

Валерый Сяргеевіч Болбас

Прафесар кафедры педагогікі і псіхалогіі
УА “Мазырскі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт
імя І. П. Шамякіна”, доктар педагогічных навук,
прафесар, заснавальнік і кіраўнік навуковай школы
па этнапедагогіцы Беларусі. Аўтар 200 навуковых прац:
8 – манаграфій (4 – аднаасобна), 9 – вучэбных
дапаможнікаў (2 – з адпаведнымі грыфамі),
75 навуковых артыкулаў з пераліку ВАК.

*Манаграфія з’яўляецца першым у айчынай і замежнай гістарыяграфіі
сістэмным тэарэтычным абагульненнем вопыту вывучэння генезісу і развіцця
этыка-педагагічнай спадчыны Беларусі, уяўляе сабой фундаментальную
навуковую працу, якая развівае новы напрамак у педагагічнай навуцы.*

З рэцэнзіі доктара філасофскіх навук, дацэнта А. С. Лапцёнка

*Аktуальнасць працы вызначаецца неабходнасцю асэнсавання педагагічнай
каштоўнасці і патэнцыяльных магчымасцей выхавачых ідэй гістарычнага
мінулага пры вырашэнні выхавачых задач, якія стаяць перад нацыянальнай
сістэмай адукацыі ў складаным XXI стагоддзі.*

З рэцэнзіі доктара педагогічных навук, прафесара В. У. Чэчата

ISBN 978-985-477-692-7

9 789854 776927

В. С. Болбас

ГЕНЕЗІС І ПЕРАЕМНАСЦЬ РАЗВІЦЦЯ ЭТЫКА-ПЕДАГАГІЧНАЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ X–XVIII СТСТ.

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі
“Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя І. П. Шамякіна”

В. С. Болбас

ГЕНЕЗІС І ПЕРАЕМНАСЦЬ РАЗВІЦЦЯ
ЭТЫКА-ПЕДАГАГІЧНАЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ
X–XVIII СТСТ.

Мазыр
МДПУ імя І. П. Шамякіна
2019

УДК 37 (476) “09/17”

ББК 74.03 (4 Бел)

Б79

Друкуецца паводле рашэння навукова-тэхнічнага савета
УА МДПУ імя І. П. Шамякіна (праатакол № 4 ад 25.09.2019)

Р э ц е н з е н т ы:

доктар філасофскіх навук, дацэнт,
дырэктар Інстытута сацыяльна-гуманітарнай адукацыі ўстанова адукацыі
«Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт»

А. С. Лапцёнак;

доктар педагагічных навук, прафесар,
прафесар кафедры прыватных методак Інстытута павышэння кваліфікацыі
і перападрыхтоўкі ўстанова адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны
ўніверсітэт імя Максіма Танка»

В. У. Чэчат

Болбас, В. С.

Б79 Генезіс і пераемнасць развіцця этыка-педагагічнай думкі
Беларусі Х–XVIII стст. / В. С. Болбас. – Мазыр : МДПУ імя
І. П. Шамякіна, 2019. – 228 с.

ISBN 978-985-477-692-7.

У манаграфіі абгрунтаваны новы накірунак у гістарыяграфіі гісторыі
педагогікі Беларусі – вывучэнне этыка-педагагічнай думкі з прадстаўленнем
канцэпцыі яе генезісу ў Х–XVIII стст. Упершыню на дэфініцыйным
узроўні вызначаны і катэгарызаваны паняцці: этыка-педагагічныя погляды,
этыка-педагагічныя ідэі, этыка-педагагічная думка, этнаэтычная педагогіка.
Распрацаваны аксіёлага-прагнастычная мадэль этыка-педагагічнай думкі і
гістарычныя асновы канцэпцыі маральнага выхавання моладзі ў сучаснай Беларусі.

Адрасуецца навуковым супрацоўнікам, педагогам, студэнтам вну, усім,
хто цікавіцца духоўнай культурай Беларусі.

УДК 37 (476) “09/17”

ББК 74.03 (4 Бел)

ISBN 978-985-477-692-7

© Болбас В. С., 2019

© УА МДПУ імя І. П. Шамякіна, 2019

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ	6
ГЛАВА 1. ЭТЫКА-ПЕДАГАГІЧНАЯ ДУМКА БЕЛАРУСІ X–XVIII СТСТ. ЯК ПРАДМЕТ ГІСТОРЫКА-ПЕДАГАГІЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ	11
1.1 Этыка-педагагічная думка ў сістэме навуковых ведаў	11
1.2 Гістарыяграфія і крыніцы вывучэння этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст.	23
1.3 Метадалагічныя падыходы даследавання этыка- педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст.	35
ГЛАВА 2. КУЛЬТУРНА-ГІСТАРЫЧНЫЯ І МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ АСНОВЫ ФАРМІРАВАННЯ ЭТЫКА-ПЕДАГАГІЧНАЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ X–XVIII СТСТ.	50
2.1 Тэарэтыка-светапоглядныя крыніцы генезісу айчыннай этыка-педагагічнай думкі X–XVIII стст.	50
2.2 Этна-выхаваўчыя вытокі этыка-педагагічнай думкі Беларусі	63
2.3 Сацыякультурныя гістарычныя фактары развіцця этыка- педагагічных ідэй у Беларусі X–XVIII стст.	76
ГЛАВА 3. ПЕРАЕМНАСЦЬ РАЗВІЦЦЯ МЭТА-ЗМЕСТАВАГА КАМПАНЕНТА МАРАЛЬНАГА ВЫХАВАННЯ Ў ЭТЫКА- ПЕДАГАГІЧНАЙ ДУМЦЫ БЕЛАРУСІ X–XVIII СТСТ.	91
3.1 Тэалеалагічныя асновы канцэптуалізацыі этыка- педагагічных ідэй у Беларусі X–XVIII стст.	91
3.2 Фарміраванне зместу маральнага выхавання ў этыка- педагагічнай думцы Беларусі X–XVIII стст.	105
ГЛАВА 4. РАСПРАЦОЎКА ТЭАРЭТЫКА-МЕТАДЫЧНЫХ І АРГАНІЗАЦЫЙНЫХ АСНОЎ МАРАЛЬНАГА ВЫХАВАННЯ Ў ЭТЫКА-ПЕДАГАГІЧНАЙ ДУМЦЫ БЕЛАРУСІ X–XVIII СТСТ.	124
4.1 Пераемнасць фарміравання прынцыпаў маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі X–XVIII стст.	124
4.2 Пераемнасць развіцця метадаў маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі X–XVIII стст.	139
ГЛАВА 5. АКСІЯЛАГІЧНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ ЭТЫКА- ПЕДАГАГІЧНАЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ Ў КУЛЬТУРНА- ГІСТАРЫЧНАЙ ДЫНАМІЦЫ	156

5.1 Пераемны аспект тэндэнцый развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст.	156
5.2 Аксиёлага-прагнастычная мадэль развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі	170
ЗАКЛЮЧЭННЕ	189
БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС	194

МГПУ им. И.П.Шамякина

Светлай памяці
любімай дачкі Іны
ПРЫСВЯЧАЕЦЦА

МГПУ им. И.П.Шамякин

УВОДЗІНЫ

Пытанні маральнага ўладкавання грамадства з'яўляюцца актуальнымі ва ўсе часы яго існавання. Гісторыя сведчыць, што з развіццём цывілізацыі іх значнасць у працэсе ўладкавання супольнага быцця і асобнага існавання людзей істотна ўзрастае. Як адзначае філосаф-гуманіст XX ст. Я. Швейцар, “чалавецтва заўсёды мела патрэбу ў этычных ідэалах, якія даюць магчымасць знайсці правільны шлях, каб чалавек мог правільна выкарыстаць сілы, якімі ён валодае. Сёння гэтыя сілы павялічыліся тысячаўкратна. І ў тысячу разоў патрэбней яму этычныя ідэалы, якія ўказваюць гэты шлях” [513, с. 58].

Асаблівую вострыню і прыцягальную сілу маральныя праблемы набываюць у пераломныя перыяды, калі цяжкасці вырашэння сацыяльна-эканамічных і грамадска-палітычных праблем падштурхоўваюць да пошуку выйсця ў духоўна-маральнай сферы. У апошні час у сусветнай супольнасці канчаткова сфарміравана перакананне, што стратэгія развіцця чалавецтва, арыентаваная пераважна на эканамічныя і навукова-тэхнічныя крытэрыі, не толькі бесперспектыўная, але нават і згубная для цывілізацыі. Агульнапрызнана, што ў аснове жыццядзейнасці любога грамадства і кожнага чалавека павінны быць прыярытэтнымі духоўнасць і маральнасць

У сваю чаргу радыкальныя змены ў арганізацыі асноў быцця людской супольнасці вядуць да рашучых пераглядаў маральных каштоўнасцей і ўскладняюць выбар адпаведных арыентацый яе развіцця. Непазбежныя глабалізацыйныя працэсы побач са станоўчымі напрамкамі развіцця цывілізацыі ўтрымліваюць пагрозу адмовы ад нацыянальна-культурнай самабытнасці, навязванне краінам планеты сацыякультурных каштоўнасцей невялікай колькасці індустрыяльна развітых дзяржаў. Праблема ўскладняецца і тым, што кардынальныя працэсы перабудовы на постсавецкай прасторы, якія з распадам СССР адбываліся і адбываюцца ў эканамічнай і сацыяльнай сферах краін, прывялі амаль да разбурэння, здавалася б, даволі моцнай і адладжанай сістэмы грамадскіх вартасцей, вымусілі па-новаму паглядзець на многія маральна-духоўныя каштоўнасці. Стварылася небяспека страты грамадствам маральнай арыентацыі. Агульнавядома, што страта маральных арыенціраў вядзе да страты сэнсу жыцця. Яшчэ ў “Канцэпцыі выхавання дзяцей і навучэнскай моладзі ў Рэспубліцы Беларусь” 2000 г. адзначалася: “Змяненні ў палітыцы і грамадстве, у эканоміцы і сацыякультурнай сферы ў 90-х гадах XX стагоддзя ў Беларусі, таксама як і ў іншых краінах СНД, адбіліся на каштоўнасцях арыентацыях, нормах і правілах паводзін, ускладнілі працэс выхавання дзяцей і навучэнскай моладзі. У іх асяроддзі ўсё больш стала праяўляцца сацыяльная трывожнасць, няўпэўненасць, агрэсіўнасць і жорсткасць; павялічылася колькасць навучэнцаў з дэвіянтнымі паводзінамі” [181, с. 4].

Беларускае грамадства і зараз перажывае час пошуку сваёй ідэнтычнасці і адначасова імкнення далучыцца да агульначалавечых маральна-духоўных набыткаў у новай гістарычнай рэчаіснасці. У “Канцэпцыі непарыўнага выхавання дзяцей і навучэнскай моладзі ў Рэспубліцы Беларусь” 2015 г. падкрэсліваецца, што выхаванне павінна быць накіравана на “далучэнне навучэнцаў да гуманістычных агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей” [217, с. 15]. Прагназуемая ў папярэднія дзесяцігоддзі “інтэрнацыяналізацыя” культур сёння аспрэчана сапраўдным “этнічным рэнесансам”, небывалам уздымам зацікаўленасці ў аднаўленні “сувязі часу”, духоўных традыцый продкаў, пераемнасці ў культурным развіцці без чаго яно практычна і немагчыма. Чалавецтвам усвядомлена, што наяўнасць разнастайных індывидуальных, рэгіянальных, сацыяльных, этнічных, канфесійных і іншых адрозненняў з’яўляецца абавязковай умовай існавання і развіцця кожнага індывіда і цывілізацыі ў цэлым. Далучэнне да набыткаў агульначалавечай маральнай культуры павінна адбывацца з захаваннем нацыянальнай ідэнтычнасці.

Аналіз педагагічнай літаратуры і крыніц, якія характарызуюць сучасны стан адукацыі ў нашай краіне, прыводзяць да высновы, што праблема вывучэння развіцця айчынных ідэй маральнага выхавання вызначаецца супярэчнасцямі паміж:

- вырашэннем сучасных задач полікультурнага выхавання і неабходнасцю захавання нацыянальнай самабытнасці;

- наяўнасцю шматвяковага айчыннага педагагічнага вопыту і **ўстановаў адукацыі** існуючай практыкай мадэрнізацыі адукацыі на ўзор заходніх краін;

- неабходнасцю сістэмнай шырокамаштабнай работы па маральным выхаванні моладзі ў сучасных умовах і адсутнасцю канцэпцыі яе ажыццяўлення, пабудаванай на гістарычнай пераемнасці.

Менавіта ў нацыянальных традыцыях, звычаях, нормах і правілах супольнай арганізацыі жыцця адбываецца акумуляцыя, дыферэнцыяцыя, інтэграцыя і замацаванне агульначалавечых сацыяльна-маральных арыенціраў. Гэтае пытанне разглядаюць у сваіх працах сусветна вядомыя вучоныя-педагогі (П. П. Блонскі, С. І. Гесэн, М. А. Дабралюбаў, А. В. Дыстэрвег, Я. А. Каменскі, Н. К. Крупская, І. Г. Песталоцы, В. А. Сухамлінскі, Л. М. Талстой, К. Д. Ушынскі, М. Г. Чарнышэўскі), філосафы (Т. В. Адарно, Ю. В. Аруцян, М. А. Бердзьеў, Л. М. Гумілёў, І. А. Ільін, Ф. В. Ніцшэ, У. С. Салаўеў), этнографы (Д. В. Беры, Ю. У. Брамлей, І. С. Кон), псіхолагі (Н. М. Лебедзеў, В. С. Мухін, Д. М. Узнадзе), сучасныя навукоўцы-педагогі краін СНД (Н. С. Аляксандрава, Е. Н. Багданаў, Е. П. Белазерцаў, З. К. Каргіева, А. М. Леонаў, З. А. Малькова, В. Н. Нікалаеў, Т. Н. Пятрова, Н. В. Сілістару, М. Г. Тайчынаў, Е. Е. Хатаеў).

Пабудова гэтага працэсу на трывалым маральна-духоўным падмурку агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей, якія ў апошні час неапраўдана выцясяняюцца прыўнесенымі званку прафесіяналізмам, інтэлектуалізмам, засяроджанасцю індывіда на самаразвіцці дзеля асабістых, у першую чаргу, матэрыяльных поспехаў, вымушае звярнуцца менавіта да ўласных набыткаў педагагічнай культуры, што забяспечыць яе пераемнасць і прывядзе да найбольш эфектыўных вынікаў. На гэта звяртаюць увагу ў сваіх працах многія сучасныя беларускія навукоўцы: Г. П. Арлова, В. У. Буткевіч, І. І. Калачова, В. А. Капранава, С. В. Снапкоўская, В. П. Таранцей, Г. В. Торхава, В. У. Чэчат і інш.

Вывучэнне гісторыка-педагагічных прац дае падставы сцвярджаць, што найменш даследаваным перыядам развіцця педагагічнай думкі Беларусі з'яўляецца дакастрычніцкі перыяд. Прычым, навуковыя даследаванні звычайна зводзіліся да аналізу поглядаў асобных вучоных ці да разгляду адукацыйнай дзейнасці вучэбных устаноў. З поля зроку навукоўцаў выпадала змястоўная гісторыя выхавання і фарміравання асобы.

Прасачыць абагульнення падыходы ў распрацоўцы праблем маральнага выхавання, выявіць пераемнасць развіцця этыка-педагагічных ідэй мэтазгодна на працягу значных гістарычных перыядаў. У гэтым плане асабліваю цікавасць выклікае перыяд са старажытнасці да XVIII ст. – час, калі складвалася беларуская народнасць, адбываўся працэс фарміравання нацыі і этычная праблематыка з'яўлялася дамінантай культуры Беларусі.

Сёння навукоўцы розных напрамкаў сыходзяцца на думцы, што з часоў Кіеўскай Русі этычная праблематыка з'яўляецца дамінантай культуры Беларусі. Яе спецыяльнаму даследаванню, альбо ў кантэксце вывучэння філасофскай, грамадска-палітычнай думкі прысвяцілі свае працы Н. А. Алексютовіч, А. А. Бірала, С. І. Гаранін, Э. К. Дарашэвіч, В. В. Дуброўскі, Т. П. Кароткая, М. В. Кашуба, У. М. Конан, Н. С. Купчын, У. Д. Літвінаў, І. М. Лушчынскі, А. С. Майхровіч, В. І. Нічык, А. А. Падлінская, С. А. Падокшын, Я. І. Парэцкі, Е. С. Пракошына, І. В. Саверчанька, С. І. Санько, Я. М. Страцій, Ю. М. Юргініс, О. І. Яфрэмава і інш. Але не ўсе перыяды развіцця айчынай этычнай думкі даследаваны з аднолькавай глыбінёй і паўнатой, недастаткова выяўлены ўзаемасувязі розных этапаў, асвятленне многіх з'яў носіць фактаграфічна-апісальны характар. Падкрэсліваючы актуальнасць далейшага вывучэння этычнай культуры Беларусі, С. А. Падокшын адзначае: “На гэту тэму ўжо шмат напісана беларускімі літаратуразнаўцамі і філосафамі і тым не менш яна варта спецыяльнага новага даследавання” [323, с. 99]. Праблема застаецца і ў XXI ст. [92, с. 10].

Яшчэ менш даследаваным прадстае педагагічны бок праблемы. Разгляд некаторых пытанняў развіцця тэорыі і практыкі маральнага выхавання на беларускіх землях ускосна закранаецца ў нешматлікіх працах

[14; 28; 114; 117; 235; 291]. Увогуле дадзенаму перыяду гісторыі педагогікі Беларусі прысвечаны адзінкавыя дысертацыйныя даследаванні [113; 145; 243; 292; 322; 406].

Аднак у гэтых і некаторых іншых працах праблема маральнага выхавання альбо наогул не асвятляецца, альбо фрагментарна разглядаюцца толькі асобныя пытанні. Дэталёвага, канцэптуальнага, сістэмнага даследавання развіцця ідэй маральнага выхавання ў Беларусі не праводзілася. Пачатак цэласнаму вывучэнню праблемы пакладзены аўтарам дадзенай працы ў кандыдацкай дысертацыі “Прагрэсіўныя маральна-выхаваўчыя ідэі прадстаўнікоў беларускай педагогічнай і грамадскай думкі XVI–XVII стст.” (Гомель, 1992). Пад яго ж кіраўніцтвам выкананы дысертацыйныя даследаванні Т. М. Сымановіч і І. С. Сычовай [458; 459]. Маральна-выхаваўчыя аспекты народнай педагогікі беларусаў разгледжаны ў дысертацыйных даследаваннях Г. П. Арловай і А. Э. Крываносавай [315; 234].

Такім чынам, на **сацыяльна-педагагічным узроўні** актуальнасць вывучэння праблемы заключаецца ў неабходнасці асэнсавання педагогічнай каштоўнасці і прагматычных магчымасцей выхаваўчых ідэй гістарычнага мінулага дзеля вырашэння сучасных адукацыйных задач інтэграцыі ў сусветную культурную прастору пры ўмове захавання і развіцця традыцый нацыянальнай сістэмы адукацыі.

На **навукова-тэарэтычным узроўні** актуальнасць працы вызначаецца адсутнасцю даследаванняў асноў і характару фарміравання этыка-педагагічнай спадчыны Беларусі, што ў сваю чаргу не дазваляе вылучыць яе аксіялагічную і прагнастычную значнасць і пазбаўляе магчымасці іх творчай экстрапаляцыі ў сучаснасць.

На **навукова-метадычным узроўні** актуальнасць разгляду пастаўленых пытанняў абумоўлена патрэбнасцю гісторыка-педагагічнага асэнсавання генезісу і пераемнасці развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі ў якасці метадалагічнага падмурку вырашэння сучасных праблем тэорыі і практыкі маральнага выхавання.

Адсутнасць цэласнага, сістэмнага вывучэння ідэй маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі, якая ў якасці навуковага феномену цалкам засталася па-за ўвагай даследчыкаў, абагульняе патрэбу ўсебаковага і як мага больш поўнага асэнсавання генезісу і пераемнасці у фарміраванні этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст.

Манаграфічная праца з’яўляецца вынікам самастойнага даследавання, у межах якога тэарэтычна абгрунтавана канцэпцыя генезісу этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. у дынаміцы гістарычнай пераемнасці і ўнутрысістэмных трансфармацый эвалюцыйна-сінергетычнага характару. Канцэпцыя прадстаўлена як пэўны спосаб разумення, трактоўкі этыка-педагагічных з’яў у гістарычнай рэтраспектыве

і метадалагічнай рэфлексіі, што дазволіла пабудаваць аксіёлага-прагнастычную мадэль развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

У рабоце прыводзяцца вынікі даследавання, атрыманыя ў ходзе працяглага вывучэння (1993–2016 гг.) першакрыніц (рукапісных кніг, старадрукаваных выданняў, архіўных матэрыялаў, літаратурных помнікаў), навуковай айчыннай і замежнай літаратуры. Упершыню этыка-педагагічная думка выдзелена ў якасці самастойнага навуковага феномена, на дэфініцыйным узроўні дадзена яе азначэнне, раскрыты змястоўна-сутнасныя і структура-функцыянальныя характарыстыкі.

Выяўлены сістэмны характар і асаблівасці фарміравання этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. Даказана, што, насуперак меркаванням шэрагу даследчыкаў, ідэі маральнага выхавання, нягледзячы на істотны замежны ўплыў, развіваліся на ўласнай этнанацыянальнай аснове – этнаэтычнай педагогіцы беларусаў. Працу дапаўняе шэраг дадаткаў. Частка з іх – перакладзеныя саіскальнікам на беларускую мову вытрымкі з езуіцкага вучэбнага плана “Навучальны план 1599 г.: Парадак і Метад навучання ў езуіцкім грамадстве” і з кнігі асветніка Беларусі XVI ст. Я. Л. Намыслоўскага “Сентэнцыі, неабходныя ў жыцці ...”, выдадзенай на лацінскай, польскай і нямецкай мовах у 1589 г., якія маюць непасрэднае дачыненне да прадмета даследавання. У дадатку размешчаны праграмы спецкурсаў “Этыка-педагагічная думка Беларусі эпохі Адраджэння (XVI–XVII стст.)”, “Этнічная педагогіка беларусаў”, “Прыказкі і прымаўкі беларусаў аб маральным выхаванні” і распрацаваныя аўтарам “Гістарычныя асновы канцэпцыі маральнага выхавання моладзі ў сучаснай Беларусі”.

ГЛАВА 1

ЭТЫКА-ПЕДАГАГІЧНАЯ ДУМКА БЕЛАРУСІ Х–XVIII СТСТ. ЯК ПРАДМЕТ ГІСТОРЫКА-ПЕДАГАГІЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

1.1 Этыка-педагагічная думка ў сістэме навуковых ведаў

Канцэптуальнае прадстаўленне гісторыі развіцця этыка-педагагічнай думкі патрабуе адпаведнага катэгарыяльна-паняційнага апарату, што з’яўляецца як неабходнай умовай рэалізацыі дадзенай задачы, так і магчымасцю ахарактарызаваць адзначаны працэс цэласна і ў анталагічнай паўнаце.

Ключавым паняццем разглядаемай праблемы выступае тэрмін “*этыка-педагагічная думка*”. Навуковае вызначэнне і разуменне яго сутнасці найбольш поўна ажыццяўляецца з *пазіцый сістэмнага падыходу*, у цеснай узаемасувязі яго сістэмна-элементнага, сістэмна-структурнага і сістэмна-функцыянальнага аспектаў. Моўнае выяўленне аналізуемага паняцця падкрэслівае наяўнасць у якасці яго кампанентаў тэрмінаў “этычная” і “педагагічная”, аб’яднанне якіх, у сваю чаргу, становіцца неабходным з *пазіцый* аналізу ўзаемадзеяння педагагічных і этычных ведаў. Так як прадметам вывучэння этыкі з’яўляецца мараль, а педагогікі – выхаванне, праз іх можна вызначыць сэнс словаспалучэння “этыка-педагагічная”. Трэба адзначыць, што і этыка, і педагогіка – абедзве з найбагацейшай старажытнай гісторыяй – не маюць устойлівых адназначных дэфініцый гэтых паняццяў. У прыватнасці, этыка і мараль у агульнакультурнай лексічнай сістэме часта выкарыстоўваюцца як узаемазамяняльныя. Адметнае змястоўнае нападзенне і адпаведна адметныя паняційна-тэрміналагічныя статусы надаюцца ім у навуковых распрацоўках.

На працягу дзвюх з паловай тысяч гадоў шматлікія навуковыя школы і асобныя мысліцелі па-рознаму вызначаюць паняцце маралі, што мае прамое дачыненне да шматграннасці дадзенага феномена. Мараль разглядаецца як у каштоўнасным, так і пазнавальным аспектах. Яна прадстае і як сукупнасць ведаў аб аб’ектыўна існуючым каштоўнасным прадмеце, і як сам прадмет, і як каштоўнасная пазіцыя чалавека [271, с. 62]. Мараль трактуецца і як чалавечая дабрачыннасць, і як сукупнасць правілаў, неабходных паводзін, і як сфера ўніверсальных сцвярджэнняў, і як светапогляд і матывацыя ўчынкаў, і як спецыфічная форма рэгулявання паводзін [49; 106; 107].

Яшчэ з часоў Арыстоцеля этыка вызначаецца як навука, якая вывучае мараль. На працягу гісторыі змястоўная сутнасць этыкі карэктывалася ў залежнасці як ад змен у сваім прадмеце, так і ад пашырэння яе месца сярод іншых навук. Так, у сучаснасці ў адпаведнасці з тэндэнцыямі постнекласічнай навуковай рацыянальнасці ўяўляецца

важным тлумачэнне не толькі “што ўяўляе сабой маральна-правільнае жыццё”, а і “што чалавек павінен рабіць”. “Такім чынам, этыка аказваецца навучай аб маральных чалавечых паводзінах” [338, с. 4–5]. Ужо сама па сабе такая пастаноўка пытання набліжае этыку да педагогікі.

З педагогічнага пункту гледжання асаблівую цікавасць выклікаюць такія структурныя элементы маралі, як маральныя патрабаванні, правілы, нормы, а таксама прынцыпы, у якіх сканцэнтраваны агульныя абгрунтаванні маральных норм, і таму яны выступаюць у якасці крытэрыяў выбару правілаў. Менавіта ад іх залежыць маральнае вымярэнне асобы. Маральныя прынцыпы найбольш поўна раскрываюць змест маралі, з’яўляюцца крытэрыямі маральнасці асобы. Выхаваўчыя арыентацыі на першы план вылучаюць спосабы, з дапамогай якіх нормы і правілы могуць быць засвоены чалавекам, увасоблены ў яго сутнасцю характарыстыку, інтэрыярызаваны. На наш погляд, з чатырох асноўных функцый маралі – *рэгулятыўнай, камунікатыўнай, пазнавальнай і выхаваўчай* – прырытэт павінен аддавацца апошняй. Пры ўсёй важнасці трох першых функцый, ні адна з іх не можа выканаць сваёй місіі без арганізацыі маральнага выхавання як мэтанакіраванага працэсу. У сваю чаргу, асноўнае прызначэнне маралі – уладкаванне супольнага жыцця – ажыццяўляецца не столькі праз рэгуляванне грамадскіх адносін, колькі праз рэгуляцыю індывідуальнай свядомасці і паводзін кожнай асобы. Мараль не можа функцыянаваць без яе асобнага прыняцця, без свядомай згоды індывіда з яе нормамі і правіламі. Гэта выразна педагогічная задача. Пры яе вырашэнні ўзнікае шмат складанасцей як метадалагічнага, так і тэарэтыка-метадычнага характару.

Маральныя веды маюць некалькі іншую прыроду, чым рацыянальна-тэарэтычныя заснаванні іншых навук. Практычна немагчыма даць лагічна выверанае азначэнне дабру. Яго вербалізаваныя тлумачэнні толькі часткова здольны адлюстравать сутнасць паняцця. Як падкрэслівае А. А. Гусейнаў, “мараль не можа змясціцца ў якім-небудзь змястоўна канкрэтным, пазітыўным патрабаванні, яна не можа змясціцца таксама і ў іх сукупнасці, якой бы поўнай гэта сукупнасць ні была. ... яе патрабаванні могуць толькі фіксаваць недасканаласць чалавека, яго аддаленасць ад мэты” [107, с. 31]. Мараль разглядаецца як практычная, дзейнасная свядомасць, у ёй ідэальнае і рэальнае сінкрэтызаваны і скіраваны на непарыўнасць намаганняў да таго, што павінна быць. У маральнай свядомасці рэчаіснасць ацэньваецца праз яе адлюстраванне ў катэгорыях дабра і зла. І чалавек мае магчымасць вызначыць каштоўнасныя арыенціры ў жыцці. Найважнейшая асаблівасць маралі ў тым, што яна распаўсюджваецца на ўсе сферы чалавечай жыццядзейнасці.

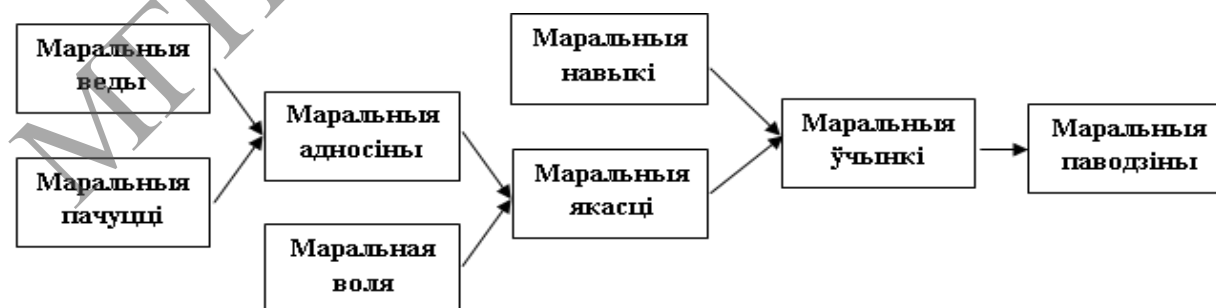
Мараль гарманізуе інтэлектуальна-разумовае і эмацыянальна-пачуццёвае ў чалавеку. Арыстоцель ахарактарызаваў гэта як “правільна скіраваны розум, узгоднены з рухам пачуццяў” [23, с. 357]. Невыпадкова

этыкі лічаць мараль мерай разумнасці чалавека. Пункт гледжання Сакрата на тое, што абавязковай і неабходнай умовай дабрачыннасці асобы з’яўляецца веданне ёю што ёсць дабро, быў пануючым у філасофіі і педагогіцы аж да XVIII ст. І ў сучаснасці ён досыць распаўсюджаны ў этычных даследаваннях [338, с. 6]. Так, беларускі філосаф А. С. Лапцёнак, які вывучае сучасную маральную культуру, адзначае “прыярытэтнасць маральнай свядомасці ў маральным развіцці асобы, звязаную з рацыянальным спасціжэннем маральнага вопыту грамадства” [249, с. 77].

У сувязі з гэтым узмацняецца дэскрыптыўны характар этыкі, але ж неабходнасць прадпісальнасці для чалавека правілаў маральных паводзін захоўваюць у ёй і нарматыўна-прэскрыптыўны аспект. Само па сабе нарміраванне маральных каштоўнасцей мае сэнс толькі пры іх увасабленнях у паводзінах, учынках людзей. У залежнасці ад мэт дзейнасці і матываў учынкаў ажыццяўляюцца розныя мадэлі маральных паводзін [375, с. 80]. Таму само дзеянне, якое ў элементарнай структуры ўчынка з’яўляецца маральна-нейтральным, настолькі зліваецца ў выхаванні з яго вынікам, што набывае істотную этычную значнасць. Найбольшую ж маральна-выхаваўчую заостранасць надае ўчынку яго матыў.

Мараль і выхаванне ў сукупнасці адлюстроўваюць сферу дзейнасці па захаванні, узнаўленні і ўдасканаленні набытага маральнага вопыту. *Маральнае выхаванне*, перш за ўсё, паўстае як мэтанакіраваны цэласны працэс фарміравання маральнай свядомасці, узбагачэння маральных пачуццяў, развіцця маральных якасцей, выпрацоўкі і замацавання навыкаў і звычак маральных паводзін.

Сам механізм фарміравання маральнасці асобы можна схематычна прадставіць наступным чынам: набыцця маральныя веды, дапоўненыя адпаведнымі пачуццямі, вызначаюць маральныя адносіны, якія ў сукупнасці з маральнай воляй фарміруюць маральныя якасці асобы. Апошнія разам з маральнымі навыкамі становяцца падмуркам маральных учынкаў, сукупнасць якіх утварае лінію маральных паводзін (малюнак 1.1.1).

Малюнак 1.1.1. – Этапы фарміравання маральнасці асобы

Прычым на ўсіх этапах працэс фарміравання маральнасці асобы ўтрымлівае такія кампаненты, як матывацыйны, кагнітыўны, эмацыянальна-валявы і практычна-дзейнасны.

Сярод сучасных навукоўцаў у трактоўцы сутнасці маральнага выхавання пераважае асобна-арыентаваны падыход. Беларускія вучоныя (В. У. Буткевіч, К. У. Гаўрылавец, У. Т. Кабуш, Ф. У. Кадол, І. І. Казімірская, В. Ц. Чэпікаў, В. У. Чэчат і інш.) прытрымліваюцца азначэння маральнага выхавання як мэтанакіраванага працэсу фарміравання асобных якасцей. Спецыяльна арганізаванае маральна-выхаваўчае ўздзеянне скіравана на фарміраванне матывацый, стымуляванне і актывізацыю дзейнасці асобы ў маральным самабудаўніцтве. Маральнае выхаванне эфектыўна ажыццяўляецца як цэласны працэс арганізацыі жыццядзейнасці ў адпаведнасці з напрацоўкамі этыка-педагагічнай думкі. Дзякуючы маральнаму выхаванню, адбываецца інтэрыярызацыя асобай маральных каштоўнасцей грамадства, якія праяўляюцца ў адносінах чалавека да іншых людзей, да самога сябе і да навакольнага свету. І. І. Казімірская ўвогуле разглядае “самаўдасканалванне чалавека ў якасці сутнасці яго жыццядзейнасці” [317, с. 226].

Маральнае выхаванне таксама ўяўляе сабой сістэму, якая выводзіць яго на тэарэтычны ўзровень асэнсавання і прадугледжвае навуковае суправаджэнне. Больш таго, маральнае выхаванне не толькі з’яўляецца сістэмным аб’ектам, а прадстаўляецца ў навуковых даследаваннях у якасці ідэі сістэмнага вывучэння сукупнасці з’яў з аб’яднаннем многіх навуковых метадаў і падыходаў і выпрацоўкі новай сістэмы паняццяў, што яскрава праяўляецца ў працах беларускіх навукоўцаў Д. І. Вадзінскага, Ф. У. Кадола, І. Ф. Харламава, В. Ц. Чэпікава, В. У. Чэчата і інш. Відавочна, праблема ўздымаецца на метадалагічны ўзровень, які канцэптuallyзуе не толькі маральныя веды, а і тэорыі маральнага выхавання надае метадалагічны статус. Прычым у залежнасці ад ступені абстрагавання і абагульнення метадалагічныя заснаванні могуць быць як прадметна-навуковыя, так і агульнанавуковыя. Тэрмін “этыка-педагагічныя” адрозніваецца ад тэрміна “маральна-выхаваўчыя” тым, што ў першым робіцца акцэнт на змесце філасофскага ўзроўню метадалогіі, а метадалагічныя асновы другога на першы план вылучаюць метадыка-тэхналагічную функцыю педагогікі.

Такім чынам, утвараецца асобная сфера этычных і педагагічных ведаў, якая ў сукупнасці “абслугоўвае” тэорыю і практыку маральнага выхавання. Адным з узроўняў такога аб’яднання і з’яўляецца этыка-педагагічная думка. Інтэгральнасць яе і канцэптuallyны ўзровень залежыць ад сістэмнай сувязі інтэграваных у гэтае паняцце катэгорый. Узаемадзеянне “этычнага” і “педагагічнага” разглядалася вышэй. Іх дапасаванне да паняцця “думка” будзе зразумелым пасля раскрыцця сутнасці апошняга. У кантэксце разглядаемага пытання асноваўтваральнымі яе элементамі з’яўляюцца “ідэі” і “погляды”. Асновай,

што аб'ядноўвае гэтыя катэгорыі, з'яўляюцца як іх змястоўна-сутнасныя характарыстыкі, так і прадметная скіраванасць. В. Л. Жук адзначае: “Спачатку педагагічная думка афармлялася ў выглядзе асобных меркаванняў і выказванняў” [317, с. 30]. Усё гэта дазваляе даць наступныя азначэнні вывучаемым паняццям.

Этыка-педагагічныя погляды ўяўляюць сабой асобныя абгрунтаваныя пункты гледжання, меркаванні адносна пытанняў маральнага выхавання. Як правіла, погляды – вынік персаналізаванага тлумачэння рэчаіснасці, хаця, замацаваныя ў грамадскай свядомасці, яны набываюць статус прадукта калектыўнай творчасці. У сваю чаргу, такія асаблівасці сутнаснай значнасці поглядаў абумоўліваюць і іх ацэначную скіраванасць. Яны альбо замацоўваюць існуючыя рэальнасці, альбо адваргаюць іх, альбо прапануюць удасканаліць. Асаблівасць сутнаснай характарыстыкі паняцця “погляд” як першаснага звяна эмпірычных і навукова-тэарэтычных ведаў заключаецца ў тым, што яно, хоць і выступае ў выглядзе абстрагаванай ад канкрэтнага зместу тэарэтызаванай канструкцыі, але адлюстроўвае толькі асобныя бакі, уласцівасці, праявы прадмета або з’явы.

Погляды выступаюць у якасці элементаў больш складаных канструктаў – ідэй, якія дазваляюць прадставіць прадмет цалкам, выдзеліць яго асноўныя, істотныя рысы. Тэрмін “ідэя” быў уведзены ў філасофію Дэмакрытам. У перакладзе з грэчаскай мовы ён азначае “мысленны правобраз якога-небудзь прадмета, з’явы, прынцыпу з выдзяленнем яго асноўных, галоўных і істотных рыс” [158, с. 201]. Так, абапіраючыся на этыка-педагагічныя погляды, фарміруюцца этыка-педагагічныя ідэі, якія абумоўліваюць цэласнае разуменне сутнасці, структурных элементаў маральнага выхавання, яго працэсаў і функцый. Звядзенне ў адзінае цэлае этычных і педагагічных ведаў і яго тэарэтызацыя з’яўляецца іх галоўным прызначэннем.

Этыка-педагагічныя ідэі – гэта кагнітыўная цэласнасць пэўнай сукупнасці поглядаў, паняццяў і ўяўленняў аб змястоўна-сутнасным напаяўненні і метадыка-тэхналагічным забеспячэнні маральна-выхаваўчага працэсу. Такая форма адлюстравання педагагічнай рэальнасці хоць і не дасягае ўзроўню сістэмы, але сінтэзуе на выбранай аснове асобныя элементы ў досыць устойлівую цэласнасць, якая выражае іх сутнасць. Як справядліва заўважае М. К. Вахтомін, “галоўнае метадалагічнае значэнне ідэі заключаецца ў прывядзенні ўсёй разнастайнасці эмпірычных ведаў да іх тэарэтычнага адзінства” [69, с. 218]. У адрозненне ад поглядаў, ідэі скіраваны на адлюстраванне значэння, сэнсу, сутнасці разглядаемых імі пытанняў маральнага выхавання. Наяўнасць у іх ацэначнага кампанента арыентавана не толькі на адлюстраванне аб’екта, але і на яго пераўтварэнне [308, с. 70].

Вышэй падкрэслена, што этыка-педагагічныя погляды бяруць пачатак ад індывідуальнага вопыту, утворанага пры ўзаемадзеянні як навуковых, так і ненавуковых ведаў. Ідэі ў меншай ступені, чым погляды, адлюстроўваюць аўтарскае бачанне прадмета ці з'явы і напоўнены індывідуальна-значнымі сэнсамі. Таму дакладнасць этыка-педагагічных ідэй адносная. Іх суб'ектыўны характар прыводзіць да таго, што ў грамадстве некаторыя ідэі могуць не толькі змяняцца другімі, але адначасова існаваць часткова або нават поўнасьцю ўзаемавыключаюцца. В. М. Хвастоў дэтальна прааналізаваў характар магчымых узаемадзеянняў ідэй і абгрунтаваў меркаванне, што з грамадскіх ідэй новая ідэя, як правіла, ніколі адразу і поўнасьцю не замяняе наяўныя [491, с. 274–275]. Таму, у прыватнасці, *этыка-педагагічныя ідэі цесна звязваюць мінулае і будучыню*. У барацьбе з традыцыяй за сваё ўвасабленне яны часта ў пэўнай ступені вымушаны відазмяняцца, каб быць прынятымі грамадствам, прычым такія змены адбываюцца пад уздзеяннем эвалюцыйных і рэфармацыйных працэсаў як у этыцы, так і ў педагогіцы. Гэтым абумоўлена пераемнасць іх развіцця. Разгледжаныя тэарэтычныя канструкцыі генетычна ўзаемазвязаныя і адлюстроўваюць сутнасць, структуру, змест больш складанага інтэгральнага паняцця, якім з'яўляецца этыка-педагагічная думка.

Этыка-педагагічная думка вызначаецца намі як *дынамічная тэарэтыка-метадалагічная і эмпірычная сістэма гістарычна абумоўленых ідэй, поглядаў, паняццяў і ўяўленняў, дзе ўсебакова і комплексна раскрываюцца пытанні тэорыі і практыкі маральнага выхавання*. Яна ўяўляе сабой не простае арыфметычнае спалучэнне асобных ідэй, а адладжаную, адшліфаваную сістэму, якая пастаянна развіваецца і свядома адлюстроўвае педагагічную рэальнасць. Сістэмны характар ідэй, аднак, не азначае іх адзінства і несупярэчлівасці. Ідэі этыка-педагагічнай думкі разглядаюць пытанні маральнага выхавання ўсебакова, але могуць рабіць гэта, знаходзячыся на розных метадалагічных платформах, прытрымліваючыся розных аксіялагічных ацэнак. Тым не менш, наяўнасць выразнай структуры, устойлівых тэндэнцый развіцця, канцэпттуальных базавых палажэнняў, функцыянальная запатрабаванасць тэорыі і практыкі маральнага выхавання дазваляе выдзяляць этыка-педагагічную думку ў якасці цэласнага тэарэтыка-метадалагічнага і эмпірычнага ўтварэння. Яе найважнейшае прызначэнне заключаецца ў *канцэптуалізацыі этыка-педагагічных ідэй*, што адбываецца вакол праблем мэтавызначэння, змястоўнага напаўнення, метадычнага забеспячэння маральнага выхавання. Таму структурна этыка-педагагічная думка як гісторыка-педагагічная з'ява ўяўляе сабой сістэму ідэй маральнага выхавання, якія вызначаюць яго мэту і змест, а таксама прынцыпы і метады іх дасягнення.

Зразумець сутнасць этыка-педагагічнай думкі толькі праз самі ідэі нават у іх сістэмным аб'яднанні немагчыма без кантэксту генезісу кожнай, у першую чаргу, з улікам умоў, фактараў у якасці дэтэрмінантаў развіцця,

а таксама характару ўзаемадзеяння паміж сабой і сацыяльным асяроддзем. Прычым этыка-педагагічная думка ўбірае ў сябе такія ідэі і праблемы, якія ўяўляюць каштоўнасць як для адзінкавай асобы, так і для ўсяго грамадства ўвогуле. Тут у непарыўным дыялектычным адзінстве знаходзіцца калектыўнае і індывідуальнае, агульнае і адметнае. Яна адсейвае ідэі, якія скажона адлюстроўваюць рэчаіснасць. Таму апора на прынцып канструктыўна-пазітыўнага аналізу арыентуе, у першую чаргу, на вывучэнне станоўчага, пазітыўнага, прагрэсіўнага матэрыялу, які яна напрацавала ў адпаведныя перыяды. Этыка-педагагічная думка з'яўляецца вынікам сукупнай калектыўнай творчасці. У сувязі з тым, што яна ўтрымлівае ідэі, якія прыняты значнай часткай грамадства, яе, на нашу думку, можна аднесці да адной з форм грамадскай свядомасці. А ў такім выглядзе этыка-педагагічная думка існуе незалежна ад індывідуальнай свядомасці. Акрамя таго, як даказана заснавальнікамі сацыялогіі, яна аказвае на індывідуальную свядомасць істотнае пераканаўча-прымусовае ўздзеянне [128, с. 20–21, 239–240]. Патрэбна адзначыць, што *этыка-педагагічная думка ахоплівае і пласт данавуковых ідэй* – народна-выхаваўчую спадчыну.

Працэс развіцця этыка-педагагічнай думкі трэба разглядаць на аснове інтэграцыі адпаведнай сукупнасці этычных, педагагічных і гістарычных ведаў. Аб'яднанне этычнага і педагагічнага кампанентаў стварае метадалагічныя асновы для распрацоўкі тэорыі маральнага выхавання. Увядзенне ж сюды гістарычнага кампанента дазваляе разглядаць этыка-педагагічную думку ў дыяхранічнай вертыкалі – у ўстановы адукацыі працэсе свайго станаўлення, развіцця, без чаго немагчыма раскрыццё яе сутнасці і метадалагічна-функцыянальнае выкарыстанне. Вельмі трапна адзначыў Гегель, што “ісціна ёсць працэс”, а не “гатовы вынік” [85, с. 18]. З пункту гледжання культурна-гістарычнай эпістэміялогіі, раскрыццё сутнасці этыка-педагагічнай думкі немагчыма без выяўлення яе генезісу і этапаў развіцця, якія дапамагаюць раскрыць шырокі дыяпазон значнасці маральна-выхаваўчых сэнсаў яе ідэй: ад гуманітарна-сацыяльных да асобасна-экзістэнцыяльных.

Этыка-педагагічную думку з метадалагічных пазіцый вызначаюць наступныя ўласцівасці: а) *антрапалагічнасць* – размяшчэнне чалавека як найважнейшай светапогляднай катэгорыі ў цэнтр любых вывучаемых сістэм; б) *аксіялагічнасць* – адлюстраванне каштоўнасных утварэнняў інтэграцыі маральных і выхаваўчых ідэй розных гістарычных перыядаў; в) *ідэалагічнасць* – залежнасць змястоўнага напаўнення ад сацыяльна-палітычных асаблівасцей свайго часу.

Факусіраванне ідэй маральнага выхавання і гісторыі іх развіцця на чалавеку адлюстроўвае сучасныя тэндэнцыі антрапалагізацыі гісторыка-педагагічнага працэсу ўвогуле. Р. Б. Карнетаў адзначае: “Антрапалагічнае вымярэнне гісторыка-педагагічнага працэсу задае рамкі для распрацоўкі

канцэптуальных падыходаў, якія засяроджваюцца на самім чалавеку як выхавальніку і выхаванцу, дазваляе ўявіць дынаміку чалавека ў стварэнні як цялеснай, душэўнай і духоўнай істоты ў розных гістарычных абставінах, раскрывае антрапалагічныя асновы педагагічнай думкі і практыкі адукацыі” [220, с. 84]. Дзякуючы такому падыходу, этыка-педагагічная думка арыентуе на неабходнасць антрапалагічнага падмурку і антрапалагічнай скіраванасці любой маральна-выхаваўчай ідэі, што адлюстроўваецца, перш за ўсё, праз магчымасці і патрэбы чалавека. Яна не выводзіць маральнае выхаванне асобы за межы сістэмнага адзінства і цэласнага характару развіцця чалавека. Маральнае ўдасканаленне разглядаецца ў гарманічным суаднясенні з фізічным, разумовым, эстэтычным фарміраваннем індывіда.

Антрапалагічныя асновы этыка-педагагічнай думкі дапамагаюць аддзяленню стыхійнай сацыялізацыі асобы ад мэтанакіраванага маральна-выхаваўчага ўздзеяння, выяўленню і прадуктыўнай скіраванасці іх узаемаадносін. Яны абумоўліваюць недапушчальнасць і немагчымасць адназначнага трактавання і ўніфікацыі маральна-выхаваўчых падыходаў для кожнага асобнага чалавека, які апырэры прызнаецца ўнікальнай непаўторнасцю. Ацэнка такіх падыходаў вызначаецца не толькі па ўзроўні іх канцэптуалізацыі, а ў большай ступені па асноватворных усебаковых уяўленнях аб чалавеку як суб’екце маральна-выхаваўчых працэсаў. Такім чынам, антрапалагічнае вымярэнне тэндэнцый развіцця этыка-педагагічнай думкі з’яўляецца найбольш актуальным напрамкам яе даследавання.

Аксіялагізм этыка-педагагічнай думкі непасрэдна вынікае з самой сутнасці маралі, якая грунтуецца на грамадскіх вартасцях. Маральныя каштоўнасці маюць станоўчае значэнне для чалавека і грамадства. Яны маюць гістарычны і этнанацыянальны характар, але асобныя з’яўляюцца ўніверсальнымі, характэрнымі практычна для ўсіх перыядаў развіцця чалавецтва. Гэтаксама ўніверсальныя каштоўнасці з’яўляюцца такімі практычна для ўсіх людскіх супольнасцей, таму яны атрымалі назву агульначалавечых маральных каштоўнасцей [497, с. 646–647]. Увасабляючыся ў мэце і задачах маральнага выхавання, каштоўнасці займаюць там вядучае, вызначальнае месца.

Аксіялагічныя ўласцівасці этыка-педагагічнай думкі праяўляюцца як у ацэнцы яе ідэй адпаведных перыядаў, так і ў выяўленні аксіялагічнай састаўной кожнай асобнай ідэі ці нават аўтарскага ўкладу канкрэтнага этыка-педагагічнага погляду. Невыпадкова, што сучасныя даследчыкі адной з найважнейшых умоў канцэптуалізацыі гісторыка-педагагічных ведаў вылучаюць патрабаванне наяўнасці агульнага аксіялагічнага стрыжня ў каркасе іх ідэй [50, с. 35]. Таму каштоўнасна-сэнсавыя арыенціры маральнай шматграннасці грамадства шмат у чым вызначаюць крытэрыі ацэнкі і адбору этнапедагагічных ідэй адпаведнага соцыуму. І самым галоўным у асэнсаванні аксіялагічных прыярытэтаў этыка-

педагогічнай думкі з'яўляецца вызначэнне ролі і месца маральнага выхавання ў фарміраванні асобы і развіцці грамадства.

Таксама шматбакова вызначаецца ідэалагічнасць этыка-педагогічнай думкі. Любая ідэалогія абапіраецца на вартасныя арыентацыі грамадства, таму маральныя каштоўнасці ўваходзяць у падмурак ідэалагічных сістэм, прычым асобныя сацыяльныя слаі насельніцтва, нават прафесійныя, палітычныя і іншыя групы, маюць свае маральныя каштоўнасці. У сваю чаргу, кожная супольнасць людзей у кожны асобны гістарычны прамежак часу мае сваю ідэалогію – сістэму поглядаў на свет і грамадскае ўладкаванне. Адпаведна свайму часу існуюць розныя маральна-выхаваўчыя арыентацыі і падыходы. Маральная свядомасць з'яўляецца важным складнікам нацыянальнай самасвядомасці, нацыянальнага менталітэту. Такім чынам фарміруецца нацыянальная ідэя, ядро якой “захоўвае глыбінную гістарычную сувязь з нацыянальнымі духоўнымі вытокамі і каранямі, выяўляе фундаментальныя духоўныя каштоўнасці народа Беларусі” [91, с. 13], таму яна бярэцца на ўзбраенне грамадскай і дзяржаўнай ідэалогіямі.

Для этыка-педагогічнай думкі як канцэптуалізаванага тэарэтыка-метадалагічнага ўтварэння на працягу гісторыі яе развіцця сталі ўласцівымі шэраг функцый, з дапамогай якіх яна ўплывае на фарміраванне тэарэтычных і практычных асноў маральнага выхавання і праз якія ў абагульненым плане раскрываюцца яе змястоўна-сутнасныя і тэхналагічныя характарыстыкі. У якасці галоўных крытэрыяў выдзялення функцый этыка-педагогічнай думкі намі выбраны яе найважнейшыя ўласцівасці, а таксама сферы выкарыстання маральна-выхаваўчых ідэй.

Найбольш абагульненай з'яўляецца *метадалагічная функцыя*. Этыка-педагогічная думка раскрывае метады пазнання аб'ектаў маралі з пазіцыі суб'ект-суб'ектнай трансляцыі духоўных каштоўнасцей, распрацоўвае агульныя падыходы да іх вывучэння. Яна дапамагае асэнсаваць логіку і этапы развіцця маральнага выхавання на працягу вывучаемага перыяду, сістэматызаваць факталагічны матэрыял, вызначыць аксіялагічныя параметры яго ацэнкі, задае метадалагічную скіраванасць разумення мэтавых арыентацый і тэхналагічнага забеспячэння маральна-выхаваўчых працэсаў. У якасці сістэматызаванага тэарэтычнага канструкту этыка-педагогічная думка значна аблягчае бачанне ўзаемаадносін маральна-выхаваўчых ідэй паміж сабой, іх дачынення да навакольнай рэчаіснасці ў гістарычным і прасторавым вымярэннях. Этыка-педагогічная думка ўтрымлівае падтрыманьня грамадствам ідэй, што ўтвараюць адзіную тэарэтыка-метадалагічную платформу, на якой могуць распрацоўвацца канцэпцыі і тэорыі маральнага выхавання. Сучасныя даследчыкі адзначаюць у якасці адной з асаблівасцей развіцця ўвогуле педагогічных ідэй усходніх славян іх агульную філасофскую скіраванасць [14, с. 12–13].

У многім сутнасць этыка-педагагічнай думкі раскрываецца праз *навукова-пазнавальную функцыю*, галоўным прызначэннем якой з'яўляецца распрацоўка тэарэтычных асноў маральнага выхавання, раскрыццё яго заканамернасцей, мэта-зместавага нападўнення і арганізацыйна-працэсуальнага ажыццяўлення. Навукова-пазнавальная функцыя забяспечвае не толькі растлумачэнне і разуменне пытанняў маральнага выхавання, але і скіроўвае на пераўтваральную, творчую дзейнасць у гэтым напрамку. З аднаго боку, яна задавальняе патрэбы грамадства і асобы, з іншага – садзейнічае навукова-дысцыплінарнаму развіццю этыкі і педагогікі ў сувязі з удасканаленнем іх тэарэтыка-метадалагічных асноў. Важнае месца ў вырашэнні тэарэтычных задач адводзіцца глыбокаму гісторыка-педагагічнаму аналізу генезісу ідэй маральнага выхавання ў кантэксце іх уключэння ў культурна-гістарычныя працэсы свайго часу.

Этыка-педагагічная думка мае прамое дачыненне практычна да ўсіх праяў сацыяльнага быцця, яна ахоплівае ўсе моманты існавання асобы і грамадства. З яе дапамогай чалавек пазнае заканамернасці грамадскіх зносін, узаемаадносін з прыродай, развіцця ўнутранага свету індывіда. У гэтым праяўляецца *гнасеалагічная функцыя* этыка-педагагічнай думкі, якая дапамагае развіццю маральнай свядомасці грамадства, яе ўвасабленню ў сацыяльную маральную практыку. Таму хоць этыка-педагагічная думка і адлюстроўвае тэарэтычны ўзровень ведаў аб маральным выхаванні, але яе сутнасць выяўляецца толькі ў канкрэтных з'явах рэчаіснасці.

Значны кампанент сутнаснай характарыстыкі этыка-педагагічнай думкі раскрывае *светапоглядная функцыя*, якая скіравана на дапамогу чалавеку ў асэнсаванні свайго месца ў свеце, адносін да навакольнай рэчаіснасці, да самога сябе. З улікам педагагічнай састаўной гэтая функцыя значна пашырае педагагічны светапогляд, на які асабліва ўплываюць сацыяльна-эканамічныя, ідэйна-палітычныя і культурныя змены ў грамадстве. Светапоглядная функцыя этыка-педагагічнай думкі набывае асаблівую значнасць у сучаснасці, калі істотна павялічылася колькасць светапоглядных парадыгм з рознапалярнымі ідэалагічнымі і вартаснымі арыентацыямі грамадства. Этыка-педагагічная думка, дзякуючы адзінству агульначалавечых каштоўнасцей, што закладзены ў яе падмурку, можа і павінна выконваць важную аб'яднальную ролю як у межах пэўнага грамадства, так і чалавецтва ўвогуле.

Этыка-педагагічная думка з'яўляецца адным са складальнікаў агульнай культуры, садзейнічае культурнаму развіццю грамадства, таму ёй уласціва *культуратворная функцыя*, якая ажыццяўляецца на двух узроўнях. На першым – за кошт эвалюцыі маральных каштоўнасцей грамадства адбываюцца змены ў агульнай культуры, мяняецца яе змест, з'яўляюцца новыя якасныя ўтварэнні. На другім – дзякуючы маральнаму выхаванню, узбагачаецца духоўная культура асобы і грамадства. Самастойную

значнасць набывае і культурна-асветны напрамак. Ён праяўляецца ў далучэнні да агульнай культуры праз спасціжэнне маральнай культуры, правіл паводзін, этыкету, прафесійнай этыкі, прычым гэтая функцыя ахоплівае ўсіх прадстаўнікоў грамадства, ва ўсіх сферах жыцця як у інстытуалізаваных формах, так і па-за іх межамі. Аналізуемая функцыя садзейнічае этнакультурнай ідэнтыфікацыі асобы, зберажэнню набыткаў традыцыйнай маральнай і педагагічнай культуры народа. Такі выхад на нацыянальныя каштоўнасці ўказвае і на ідэалагічны кампанент культуратворнай функцыі. Наогул, этыка-педагагічная думка можа разглядацца як вынік развіцця этычных і педагагічных ідэй, а з іншага боку – як вынік агульнага гісторыка-культурнага працэсу. Такім чынам, у яе змястоўна-сутнасным нападуненні арганічна пераплятаюцца гісторыка-навуковыя, сацыяпсіхалагічныя, культуралагічныя і філасофска-светапоглядныя аспекты.

Важная роля адводзіцца *пераемна-традыцыйнай функцыі*, якая забяспечвае захаванне выпрацаванага маральна-выхаваўчага вопыту і перадачу традыцый маральнага выхавання наступным пакаленням. Любая новая ідэя этыка-педагагічнай думкі ствараецца на аснове наяўнай. Нават адносна радыкальныя змены ў этыка-педагагічнай думцы адбываюцца эвалюцыйным шляхам. У асноўным, тут навацыі досыць мірна ўжываюцца з традыцыямі. Важна адзначыць, што ўвогуле *пераемнасць для этыка-педагагічнай думкі – з’ява шматаспектная*. Яна рэалізуецца як “па вертыкалі” (ад этапу да этапу), так і “па гарызанталі” (пераемнасць паміж структурнымі кампанентамі этыка-педагагічнай думкі). Асабліва важную ролю ў зберагаюча-ахоўных тэндэнцыях этыка-педагагічнай думкі адыгрывае народная педагогіка, ідэй якой займаюць тут досыць істотнае месца. Важна адзначыць, што, па ацэнках сучасных навукоўцаў, “асноўныя асаблівасці айчыннай педагогікі, яе характар, падыходы, прыёмы былі закладзены менавіта ў старажытны перыяд” [39, с. 90].

Пераемнасць ідэй этыка-педагагічнай думкі характарызуе ўстойлівую паслядоўнасць іх генезісу і фарміравання. Прычым пераемнасць не азначае механічны перанос старых ідэй у новую рэчаіснасць, а абавязкова адбываецца іх крытычны аналіз і творчая перапрацоўка. Такая іх непарыўнасць дазваляе ў сучаснасці бачыць мінулае, у мінулым – сучаснае, а, значыць, у будучым – сучаснае і мінулае. Тым самым, мы выходзім на асэнсаванне *прагнастычнай функцыі* этыка-педагагічнай думкі, якая дазваляе прадбачыць як бліжэйшыя вынікі маральна-выхаваўчай дзейнасці, так і прагназаваць маральнае развіццё на перспектыву ў залежнасці ад умоў і фактараў дэтэрмінацыі фарміравання яе ідэй. Тэарэтыка-метадалагічны падмурак і вывераны жыццём і часам практычны патэнцыял этыка-педагагічнай думкі ўжо на этапе асэнсавання тых альбо іншых ідэй маральнага выхавання, выкарыстання метадычнага і інструментальнага арсеналу яго ажыццяўлення дазваляюць досыць выразна бачыць іх

выніковасць. Складанасць дакладнасці такіх прагнозаў абумоўлена істотным уплывам на арганізаваныя маральна-выхаваўчыя працэсы шматлікіх фактараў-дэтэрмінантаў, якія практычна немагчыма прадбачыць на дадзеным этапе. Гэтым тлумачыцца адносны характар прагнастычнай функцыі. Тым не менш, такая прагнастычнасць носіць не гіпатэтычны, а абгрунтавана прадвызначаны характар.

Роля прагнастычнай функцыі этыка-педагагічнай думкі павялічваецца шматкратна пры разглядзе генезісу і асноўных напрамкаў гістарычнага развіцця апошняй. Тут этыка-педагагічная думка выступае ў якасці прадукта гісторыка-педагагічнага працэсу і на яе непасрэдна распаўсюджваецца асэнсаванне патэнцыялу гістарычных ведаў, што трывала зацвердзіліся ў сучаснай навуцы. Даследчыкі падкрэсліваюць, што “гісторыя педагогікі павінна тлумачыць сучасны стан адукацыі і рабіць прагнозы на будучае, яна ж павінна дапамагаць практыкам у рашэнні іх штодзённых праблем” [167, с. 112].

У многім інтэгруе ўсе функцыі этыка-педагагічнай думкі і скіроўвае іх на ўвасабленне ідэй маральнага выхавання ў рэальным жыцці *практычна-дзеясная функцыя*. Яна ажыццяўляецца праз шматлікія працэсы маральнага выхавання, якія арганізуюцца на аснове распрацаваных тэарэтычных падыходаў. Канчатковым вынікам гэтых працэсаў з’яўляецца маральна-дасканалая асоба. Этыка-педагагічныя ідэі носяць практычна-арыентаваны характар. Яны не толькі выяўляюць сутнасць і заканамернасці маральна-выхаваўчых працэсаў, але і забяспечваюць распрацоўку іх метадык і тэхналогій. Кожная этыка-педагагічная ідэя па сваёй сутнасці скіравана на ўдасканаленне тэорыі і практыкі маральнага выхавання, што характарызуе яе абавязковую і неад’емную практычную значнасць і імкненне да непасрэднага ўвасаблення ў рэальнае быццё, дакладней, да яго пераўтварэння. З дапамогай маральнага выхавання адбываецца фарміраванне, стварэнне, а дакладней – *самастварэнне чалавека* ў адпаведнасці з існуючымі правіламі і нормаў, каштоўнасцямі грамадства. Значыць, такую функцыю з поўным правам можна назваць чалавекастваральнай. У ёй бачыцца галоўнае прызначэнне этыка-педагагічнай думкі, усе іншыя задачы непасрэдна альбо ўскосна прызначаны забяспечыць яе вырашэнне.

Змястоўна-сутнасная і тэхналагічная характарыстыкі этыка-педагагічнай думкі ў значнай ступені залежаць ад канкрэтных сацыяльна-культурных умоў і фактараў, што дэтэрмінуюць яе развіццё. Так, у сусветным гісторыка-педагагічным працэсе ў распрацоўках праблем маральнага выхавання належнае месца адведзена этыка-педагагічнай думцы Беларусі, якая мае ўласны падмурак генезісу і станаўлення, адметныя тэндэнцыі развіцця, змястоўныя асаблівасці, якія надаюць ёй статус самабытнай формы аб’яднання педагагічных, этычных і гістарычных ведаў з эмпірычнай і тэарэтычнай айчыннай спадчыны і дасягненняў сучаснасці.

Неабходным крокам у вывучэнні працэсу развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі з'яўляецца аналіз прац навукоўцаў як папярэдніх стагоддзяў, так і нашых сучаснікаў, якія закраналі дадзеную праблему.

1.2 Гістарыяграфія і крыніцы вывучэння этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст.

Сярод усходніх славян пачатак вывучэнню маральна-духоўнай культуры беларускага народа ў кантэксце вывучэння агульнай гісторыі краіны быў пакладзены на рубяжы XVIII–XIX стст. рускімі вучонымі І. М. Болціным, В. М. Тацішчавым, прадоўжаны ў сярэдзіне XIX ст. К. М. Бястужавым-Руміным, М. І. Кастамаравым, В. В. Ключэўскім, С. М. Салаўёвым, М. Г. Устралавым. Пазней больш шырока і мэтанакіравана вывучэнне гісторыі Беларусі прадстаўлена працамі І. Д. Бяляева, М. В. Каяловіча, В. В. Турчыновіча, дзе робіцца акцэнт на дзяржаўна-палітычным і царкоўна-рэлігійным аспектах. Беларусь у гэтых даследаваннях разглядаецца як арганічная частка Заходняй Расіі, ахвяра “лацінства, акаталічвання, апалачвання, нямецкай перавагі, што загубіла столькі славянскіх нацый” [49, с. 92]. У метадалогіі вышэйадзначаных крыніц пры ацэнцы гістарычных працэсаў дамінуюць падыходы аб вызначальнасці іншаземнага ўплыву, ігнаруюцца ўнутраныя фактары развіцця. З такіх жа пазіцый заходнерусізму ў даследаваннях разглядаюцца і пытанні духоўнага развіцця асобы і грамадства на беларускіх землях, фактычна ігнаруецца сам факт наяўнасці ўласных педагагічных ідэй нашых продкаў.

З другой паловы XIX ст. гісторыкі А. С. Грушэўскі, М. В. Доўнар-Запольскі, Я. Ф. Карскі, М. К. Любаўскі, Ф. І. Леантовіч, М. Ф. Уладзімірскі-Буданаў пашыраюць прадмет даследавання за кошт разгляду дзяржаўна-прававога развіцця і аграрнай гісторыі. Ускосна ў гэтых працах закранаецца апісанне побыту, грамадскіх адносін, даюцца звесткі па гісторыі літаратуры і г. д. З'яўляюцца работы па гісторыі царквы, царкоўнай уніі і апісанні жыцця і дзейнасці асобных беларускіх мысліцеляў (А. С. Асінскі, Х. А. Жудро, П. М. Жуковіч, С. С. Кедраў, А. А. Папкоў, П. У. Уладзіміраў, І. І. Фляроў) [73; 140; 331; 484]. У іх асвятляюцца прычыны ўтварэння ВКЛ, роля сельскай абшчыны ў аграрным уладкаванні дзяржавы, характар рамеснай вытворчасці і развіццё гарадоў. Прадстаўлены шматлікія фактычныя матэрыялы, якія характарызуюць самабытнасць беларускай культуры. Шмат увагі надаецца дзейнасці праваслаўных брацтваў, увядзенню ўніі, асаблівасцям рэлігійнага жыцця. Даюцца супярэчлівыя ацэнкі магдэбургскага права і памераў на валокі ў аграрнай рэформе XVI ст., адносін з рускімі і літоўскімі княствамі, працэсу ўтварэння ВКЛ. Такія матэрыялы, апроч

звестак аб духоўна-маральным стане грамадства, дапамагаюць асэнсаванню развіцця маральна-выхаваўчых ідэй у адпаведных гістарычных умовах.

Пытанні развіцця асветы і фарміравання асобных педагогічных ідэй разгледжаны ў працах К. В. Харламповіча, І. В. Кірэеўскага, М. П. Пагодзіна [490; 347; 348]. М. А. Лаўроўскі ўпершыню ў гісторыі педагогікі выдае падборку помнікаў старажытнаславянскай педагогічнай думкі [244]. У даследаванні зроблены першыя спробы інтэрпрэтацыі, тлумачэння выхаваўчых ідэй старажытнасці. Другое выданне падобнай працы на больш высокім археаграфічным узроўні ажыццяўляе ў 1918 г. В. В. Буш [67].

Вядомымі гісторыкамі педагогікі В. В. Грыгор'евым, М. А. Лебедзевым, С. В. Раждзественскім і інш. пры разглядзе беларускіх зямель як “Северо-Западного края” Расійскай імперыі быў выяўлены шэраг аспектаў уплыву польскай, рускай культур на развіццё педагогічнай думкі Беларусі [383; 252]. У канцы XIX ст. з'яўляюцца гісторыка-педагогічныя працы, напісаныя непасрэдна педагогамі (М. М. Дзямкоў, П. Ф. Капцераў), дзе робіцца спроба сістэматызацыі ідэй старажытнарускай педагогікі, размяжоўваецца асвета і выхаваўчая дзейнасць школ. Даследчыкі пазнаму ацэньвалі поспехі адукацыі на старажытнарускіх землях, але сыходзіліся ў прызнанні прыярытэтнасці яе выхаваўчага ўхілу. Вялікае значэнне для даследавання этыка-педагогічнай думкі на ўсходнеславянскіх, у тым ліку і беларускіх, землях мелі працы К. Д. Ушынскага. З улікам яго метадалагічных падыходаў гісторыка-педагогічны вопыт кожнага народа стаў разглядацца ў кантэксце развіцця ўласнай сістэмы выхавання, а прыцып народнасці стаў адным з вядучых у педагогічнай тэорыі і практыцы [477].

Шэраг прац навукоўцаў XIX – пачатку XX ст. прысвечаны вызначэнню выхаваўчай ролі літаратуры ў агульнаадукацыйным і духоўным развіцці грамадства. А. С. Архангельскі, С. І. Мірапольскі, М. П. Пагодзін, М. І. Сухамлінаў акцэнтуюць увагу на гнэсалагічнай значнасці вывучэння багаслоўскіх твораў, агіяграфічнай літаратуры ў кантэксце мэтавызначэння духоўнага ўдасканалення чалавека. Гэты напрамак гістарыяграфіі ў асэнсаванні этыка-філасофскай і педагогічнай спадчыны Беларусі ўзбагачаецца працамі М. М. Нікольскага, А. І. Мілавідава, А. І. Панамарова, дзе ўпершыню вывучаецца духоўная спадчына асобных беларускіх мысліцеляў.

Пачаткам даследавання этычных ідэй усходніх славян, чалавеказнаўчага аспекту старажытнай літаратуры з'яўляюцца працы архімандрыта Гаўрыіла, які ў 1840 г. упершыню ў расійскай гістарыяграфіі вызначыў час станаўлення ўсходнеславянскай філасофскай і этычнай думкі XI–XII стст. Ён адзначаў практычны характар старажытнарускага “любомудрыя”, яго вялікую ролю ў развіцці ўсходнеславянскага

культурнага дыскурсу. Мысліцелем зроблена выснова аб тым, што “кожны народ мае своеасаблівы характар, які адрознівае яго ад іншых народаў, і сваю філасофію, больш або менш навуковападобную, ці, па меншай меры, раскіданую ў паданнях, аповесцях, маральных павучаннях, вершах і рэлігіі” [244, с. 1]. Аднак у яго працах ніяк не акрэсліваюцца адметнасці выхаваўчых ідэй, што існавалі ў грамадска-педагагічнай думцы ўсходніх славян, асновай якіх былі розныя шляхі дзяржаўна-палітычнага развіцця ў перыяд Сярэднявечча.

У рэчышчы традыцыі, закладзенай архімандрытам Гаўрыілам, разглядаў выхаваўчую спадчыну ўсходнеславянскіх народаў расійскі гісторык літаратуры XIX ст. А. М. Пыпін. Вучоны адзначаў, што ўласна адукацыя на ўсходнеславянскіх землях пачынаецца з прыняццем хрысціянства. Пры разглядзе адукацыйнага працэсу даследчык увёў паняцце “книжное почитание”, дзе вылучыў два асноўныя кірункі: духоўна-маральнае выхаванне і набыццё мірскіх ведаў. Пры гэтым ён засяроджвае ўвагу на тым, што пры вывучэнні пытанняў развіцця выхавання ў канкрэтны гістарычны перыяд неабходным з’яўляецца зварот да яго светапогляднай састаўной, у першую чаргу, – да сэнсава-жыццёвых арыентацый, якія дыктуе рэлігія [371, с. 4–11].

Развіццё педагагічнай антрапалогіі ў кантэксце хрысціянскага веравучэння прадстаўлена даследаваннямі В. В. Зянькоўскага. Аўтар падкрэслівае, што шматвяковы вопыт духоўнага жыцця ўсходніх славян заўсёды быў скіраваны да “аб’яднання гэрэтычнай і маральнай ісціны, да злучэння розуму і сэрца” [149, с. 38]. З’яўленне прац В. В. Зянькоўскага, П. Ф. Капцерава, К. Д. Ушынскага стала першай спробай метадалагічнага асэнсавання пытанняў развіцця адукацыі і выхавання на ўсходнеславянскіх землях.

Шэраг аспектаў развіцця этычнай думкі на старажытнарускіх землях разгледжаны ў даследаванні М. У. Безабразавай “Рукапісныя матэрыялы да гісторыі філасофіі ў Расіі” (1891 г.) [33]. Аўтар сцвярджае самабытнасць духоўнай спадчыны Кіеўскай Русі, падкрэслівае арыгінальнасць многіх філасофскіх катэгорый, уведзеных старажытнарускімі кніжнікамі. Дадзенае даследаванне ўяўляе сабой годны адказ на еўропацэнтрысцкую канцэпцыю асвятлення пытанняў развіцця філасофска-этычнай думкі ўсходніх славян X–XVIII стст. Дзейнасць яе прадстаўнікоў, згодна гэтай канцэпцыі, зводзіцца толькі да трансляцыі замежных дасягненняў і абароны праваслаўя [325, с. 17].

Асобны этап вывучэння пытанняў духоўна-маральнага станаўлення асобы ў старажытнарускай грамадска-філасофскай спадчыне звязаны з даследчай дзейнасцю гісторыкаў філасофіі і рэлігіі канца XIX – пачатку XX ст. А. І. Вядзенскага, В. І. Нясмелава, В. В. Разанава. В. В. Разанаў разглядае гістарычную абумоўленасць сэнсава-жыццёвых арыентацый і мэт духоўнага развіцця асобы [385]. У рэчышчы традыцый

саборнасці ўсходнеславянскай грамадска-педагагічнай думкі вучоны трактуе чалавечую асобу як “частку агульнага, большасці людзей”. У яго даследаваннях лейтматывам праходзіць думка аб тым, што старажытнарускія асветнікі зыходзілі з уяўлення аб спрадвечнай скіраванасці чалавека да “маральнага, справядлівага, прыгожага” [385, с. 50].

Значны ўклад у вывучэнне гістарычных аспектаў развіцця ідэй маральнага выхавання на рускіх, украінскіх і беларускіх землях унеслі А. У. Карташоў і Г. В. Флароўскі. А. У. Карташоў засяроджвае ўвагу на тым, што ў старажытнаруускай духоўнай спадчыне змяшчаюцца і абазначаны асновы асветы на ўсходнеславянскіх землях, якія не былі парушаны і ў Новы час, “у час заходніх рэформ Пятра Вялікага” [185, с. 37]. Развіццё этычнай думкі ён разглядае выключна ў кантэксце праваслаўнай дактрыны, па-за іншымі культурнымі ўплывамі. Заходнюю культурную традыцыю гісторык называе “старым Рымам” [185, с. 38]. Аднак будучае развіццё ідэй этыка-педагагічнай думкі А. У. Карташоў бачыць як “сінтэз гуманістычнага набытку антычнай і заходняй культуры з абсалютнай праўдай праваслаўя” [185, с. 39]. Г. В. Флароўскі ў кнізе “Шляхі рускага багаслоўя” звязваў распрацоўку ідэй духоўна-маральнага ўдасканалення асобы на славянскіх землях з распаўсюджаннем хрысціянства. На думку аўтара, хрысціянства актыўна ўзаемадзейнічала з народнымі педагагічнымі ўяўленнямі. Г. В. Флароўскі падкрэслівае, што наступная дынаміка развіцця этыка-педагагічных ідэй якраз і вызначалася “ўзаемадзеяннем устаноў хрысціянскай культуры і народнай” [485, с. 3–4].

Аднак па-ранейшаму ў працах царкоўных і свецкіх аўтараў пры канстатацыі агульнага ў развіцці духоўнай культуры ўсходніх славян адсутнічае вызначэнне своеасаблівасці іх цывілізацыйнага станаўлення, а значыць, і педагагічных інтэнцый. На гэтым фоне асаблівае месца ў пастаноўцы праблемы самабытнасці культуры Беларусі, асабліва эпохі Адраджэння, належыць вядомаму беларускаму пісьменніку і даследчыку М. А. Багдановічу, які ў шэрагу прац, напісаных у 1911–1914 гг., прапануе гісторыю сваёй Радзімы з часоў фарміравання беларускай народнасці і да пачатку XX ст. разглядаць як працэс нацыянальна-культурнага развіцця, перш за ўсё, з пазіцый самабытнасці народнай культуры беларусаў, плюралізму цывілізацыйных уплываў (памежжа Запад – Усход) [30].

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. з ростам зацікаўленасці ў даследаванні нацыянальнай гісторыі побач з працамі па агульнай гісторыі Беларусі (М. К. Любаўскі, В. К. Шчарбакоў), аграрнай гісторыі (К. І. Кернажыцкі), сацыяльна-гістарычнай гісторыі гарадоў (А. В. Бурдэйка, Д. І. Даўгяла) з’яўляюцца грунтоўныя працы У. І. Пічэты, які вывучае практычна ўсе сацыяльна-эканамічныя, грамадска-палітычныя і культурныя аспекты развіцця Беларусі. Працы вучонага дазваляюць пашырыць спектр вызначэння фактараў і кірункаў генезісу і развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. [341; 342]. Найважнейшымі з’явамі і

паказчыкамі развіцця асветы і культуры У. І. Пічэта лічыць кнігадрукаванне, рэфармацыйны рух і дзейнасць праваслаўных брацтваў. Вучоны робіць акцэнт на ўзаемаўплыве культур беларускага, рускага і ўкраінскага народаў. Ён апісвае асветніцкую дзейнасць асобных беларускіх мысліцеляў і робіць грунтоўны аналіз усіх публікацый з 70-х гадоў XVIII ст. да 20-х гадоў XX ст., дзе разглядаліся пытанні дзейнасці і поглядаў Ф. Скарыны. Нягледзячы на пэўнае перабольшванне ролі Адраджэння і Рэфармацыі, якія, на думку У. І. Пічэты, у Беларусі “рашуча вылучылі на першы план нацыянальна-культурную праблему” [505, с. 143], а таксама на некаторую прадузятасць ацэнак дзейнасці асобных мысліцеляў Беларусі, ён закладвае трывалы падмурак для наступных даследаванняў развіцця духоўнай культуры беларускіх зямель. Далейшае развіццё адзначаных пытанняў атрымалі ў працах А. В. Флароўскага, М. А. Алексіютовіча і інш. Разгляд пытанняў рэлігіі і культурнай спадчыны Беларусі знаходзіўся пад ідэалагічным кантролем камуністычнай партыі з гіпертрафіраваным класавым падыходам, але пазітывісцкая арыентаванасць прац, шырокая база крыніц, нягледзячы на тэндэнцыйнасць ацэнак і вывадаў, прадстаўляюць найбагацейшы матэрыял па гісторыі педагагічнай думкі Беларусі даследуемага перыяду.

Аднак ключавыя канцэпты ўласна маральна-выхаваўчых ідэй беларускіх асветнікаў па-ранейшаму заставаліся па-за межамі ўвагі навукоўцаў. У той жа час гістарыяграфічны аналіз навуковых прац гісторыка-педагагічнай, філасофскай, гістарычнай накіраванасці дазваляе зрабіць выснову, што этычны кампанент духоўнай культуры мінулага выходзіць на першы план у даследаваннях навейшага часу. Гэта стварае магчымасць для пашырэння метадалагічных асноў дадзенага даследавання, пашырэння спектру яго крыніц, вылучэння ў якасці асноўнай прагнастычнай функцыі звароту да этыка-педагагічнай спадчыны нашых продкаў. Адзначаная тэндэнцыя прасочваецца ўжо ў працах Я. М. Медынскага і В. Я. Струменскага, даследаванні якіх выступаюць як вынік агульнага вывучэння гісторыка-педагагічнай думкі ўсходнеславянскіх народаў [280; 281; 453].

Вывучэнню этычнай думкі Сярэднявечча прысвечаны раздзелы ў шматтомных гісторыка-філасофскіх даследаваннях І. У. Будоўніца, А. А. Зіміна, Н. А. Казаковай, Я. С. Лур’е, А. У. Трахтэнберга [65; 155; 177; 264; 467].

Пытанні маральнага развіцця і ўдасканалення чалавека ва ўсходнеславянскай духоўнай спадчыне X–XVIII стст. знайшлі сваё адлюстраванне і ў многіх даследаваннях гісторыкаў і літаратуразнаўцаў савецкага перыяду (В. П. Андрыянава-Ператц, А. Я. Гурэвіч, У. В. Колесаў, У. У. Кускоў, Д. С. Ліхачоў, У. У. Мількоў і інш.). А. Я. Гурэвіч даследаваў універсальныя катэгорыі быцця людзей эпохі Сярэднявечча, якія аказвалі вызначальны ўплыў на развіццё ўсіх сфер сярэдневяковай культуры,

уклучаючы і педагагічную думку. Асноўная з іх – этычная складаемая мадэлі свету, касмічны канфлікт добра і зла, таму заканамерна, што пачатковы этап сацыялізацыі і выхавання сярэдневяковага чалавека – яго далучэнне да хрысціянства [105, с. 272]. Заслугоўвае ўвагі аналіз і абгрунтаванне А. Я. Гурэвічам калектывісцкага падыходу да сярэдневяковай выхаваўчай практыкі.

Д. С. Ліхачоў, які ўнёс вялікі ўклад у даследаванне этычнай, філасофскай састаўной старажытнарускай літаратуры, падкрэсліваў прынцыпова важную асаблівасць светапогляду нашых продкаў: “Усё ў прасторы звязана паміж сабою не толькі фізічна, але і эмацыянальна, маральна” [259, с. 117]. Гэтая выснова вучонага робіць магчымым і неабходным разгляд усяго кодэкса сярэдневяковай касмагоніі дзеля больш эфектыўнага, навукова ўзважанага даследавання педагагічнай думкі ўсходніх славян на працягу ўсяго перыяду Сярэднявечча.

Істотная ўвага светапогляднаму аспекту ўсходнеславянскай культурнай спадчыны надаецца ў працах М. В. Алпатава, В. Б. Евароўскага, А. Ф. Замалеева, В. Д. Галактыёнава, Ю. С. Камарова, У. Г. Кароткага, А. С. Лапо-Данілеўскага, А. І. Новікава, М. П. Новікава, М. А. Оргіша, Б. А. Рыбакова, І. П. Яроміна і інш. У другой палове XX ст. вучонымі Беларусі актыўна даследуецца гісторыя айчынай матэрыяльнай і духоўнай культуры. Пытаннем гісторыі эканамічнага, сацыяльна-палітычнага і агульнакультурнага развіцця грамадства, дзе ў той ці іншай ступені закраналіся многія аспекты грамадска-філасофскай і педагагічнай думкі, прысвяцілі свае працы У. В. Анічэнка, М. Б. Батвіннік, Г. Я. Галенчанка, А. П. Грыцкевіч, В. І. Дарашкевіч, Э. К. Дарашэвіч, А. І. Жураўскі, З. Ю. Капыскі, Л. Л. Кароткая, У. Г. Кароткі, А. Ф. Коршунаў, Ю. А. Лабынцаў, М. Г. Ларчанка, С. К. Майхровіч, А. І. Мальдзіс, Я. Н. Мараш, В. І. Мялешка, Я. Л. Неміроўскі, Я. І. Парэцкі, М. І. Прашковіч, В. М. Пузікаў, С. Ф. Сокал, М. Ф. Спірыдонаў, М. М. Улашчык, В. А. Чамярыцкі, В. Ф. Шалькевіч, В. Ф. Шматаў, І. А. Юхо і інш. Непасрэдна даследаваннямі гісторыі этыка-філасофскай думкі Беларусі (з ускосным асвятленнем праблем маральна-выхаваўчай дзейнасці) займаліся ў канцы XX – пачатку XXI ст. С. А. Падокшын і А. С. Майхровіч. Навукоўцамі вывучаюцца погляды асобных айчынных мысліцеляў на праблемы духоўнага ўдасканалення асобы і грамадства, разглядаюцца пытанні вызначэння каштоўнасных арыентацый у духоўнай культуры Беларусі X–XVIII стст., канстатуецца залежнасць іх вырашэння ад сацыяльна-палітычных і эканамічных асаблівасцей грамадскага развіцця.

Даследаванню этычнай думкі Беларусі ў кантэксце станаўлення нацыянальнага самавызначэння прысвечаны працы У. М. Конана, Н. А. Кутузавай, І. В. Саверчанкі, В. У. Старасценкі [215; 239; 396; 451]. У. М. Конан акцэнтuae ўвагу на рэгіянальных асаблівасцях развіцця духоўнай культуры [212, с. 16–17]. Менавіта ён першым ставіць пытанне аб

неабходнасці ўліку цывілізацыйнага памежжа Беларусі пры даследаванні феноменаў, перш за ўсё, духоўнай культуры, да ліку якіх адносіцца і этыка-педагагічная думка. Аксіялагічнае адзінства зацвярджэння хрысціянства і развіцця духоўнай спадчыны Беларусі падкрэсліваецца ў працах Г. Я. Галенчанкі, Л. С. Іванова, Д. У. Карава, А. С. Майхровіча, С. В. Марозавай, С. А. Падокшына, М. Ф. Піліпенкі, І. В. Саверчанкі, і інш. Высновы навукоўцаў аб выключнай ролі хрысціянства ў развіцці грамадска-філасофскай і грамадска-педагагічнай думкі Беларусі дазваляюць больш грунтоўна акрэсліць светапоглядныя і тэарэтычныя крыніцы генезісу і станаўлення ідэй маральнага выхавання ў духоўнай культуры Беларусі Х–XVIII стст., вызначыць аксіялагічныя заснаванні этыка-педагагічных поглядаў айчынных асветнікаў.

Пэўны навуковы інтарэс у дачыненні да аб'екта нашага даследавання ўяўляюць працы А. П. Грыцкевіча, Н. В. Казлоўскай, А. А. Кілбаса, П. А. Лойкі, Н. У. Сліж аб укладзе шляхецкага саслоўя ў развіццё культуры Беларусі. Менавіта шляхта была носбітам рэнэсанснай культуры і Рэфармацыі на айчынных землях, яе палітычныя інтарэсы прадвызначалі дзяржаўную і саслоўную палітыку ўлады, а шляхецкія каштоўнасці ўскосным чынам уплывалі на змястоўнае напаўненне ідэалу грамадзянскасці і дабрачыннасці.

Сучасны беларускі гісторык М. В. Пілецкі даследаваў генезіс выхаваўча-адукацыйнага працэсу, яго змест і формы ў першабытным, раннекласавым, дахрысціянскім перыядах гісторыі Беларусі [343; 344]. Аўтарам робіцца выснова, што “значнае месца ў змесце выхаваўча-адукацыйнага працэсу дахрысціянскай Беларусі займала перадача падростаючаму пакаленню выпрацаваных на той час агульначалавечых норм маралі і правіл паводзін” [344, с. 182].

Вывучэннем агульных пытанняў развіцця асветы і педагагічнай думкі ўсходніх славян плённа займаліся ўкраінскія вучоныя-педагогі І. Агіенка, Е. Н. Дзюба, М. М. Закалюжны, Я. Д. Ісаевіч, У. П. Мешчаракоў, Б. М. Міцюраў. Іх намаганнямі раскрыта адукацыйная і выхаваўчая дзейнасць брацкіх школ і навучальных устаноў розных канфесійных плыняў.

Чэшскія вучоныя І. Даброўскі, Ф. Сокалава [534; 553] разглядаюць уплыў кнігадрукавання на развіццё культуры, аналізуюць развіццё гуманістычных ідэй на беларускіх землях у кантэксце агульнаеўрапейскіх напрамкаў. Асаблівы акцэнт зроблены на асветніцкі напрамак уплыву заходніх краін на Беларусь, раскрываецца залежнасць рэнэсансных ідэй ад хрысціянскай ідэалогіі.

Вывучэнню літаратурных крыніц, культуры гістарычных працэсаў у ВКЛ, аналізу светапогляду асветнікаў даследуемага перыяду прысвяцілі свае працы польскія навукоўцы Ю. Бардах, А. Брукнер, Г. Касмінскі, С. Кот, Г. Ляўмяньскі, Г. Мерчынг, Е. Пельц, Я. Тазбір, М. Тополка, Т. Улевіч і інш. Пры аналізе развіцця філасофскіх і педагагічных ідэй

Беларусі яны відавочна перабольшваюць польска-каталіцкі ўплыў, недаацэньваюць вынікі гістарычна-генетычнай блізкасці ўсходнеславянскіх народаў. Між тым, даследаванні ўтрымліваюць багацейшы фактычны матэрыял, які дапамагае асэнсаванню змястоўна-сутнаснага нападзення этыка-педагагічнай думкі вывучаемага перыяду.

Уласныя традыцыі даследавання педагагічных ідэй усходняга славянства аналізуемага перыяду мае балгарская гістарыяграфія. Працы балгарскіх вучоных прысвечаны, галоўным чынам, разгляду ўзаемасувязі кірыла-мефодзіўскай спадчыны і культурнай традыцыі праваслаўнага свету (Н. Дончава-Панаётава, К. С. Станчаў) [121; 449]. Рыкардо Пікіо звяртае ўвагу на роднасную блізкасць гнасеалагічных і анталагічных аспектаў старабалгарскай філасофіі і ўсходнеславянскай духоўнай спадчыны X–XIII стст., што мела прынцыпова важнае значэнне для фарміравання мэт і зместу маральнага выхавання ў старажытнарускай педагогіцы [339, с. 126].

У канцы XX – пачатку XXI ст. з’явіліся гістарычныя даследаванні, якія вымушаюць па-новаму ацаніць адпаведныя ўмовы развіцця педагагічных ідэй на беларускіх землях у X–XVIII стст. Так, у процівагу існаваўшым уяўленням аб тым, што Кіеўская Русь – адзіная дзяржава ўсходніх славян, у межах якой афармлялася і развівалася адзіная старажытнаруская народнасць, што з’явілася этнічным продкам рускіх або велікаросаў, украінцаў і беларусаў, робіцца вывад аб яе канфедэратыўным утварэнні [312, с. 85].

Беларускія гісторыкі І. Я. Фраянаў і А. Ю. Дварнічэнка сцвярджаюць, што ў Полацку даволі рана выявілася імкненне да незалежнасці ад Кіева [111; 487]. У той жа час уяўляецца досыць абгрунтаваным і погляд шэрагу беларускіх гісторыкаў аб адсутнасці падставы для вывядзення Полацкага княства за межы старажытнарускай дзяржавы [79; 88; 521]. Адыход ад складзеных гістарычных стэрэатыпаў пры асвятленні сярэдневяковага этапу развіцця беларускай дзяржаўнасці прадэманстраваны ў працах М. І. Ермаловіча, П. А. Лойкі, Г. М. Сагановіча. Навуковую цікавасць уяўляе выснова гісторыкаў аб поліэтнічным і федэратыўным характары ВКЛ. Навукоўцы ўсіх кірункаў прызнаюць безумоўную і самадастатковую каштоўнасць беларускай нацыянальнай культуры. Усё гэта дазваляе больш узважана і аб’ектыўна асэнсаваць спецыфічныя рысы развіцця этыка-педагагічнай думкі эпохі Сярэднявечча на Беларусі.

Змястоўным указальнікам на публікацыі гістарычных крыніц акрэсленага перыяду з’яўляецца каталог “Кніга Беларусі 1517–1917 гг.” (Мінск, 1986), які ўключае кірылічныя кнігі XVI–XVIII стст., выдадзеныя на тэрыторыі сучаснай Беларусі, у Вільні, Іўі, Заблудаве, Нясвіжы, Супраслі, пражскія выданні Ф. Скарыны [205]. Навуковы інтарэс у межах нашага даследавання таксама ўяўляе “Сводный каталог и описание старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов”

(выпускі друкарняў Ш. Фіоля ў Кракаве, В. Цяпінскага ў Нясвіжы), каталог выданняў Віленскай акадэмічнай друкарні (Сериене К., Petrauskiene J. Vilniaus akademijos spaustuves leidiniai 1576–1805: Bibliografija. – Vilnius, 1976).

Кардынальныя пераўтварэнні ў галіне беларускай культуры, навукі і асветы апошніх дзесяцігоддзяў абумовілі неабходнасць асэнсавання багатай філасофскай, літаратурнай і педагагічнай спадчыны беларускага народа на новым метадалагічным узроўні. Істотнай дапамогай для такіх даследаванняў стала выданне бібліяграфічнага паказальніка “Асвета і педагагічная думка на Беларусі: са старажытнасці да пачатку ХХ ст.” [28]. Гэтая праца змяшчае значную колькасць літаратурных крыніц і паказальнікаў архіўных дакументаў, сістэматызаваных у адпаведнасці з канкрэтнымі этапамі развіцця гісторыка-педагагічных ведаў.

У сучасны момант гродзенскімі гісторыкамі пад кіраўніцтвам Д. У. Карава арганізаваны гістарыяграфічна-крыніцазнаўчыя даследаванні гісторыі ВКЛ, вынікам якіх становяцца выданні гістарыяграфічных, кампаратывісцкіх прац сістэмнага характару [79]. Яны дазваляюць пазбегнуць некрытычных падыходаў у ацэнцы многіх з’яў сацыяльна-культурнага жыцця і метадалагічных аспектаў развіцця грамадска-філасофскіх ідэй у гісторыі Беларусі.

Досыць трывалую аснову мае пад сабой археаграфічны напрамак вывучэння праблемы. Магчымасць выкарыстання шырокай базы крыніц вызначае адну з адметнасцей даследавання этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст. Усе крыніцы даследавання можна класіфікаваць наступным чынам:

- творы вуснай народнай творчасці, у якіх раскрываюцца глыбінныя, асноватворныя ідэі маральнага выхавання;
- працы мысліцеляў Беларусі аналізуемага перыяду, дзе непасрэдна прадстаўлены іх маральна-выхаваўчыя погляды;
- біяграфічныя матэрыялы, эпістальярная спадчына прадстаўнікоў педагагічнай думкі Беларусі, успаміны іх сучаснікаў і іншыя дакументы, якія дапамагаюць больш поўна асэнсаваць погляды, ідэі і падыходы асветнікаў да праблем маральнага выхавання;
- летапісы, архіўныя матэрыялы, літаратурныя помнікі, дзе можна больш дакладна і поўна выявіць сацыякультурныя ўмовы і фактары, якія дэтэрмінавалі асноўныя тэндэнцыі развіцця этыка-педагагічнай думкі.

Мэты і змест маральнага выхавання, метадычныя асновы яго ажыццяўлення, якія характэрныя для айчыннай этыка-педагагічнай думкі, адлюстраваны ў досыць шырокай колькасці крыніц. У першую чаргу гэта датычыцца фальклорнай спадчыны даследуемага перыяду, якая акумулюе маральна-выхаваўчыя ідэі беларусаў. Найбольш поўна дадзеныя крыніцы прадстаўлены ў выданнях паслякастрычніцкага перыяду [13–15; 36–39].

Новыя тэндэнцыі ў выхаванні, якія з’явіліся пасля прыняцця хрысціянства на беларускіх зямлях, знайшлі адлюстраванне ў творах

К. Тураўскага, К. Смаляціча, жыццёвай літаратуры (“Жыццё Еўфрасінні Полацкай”, “Жыццё Кірылы Тураўскага”, “Жыццё Аўрамія Смаленскага”), фларыгеліях і інш. [142; 163; 164; 189–195; 197; 206; 327–330; 378; 481; 494].

Шырокую панараму рэлігійна-культурнага жыцця XIV – сярэдзіны XVII ст., этыка-педагагічных уяўленняў нашых продкаў прадстаўляюць творы Р. Цамблака, М. Гусоўскага, Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага, І. Пацея, Я. Намыслоўскага, С. Рысінскага, М. Смятрыцкага, М. Стрыйкоўскага, Стэфана і Лаўрэнція Зізаніяў, К. Сарбеўскага, А. Філіповіча і інш. [58–64; 76; 77; 108–110; 150–154; 336; 435–439; 482; 495; 496; 530; 533; 555; 556; 552]. Мысліцелі ўздымаюць пытанні, якія датычацца маральнага выхавання асобы, зыходзячы з гістарычных рэалій і патрабаванняў свайго часу. Праблема асабістых дабрачыннасцей, гармоніі чалавека і грамадства вызначае выхаваўчы патэнцыял літаратурнай спадчыны А. Волана, Б. Буднага, М. Ліцвіна [76; 77; 563; 567; 257; 529].

Асаблівую ролю адыгрываюць творы беларускіх асветнікаў другой паловы XVII – XVIII ст. С. Полацкага, К. Лышчынскага, І. Капіевіча, Г. Каніскага, М. Пачобута, К. Нарбута, І. Страйноўскага, Я. Снядэцкага, Г. Млоцкага, І. Храптовіча і інш. [214; 297; 411–427; 441; 531; 545; 554; 556]. Створаныя ў часы Берасцейскай уніі і ўзмоцненай паланізацыі, прасякнутыя асветніцкімі інтэнцыямі, яны некалькі ў новым святле трактуюць праблему маральнага развіцця асобы, яе месца ў прыродным і грамадскім асяроддзі. Вялікую каштоўнасць для даследавання мае палемічная накіраванасць твораў гэтых аўтараў, што дазваляе найбольш поўна і гістарычна аб’ектыўна ўстанавіць асноўныя палажэнні этыка-педагагічнай думкі Беларусі другой паловы XVII – XVIII ст.

Высокі ўзровень рэпрэзентатывнасці вышэйназваных крыніц абумоўлены тым, што яны адлюстроўваюць вобраз мыслення людзей тагачаснага перыяду, прадстаўнікоў розных сацыяльных груп, іх уяўленні аб сэнсе жыцця і маральных каштоўнасцях. Як адзначае У. В. Кабанаў, “ведаючы, чым падмацоўвалася тое або іншае грамадства, можна вызначыць яго культуру, філасофію, палітыку і ўсё астатняе” [171, с. 340].

Развіццё народнай педагагічнай думкі вывучаемага перыяду можна прасачыць па фальклорных зборніках, старажытных летапісах, эпістальных пасланнях, літаратурных творах і іншых крыніцах, якія грунтаваліся на мясцовым гістарычным, сацыяльна-бытавым, этнаграфічным і фальклорным матэрыялах [12–20; 29; 36–39; 255; 260; 261; 356; 472; 473; 496]. З улікам гэтага, а таксама механізма трансляцыі народнай мудрасці пры дэталёвым аналізе можна абапірацца на запісы фалькларыстаў, этнографістаў XIX ст., асабліва яго першай паловы, як часу фіксацыі матэрыялу, што ўжо трывала ўвайшоў у жыццё папярэдніх пакаленняў. Тым больш, што ў дадзеным даследаванні народна-выхаваўчыя ідэі разглядаюцца ў кантэксце іх уплыву на фарміраванне

асноўных тэндэнцый развіцця тэорыі і практыкі маральнага выхавання ў Беларусі X–XVIII стст.

Неабходна адзначыць, што наратыўныя крыніцы даследавання генезісу і развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. маюць свае храналагічныя адметнасці. Так, літаратурныя і публіцыстычныя творы перыяду Старажытнай Русі мелі, у асноўным, рэлігійны характар. У гэты час пераважалі як пераклады духоўнай літаратуры (скрыптурныя і літургічныя, веравучыцельныя, прапаведніцкія, жыццёвыя), так і існавала вялікая колькасць арыгінальных кананічных твораў (мітрапаліта Іларыёна, К. Тураўскага, Ф. Пячэрскага і інш.). Летапісанне гэтага часу вялося выключна пры манастырах. Таму заканамерна, што наратыўныя крыніцы X–XIII стст. адметныя сваім правідэнцыялізмам, зваротам у пошуках аргументацыі да Свяшчэннага Пісання [13, с. 18–62].

Пачынаючы з сярэдзіны XIV ст., сярод наратыўных крыніц дамінуюць літаратурныя і публіцыстычныя творы свецкай накіраванасці. Летапісы саступаюць месца хронікам, вядзенне якіх становіцца прэрагатывай свецкіх асоб. Аўтары XIV–XVIII стст. для пацвярджэння сваіх высноў, поглядаў і г. д. звярталіся як да літаратурнай спадчыны мінулых эпох (галоўным чынам Антычнасці), так і да розных дакументаў свайго часу. Такім чынам, гэты від крыніц набывае пэўны сінтэтычны характар, каштоўны паводле свайго зместу [137; 367; 368; 445; 502; 511; 512; 513; 515; 527].

Лепшаму асэнсаванню праблемы дапамагаюць матэрыялы царкоўнага, судовага і свецкага справаводства [1–6; 18–20; 147; 152]. Асаблівую навуковую цікавасць маюць прашэнні брацтваў, прыхаджан, інвентары школ, бібліятэк, рэестры кніг, а таксама дадзеныя аб асабовым складзе духавенства і яго адукацыйным узроўні [1–7; 25–26; 42].

Дакладна акрэсліць сацыяльна-эканамічныя і палітычныя ўмовы развіцця ідэй маральнага выхавання на беларускіх землях у X–XVIII стст., а таксама даць уяўленні аб нормах маралі дазваляюць матэрыялы летапісных зводаў (“Аповесць мінулых часоў”, Баркулабаўскі летапіс, Віцебскі летапіс), польскіх хронік, Магілёўскай хронікі, юрыдычных помнікаў (“Руская праўда”, Статуты Вялікага Княства Літоўскага, Літоўскія метрыкі), статуты навучальных устаноў, а таксама дакументы Эдукацыйнай камісіі 1773 г. і інш. [12–17; 22; 42; 124; 254; 255; 328–330; 366; 452; 493; 550].

Неабходна адзначыць, што актыўны працэс публікацыі помнікаў філасофска-педагагічнай думкі беларускіх зямель пачаўся ў першай чвэрці XIX ст. Так, творы К. Тураўскага былі выдадзены К. Ф. Калайдовічам у “Помніках расійскай славецнасці” (1821). Пазней шэраг твораў, дапоўненых каментарыямі, выдалі М. І. Сухамлінаў (“Рукапісы графа Уварова”, 1858) і епіскап Яўгеній (“Тварэнні святога нашага Кірылы, епіскапа Тураўскага”, 1880). Дзякуючы М. К. Нікольскаму, былі

выдадзены творы Клімента Смаляціча, а ў пачатку XX ст. свет убачылі працы, прысвечаныя дзейнасці Аўрамія Смаленскага (“Преподобный Авраамий Смоленский и его житие, составленное учеником Ефремом: опыт историко-литературного исследования”, 1909). Вялікае навуковае значэнне мела публікацыя “Памятников древнерусской церковно-учительной литературы” ў 1894 г. [327]. Шэраг архіўных матэрыялаў таксама быў надрукаваны і выдадзены масавым тыражом. Гэта, у першую чаргу, “Беларускі архіў старажытных грамат” (М., 1824), “Акты, якія адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі, сабраныя і выдадзеныя камісіяй для разбору старажытных актаў” (1–4 тамы, Кіеў, 1845–1854) і іншыя [25; 26; 42].

У савецкі час убачылі свет шматлікія тэксталагічныя выданні, якія змяшчаюць творы асветнікаў Беларусі X–XVIII стст. [16–18; 165]. Першачарговую ўвагу перакладу і публікацыі старажытнарускіх літаратурных помнікаў надавалі У. А. Арлоў, Ю. А. Лабынцаў, Д. С. Ліхачоў, І. П. Яромін [131; 240–242; 258; 259]. Вялікая работа праведзена А. А. Мельнікавым, які ўнёс значны ўклад у падрыхтоўку “Кнігі жыццй і хаджэнняў” (1994), выдадзенай пад рэдакцыяй В. А. Чамярыцкага. Дадзеная праца змяшчае ўпершыню перакладзеныя на сучасную беларускую мову жыцці Еўфрасінні Полацкай, Кірылы Тураўскага, Аўрамія Смаленскага [206].

У апошнія гады ў рэспубліцы выдадзены шэраг твораў беларускіх мысліцеляў даследуемага перыяду: Ф. Скарына “Творы: прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія” (Мінск, 1990), С. Полацкі “Віршы” (Мінск, 1990), “Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны” (Мінск, 1991), “Памятники философской и общественно-политической мысли Белоруссии XVII – первой половины XVIII в.” (Мінск, 1991), А. А. Мельнікаў “Кірыл, епіскап Тураўскі” (Мінск, 1997), “Анталогія беларускай эпітафіі” (Мінск, 2000), “Творения поучительные святого Кирилла, епископа Туровского” (Туров – Мінск, 2002), “Рифмотворная псалтырь” Симеона Полоцкого и Василия Титова: тексты” (Новополоцк, 2003), “Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII ст.” (Мінск, 2005), “Выбраныя творы: Францыск Скарына” (Мінск, 2008), “Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.)” (Мінск, 2010), “Творения поучительные святого Кирилла, епископа Туровского” (Мінск, 2010) і іншыя.

Варта адзначыць выданні беларускай перыёдыкі – часопісы “Полымя” (з 1922 г.), “Крыніца” (з 1988 г.), “Спадчына” (з 1989 г.), “Беларускі гістарычны часопіс” (з 1993 г.), “Беларуская мінуўшчына” (з 1993 г.), “Беларускі гістарычны агляд” (з 1994 г.), “Гісторыя: праблемы выкладання” (з 1997 г.) і інш., якія асабліва з 90-х гадоў мінулага стагоддзя да гэтага часу актыўна ўводзяць у навуковы зварот шматлікі матэрыял

першакрыніц, уздымаюць актуальныя культуралагічныя, педагогічныя праблемы [22; 76; 77; 127; 231; 372–374; 401; 435; 493; 515].

Такая база крыніц дае магчымасць грунтоўна і на дастатковым навуковым узроўні даследаваць асноўныя тэндэнцыі і асаблівасці развіцця этыка-педагогічнай думкі Беларусі акрэсленага перыяду.

Гістарыяграфічны аналіз паказвае, што на сучасны момант даследаваны з філасофскага пункту гледжання асобныя пытанні развіцця этычнай думкі Беларусі X–XVIII стст. (маральная прырода чалавека, вучэнні аб маралі, праблема чалавека і грамадства, маральныя якасці асобы, маральныя паняцці, маральная свабода, сацыяльна-маральныя каштоўнасці і інш.). Прааналізаваны некаторыя праблемы арганізацыі асветы (віды і тыпы навучальных устаноў, змест адукацыі, арганізацыя вучэбнай дзейнасці), шырока прадстаўлена панарама палітычных і грамадска-культурных працэсаў дадзенага часу, якія ўплывалі на развіццё ідэй маральнага выхавання (хрысціянізацыя Русі, Гарадзельская, Люблінская і Берасцейская ўніі, Адраджэнне, Рэфармацыя, Контррэфармацыя, кнігадрукаванне, дзяржаўнае кіраванне, аграрная рэформа XVI ст., магдэбургскае права і інш.). Найменш вывучаны пытанні педагогічнага абгрунтавання маральна-этычных праблем, адсутнічае цэласнае, сістэмнае прадстаўленне распрацовак мэтавых, зместавых асноў маральнага выхавання і асэнсавання шляхоў яго ажыццяўлення ў этыка-педагогічнай думцы Беларусі акрэсленага перыяду, якая ў якасці тэарэтыка-метадалагічнага і эмпірычнага ўтварэння наогул не вылучалася аб'ектам даследаванняў.

1.3 Метадалагічныя падыходы даследавання этыка-педагогічнай думкі Беларусі X–XVIII стст.

Генезіс этыка-педагогічнай думкі Беларусі раскрываецца праз выяўленне этапаў, унутраных і знешніх фактараў, крыніц, тэндэнцый і асаблівасцей яе фарміравання і станаўлення. Метадалогія даследавання развіцця этыка-педагогічнай думкі, акрамя агульнанавуковых падыходаў, патрабуе сістэмнага ўзаемадзеяння спосабаў пазнання такіх навук, як гісторыя, педагогіка і этыка. Неабходнасць аналізу этыка-педагогічных ідэй у сувязі з развіццём багаслоўскіх, філасофскіх тэорый і грамадскай думкі, інтэрпрэтацыя фактычнага матэрыялу, скіраваная на выяўленне агульнага і адметнага, накіроўваюць да выбару дыхатаміі падыходаў, якая б найбольш поўна забяспечвала выкананне такіх даследчыцкіх задач.

Усе шматлікія сучасныя метадалагічныя арыенціры ў гуманітарнай галіне ведаў практычна зводзяцца да **пазітывізму** і **герменеўтыкі**. І хоць пазітывісцкая парадыгма ў канцы мінулага стагоддзя саступіла месца

герменеўтычнай, супрацьпастаўляць іх навукова не апраўдана. Пазітывісцкая метадалогія, пазбаўленая ідэалагічнага дыктату, дзякуючы падрабязнаму, пільнаму, аб'ектыўнаму вывучэнню канкрэтных фактаў з наступным іх абагульненнем, дапамагае дасягнуць найбольш дакладнага і поўнага выяўлення адпаведнай педагагічнай рэчаіснасці. Дэскрыптыўны падыход забяспечвае вывучэнне як абагульненых тэндэнцый развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі, так і характэрных ідэй і поглядаў асобных яе прадстаўнікоў. Таму выкарыстанне пазітывісцкай метадалогіі не толькі дапушчальна, але і мэтазгодна, асабліва пры вывучэнні азначанай праблемы.

Увогуле ж, даследаванне будзеца з апорай на герменеўтыку, якая дазваляе канцэптуальна асэнсаваць вывучаемы працэс, раскрыць яго сутнасць, пабудаваць адпаведную мадэль. Акрамя таго, выкарыстання факты для распрацоўкі навуковых канструкцый таксама атрыманы ў акрэсленых тэарэтычных межах дадзенай працы. У свой час Н. Бор адзначаў, “што ніводзін факт не можа быць сфармуляваны незалежна ад некаторай сістэмы паняццяў” [407, с. 15]. Беларускі даследчык М. І. Мініцкі адзначае, што “для сучаснай герменеўтыкі характэрна выдзяленне знакава-сімвалічнага боку пазнавальнай дзейнасці і перанясенне лінгвістычных, літаратуразнаўчых, псіхалагічных і іншых метадаў даследавання тэксту ў агульную метадалогію гуманітарных навук” [288, с. 143].

Пры выкарыстанні герменеўтыкі ў якасці агульнанавуковай тэорыі і практыкі, інтэрпрэтацыі шматлікіх праяў чалавечага быцця, занатаваных у пісьмовай форме, асэнсаванне сацыяльна-духоўнай спадчыны папярэдніх пакаленняў, прадстаўленай не толькі ў навуцы, але і ў рэлігіі, мове, народных традыцыях, мастацтве, культуры ўвогуле, адбываецца як пры апоры на рацыянальна-лагічнае, так і на ірацыянальнае з улікам значнасці пачуццяў і інтуіцыі. У педагагічных жа даследаваннях часта назіраецца адчужэнне вывучаемага аб'екта ад унутранага існавання суб'екта, ці, як адзначаў М. А. Бярдзьеў: “ад рацыянальнага пазнання выслізвае індывідуальнае” [45, с. 231]. А педагогіка якраз і характарызуецца пільнай увагай да адзінкавых фактаў рэчаіснасці. Таму для аб'ектыўнага вывучэння фарміравання этыка-педагагічнай думкі, яе генезісу, змястоўна-сутнаснага нападзення, тэндэнцый развіцця неабходна выкарыстанне дасягненняў і іншых навук, прадметам якіх з'яўляецца чалавек і грамадства. Сучасныя беларускія даследчыкі І. І. Цыркун, Г. В. Торхава пры раскрыцці анталагічных асноў развіцця педагагічных ведаў указваюць на неабходнасць пры іх вывучэнні пераходу ад монанавуковых да полінавуковых абгрунтаванняў у сучасных метадалагічных падыходах навукова-педагагічных даследаванняў [311].

Зыходзячы з вышэйсказанага, у межах герменеўтычнай парадэгмы даследаванне праводзіцца з дапамогай сукупнасці метадалагічных

падыходаў, кожны з якіх уяўляе сабой гнасеалагічную цэласнасць даследчых пазіцый, адпаведных ім паняццяў, прынцыпаў і метадаў вывучэння прадмета, а таксама даследчых працэдур. У адпаведнасці з класіфікацыяй Э. Г. Юдзіна, якой прытрымліваюцца сучасныя метадалагі, у структуры кожнага з іх “вылучаюцца чатыры ўзроўні: філасофскі, агульнанавуковы, канкрэтна-навуковы і тэхналагічны” [499, с. 135].

Вызначаныя аб’ект і прадмет даследавання лагічна абумоўліваюць вылучэнне ў якасці вядучых агульнанавуковых метадалагічных падыходаў вывучэння генезісу і пераемнасці развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. *гістарычны* і *сістэмны*. Эўрыстычны патэнцыял апошняга істотна ўзбагачаецца *сінергетычным падыходам*. Гэта дазваляе больш поўна і цэласна прадставіць характар, тэндэнцыі і асаблівасці развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі, выявіць яе прагнастычную значнасць для далейшага развіцця тэорыі і практыкі маральнага выхавання. Выкарыстанне элементаў *лагічнага* і *мадэльнага* падыходаў дапамагае адбору фактаў, выяўленню прычынна-выніковых сувязей, структурнай пабудове вывучаемага матэрыялу, абгрунтаванасці і завершанасці вынікаў даследавання. Дадзеныя падыходы дазваляюць не толькі абгрунтаваць характэрныя напрамкі пераемнага развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі, але і пабудаваць яе парадыгмальны каркас, утвораны гісторыка-генетычна ўласцівымі ёй кампанентамі. На аснове адзначаных падыходаў фарміруюцца даследчыя ўстаноўкі, афармляецца канцэптуальная база і агульная стратэгія дадзенага даследавання.

Пагаджаючыся з меркаваннямі С. В. Бабрышова аб асноўных напрамках гісторыка-педагагічнага даследавання [56, с. 26], пры аналізе генезісу і працэсу фарміравання этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. мэтазгодна вылучаць тры аспекты:

а) структурны – этыка-педагагічная думка ёсць вынік развіцця ідэй у якасці яе структурных элементаў, з адпаведным аднясеннем іх да мэта-зместавага і метадыка-тэхналагічнага кампанентаў маральна-выхаваўчага працэсу. Пры гэтым асноўная ўвага даследавання скіравана на характарыстыку ўтваральных элементаў і лагічнай сувязі паміж імі;

б) працэсуальны – генезіс і фарміраванне этыка-педагагічнай думкі разглядаецца з працэсуальнага боку – вызначэнне і асэнсаванне вытокаў, фактараў, этапаў развіцця і канцэптуалізацыі яе ідэй у якасці асноў тэарэтызацыі этыка-педагагічных ведаў;

в) функцыянальны – поўнае ўяўленне аб пераемным развіцці этыка-педагагічнай думкі дасягаецца пры раскрыцці яе функцыянальнай сутнасці на працягу вывучаемага перыяду і верагоднаснай яе характарыстыкі ў навукова-практычнай перспектыве.

Гістарычны падыход у дадзенай працы дапамагае асэнсаваць і зразумець развіццё духоўнай культуры Беларусі ў часе і прасторы, а таксама дазваляе вылучыць два найважнейшыя кампаненты

фарміравання этыка-педагагічнай думкі: сінхранічны і дыяхранічны. Першы ахоплівае адпаведныя духоўныя каштоўнасці канкрэтнага этапу гістарычнага развіцця. Другі разглядае гістарычную пераемнасць маральна-выхаваўчай спадчыны. Такім чынам, забяспечваецца сувязь *мінулага, сучаснага і будучага*. Прычым ідэя пераемнасці характэрна і для першага кампанента ў плане захаванасці якасных характарыстык шматлікіх маральна-выхаваўчых ідэй свайго часу. Традыцыяналістычнасць павінна разглядацца як адна з найважнейшых форм праяўлення пераемнасці ў развіцці этыка-педагагічнай думкі. Традыцыі павінны разглядацца не толькі з пункту гледжання іх кансерватыўнасці, а і здольнасці адаптавацца да новых умоў, эвалюцыяніравання.

Гістарычная (рэтраспектыўная) аргументацыя характару развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі хоць і не з'яўляецца безумоўнай, але ў суадносінах з іншымі аргументамі яна ўзбагачае педагагічную логіку і істотна павялічвае магчымасці аб'ектыўнага даследавання разглядаемага феномена. Так, сучасны беларускі даследчык А. П. Сманцар пры разглядзе пераемнасці ў якасці метадалагічнай заканамернасці грамадскага развіцця адзначае неабходнасць аналізу яе рэалізацыі ў гісторыі замежнай і айчыннай педагагічнай думкі [434, с. 16]. В. П. Таранцей праблему пераемнасці і непарыўнасці адукацыі вылучае ў якасці найважнейшай у сучаснай педагагічнай навуцы [464].

Даследаванне пабудавана на прыцыпе канструктыўна-пазітыўнага аналізу развіцця этыка-педагагічнай думкі. Аналітычнаму разгляду, перш за ўсё, падвяргаюцца ідэі і погляды, жыццяздольнасць якіх была пацверджана ўсім наступным ходам гісторыка-педагагічнага працэсу. У асобных момантах мэтазгодна выкарыстанне сінхроннага супастаўляльнага аналізу ідэй мысліцеляў Беларусі з ідэямі прадстаўнікоў іншых краін, што дазваляе выявіць і прааналізаваць асаблівасці канцэптаў айчыннай этыка-педагагічнай спадчыны ў параўнанні з духоўнымі здабыткамі іншых народаў. Акрамя таго, з пункту гледжання падыходаў эвалюцыйнай эпістэمالогіі, якія ахопліваюць “эвалюцыю ідэй, навуковых тэорый і нават духоўнай культуры ўвогуле ў якасці спецыяльных выпадкаў тэорый эвалюцыі” [518, с. 45], прымяненне прыцыпу гістарызму дазваляе ў межах дадзенага даследавання высветліць крыніцы, фактары генезісу маральна-выхаваўчых ідэй на беларускіх землях, вызначыць асноўныя этапы фарміравання этыка-педагагічнай думкі. Перыядызацыя працэсу развіцця этыка-педагагічнай думкі – гэта не проста дэталізацыя працэсу яе пазнання, а важны метадалагічны сродак, істотнае паглыбленне асноў даследавання, якое дазваляе вызначыць канцэптuallyныя асновы развіцця маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай спадчыне Беларусі.

Сярод агульнанавуковых даследчых падыходаў асобнае месца займае **сістэмны падыход**, які дае магчымасць прадставіць этыка-педагагічную думку Беларусі ў якасці цэласнай сістэмы. Яна ў дачыненні да іншых з'яў

(грамадска-педагагічнай думкі, грамадска-філасофскай думкі і г. д.) з'яўляецца падсістэмай, а з іншага боку – пэўныя сістэмы (змест маральнага выхавання, шляхі яго ажыццяўлення і інш.) уяўляюць сабой зыходныя састаўныя элементы прадмета даследавання. Такім чынам раскрываюцца асноўныя кампаненты маральнага выхавання і вызначаецца яго роля ў цэласных выхаваўчых сістэмах пэўных гістарычных перыядаў. Прычым, як і іншым сістэмам, этыка-педагагічнай думцы ўласціва эмерджэнтнасць – наяўнасць у ёй такіх уласцівасцей, якімі не валодае ні адзін элемент сістэмы. Таму ў педагагічных даследаваннях сутнасць сістэмнага падыходу часта тлумачыцца “як выяўленне і ўлік заканамернасцей структуры сістэмаўтваральных сувязей і адносін паміж рознымі падсістэмамі ўнутры дадзенай сістэмы і паміж сістэмамі і знешнім асяроддзем” [236, с. 74]. У выяўленні заканамернасцей фарміравання мэта-зместавых і арганізацыйна-метадычных асноў маральнага выхавання, прадстаўленні сістэмаўтваральных сувязей паміж імі і вызначэнні адносін паміж кампанентамі гэтых асноў, а таксама раскрыцці ролі і месца маральнага выхавання ў развіцці асобы і грамадства і заключаецца сутнасць выкарыстання разглядаемага метадалагічнага падыходу.

У межах дадзенага даследавання магчымасці сістэмнага падыходу істотна павялічваюцца пры *выкарыстанні метаду параўнальнага аналізу*. Такому аналізу падвяргаюцца адпаведнасць унутраных элементаў сістэмы (мэта, змест, прынцыпы, метады, сродкі маральнага выхавання і інш.) характару, асноўным тэндэнцыям развіцця этыка-педагагічнай думкі, асаблівасці ідэй асветнікаў Беларусі як у межах кожнага асобнага этапу, так і на працягу ўсяго даследуемага перыяду, а таксама пэўныя адметнасці іх поглядаў у параўнанні з поглядамі прадстаўнікоў іншых краін.

Этыка-педагагічная думка ў цэлым і асобныя яе элементы ўяўляюць сабой адкрытую (пастаянны абмен інфармацыяй), нелінейную (непарыўная зменлівасць, з вынікамі, адрознымі ад задум удзельнікаў), нераўнаважную (пастаяннае папаўненне элементаў парушае раўнавагу) сістэму, схільную да самаарганізацыі. Усё гэта робіць мэтазгодным выкарыстанне **сінергетычнага падыходу**, які вымушае па-новаму асэнсаваць дэтэрмінацыю сістэмнага развіцця этыка-педагагічнай думкі і магчымасць яе аўтаномнасці, разглядаць педагагічную спадчыну як творчы сінергетычны працэс з верагоднымі, шматвектарнымі напрамкамі выкарыстання ў сучаснасці, разумець чалавека ва ўсёй яго шматлікасці і самаарганізаванасці. Працэс развіцця этыка-педагагічнай думкі сінтэзуе супрацьлеглыя пачаткі: а) пераемнасць і навацыі; б) традыцыі і запазычанні; в) эвалюцыю і рэвалюцыйную змену парадыгм. Сінергетычны падыход паглыбляе асэнсаванне крыніц і рухаючых сіл развіцця этыка-педагагічнай думкі, якія, з аднаго боку, уяўляюць сабой супрацьлегласці, што ўзнікаюць і абвастраюцца, а гэта вядзе да парушэння раўнавагі сістэмы, і, з іншага боку – “сістэмны сінергетызм (своеасаблівае

гарманічнае, узгодненае ўзаемадзеянне элементаў ці сістэм)” [225, с. 10]. Такім чынам, этыка-педагагічная думка Беларусі ў сваім развіцці ўяўляе не толькі сінергетычную, але і дынамічную сістэму. Развіццё ідэй маральнага выхавання адбывалася як у выніку ўнутраных, самаарганізацыйных працэсаў, так і пад уздзеяннем знешніх дэтэрмінантаў – сацыяльных, эканамічных, палітычных, культурна-гістарычных, рэлігійных і іншых фактараў. Талерантнасць грамадска-палітычнага жыцця ў ВКЛ стварала ўмовы для развіцця шматлікіх этыка-педагагічных ідэй, якія пасля аб’яднання ў этыка-педагагічную думку даюць значна большы эффект, чым проста іх арыфметычная сума, тым самым ствараецца сінергетычны эффект.

Педагагічная сінергетыка пацвярджае нелінейную дынаміку фарміравання асобы, што праяўляецца ў каштоўнасна-матывацыйнай, пазнавальна-лагічнай і практычна-дзейснай сферах. Пры развіцці этыка-педагагічных ідэй з пазіцыі сінергетыкі ў пункце біфуркацыі з мноства альтэрнатывы выбіраецца новая структура, адбываецца працэс якасных змен ранейшых ідэй і поглядаў. Таксама чалавечае грамадства і кожная яго асоба з’яўляюцца сістэмай, адкрытай для развіцця і абнаўлення. Інтэрпрэтацыя педагагічных з’яў з пункту гледжання тэорыі самаарганізацыі выразна назіраецца ў маральным “самаразвіцці” індывіда. Адпраўным момантам самаарганізацыі выступае свабода чалавека (“самаўладдзе” яго душы, свабода волі) – падмурак і неабходная ўмова духоўнага самабудаўніцтва і ўзнікнення новай педагагічнай рэальнасці. У дадзеным даследаванні яно разглядаецца як адзін з вядучых этыка-педагагічных канцэптаў, які пэўным чынам абумоўлівае працэс метавазначэння маральнага выхавання, а таксама шляхі і сродкі яго ажыццяўлення. Гэта, у сваю чаргу, забяспечвае прагнастычную значнасць вынікаў даследавання, магчымасць стварэння сучаснай і перспектыўнай мадэлей развіцця маральнага выхавання з апорай на духоўныя здабыткі папярэдніх пакаленняў.

Правамернасць выкарыстання сінергетычнага падыходу ў даследаванні этыка-педагагічнай думкі заключаецца і ў тым, што чалавек і грамадства паўстаюць як адкрытая сістэма, рухаючай сілай і ядром якой выступае духоўна-маральнае “самабудаўніцтва” асобы. Яшчэ больш выразна своеасаблівае гарманічных адносін элементаў сістэмы праяўляецца ў арганізацыі маральна-выхаваўчай дзейнасці, калі гарманізаваны працэс сінергетычнага ўзаемадзеяння педагога і выхаванца забяспечвае рэгуляванае засваенне апошнім маральнага вопыту. Аналагічна педагагічная сінергетыка не адмаўляе і шматлікія дэтэрмінанты, а абмяжоўвае іх дзеянне канкрэтнай фазай прасторай. Таму сістэмная няўстоўлівасць этыка-педагагічнай думкі носіць адносны характар.

Выніковае даследаванне ў значнай ступені абумоўлена варыятыўнасцю і комплекснасцю выкарыстання шматлікіх метадалагічных падыходаў, і асабліва сэнсава-лагічнай узгодненасцю іх паміж сабой, а таксама з асобнымі праблемамі вывучаемай тэмы. Кожны з падыходаў

валодае ўласным унікальным патэнцыялам, але не ў альтэрнатыўнай плоскасці, а ў плане арганізацыі розных аспектаў і ўзроўняў метадалагічнай рэфлексіі аб'екта даследавання, што дазваляе выявіць і раскрыць поліструктурную прыроду і шматфункцыянальны змест этыка-педагагічнай думкі Беларусі. Істотнае пашырэнне сістэмы метадалагічных падыходаў дае магчымасць раскрыць сутнасць шматлікіх ідэй маральнага выхавання, выявіць логіку і асаблівасці іх узаемасувязей і ўзаемаабумоўленасцей, а таксама дэтэрмінаванасць знешнімі сацыякультурнымі прычынамі, што забяспечвае прадстаўленне працэсу генезісу і станаўлення этыка-педагагічнай думкі ў якасці шматслойнай дынамічнай анталагічнай рэальнасці. Таму метадалагічныя асновы даследавання, акрамя агульнанавуковых падыходаў, якія адлюстроўваюць узровень развіцця філасофіі навукі, утрымліваюць падыходы, што абапіраюцца на навукова прызнаныя канцэпцыі і тэорыі як вынікі вывучэння розных аспектаў дэтэрмінацыі сацыяльна-культурнага развіцця грамадства. У нашым выпадку асаблівы акцэнт робіцца на *культуралагічны, цывілізацыйны, аксіялагічны, антрапалагічны і парадыгмальна-педагагічны падыходы.*

Культуралагічны падыход прадугледжвае даследаванне развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі на агульнакультурным фоне, які ўтвараецца шляхам інтэграцыі сацыяльна-антрапалагічных і ўласна педагагічных з'яў. Сама культура як творча-стваральная дзейнасць у адзінстве і шматлікасці гістарычна выпрацаваных форм выступае ў якасці ўмовы і працэсу развіцця і ўдасканалення асобы (Я. М. Бабосаў, У. С. Біблер, В. М. Мяжуеў і інш.). Гэта дае магчымасць разглядаць культуру ў якасці спецыфічнага спосабу жыццядзейнасці, які ўключае ў сябе працэс творчай самарэгуляцыі, самабудаўніцтва, і перш за ўсё, у напрамку індывідуальнасці і непаўторнасці (У. С. Давідовіч, У. П. Зінчанка, А. М. Лявонцьеў). Ядро культуры складаюць агульначалавечыя і нацыянальныя каштоўнасці, якія маюць вызначальны характар для развіцця этыка-педагагічнай думкі і з'яўляюцца гістарычна абумоўленымі. Выкарыстанне дадзенага падыходу ў межах нашага даследавання дазваляе разглядаць маральна-выхаваўчыя ідэі з пазіцый прыярытэту агульначалавечых характарыстык педагагічных з'яў. Гэта стварае магчымасць для вывучэння этыка-педагагічнай думкі Беларусі не толькі ў гістарычнай рэтраспектыве, а і садзейнічае выяўленню яе сувязей з сучаснасцю і будучым, тым самым ажыццяўляе светапоглядную і прагнастычную функцыю. Культуралагічны падыход прадугледжвае рашэнне маральна-выхаваўчых задач грамадства з апорай на прынцып культуразгоднасці выхавання. Увогуле, этыка-педагагічная спадчына Беларусі разглядаецца як частка культуры свайго часу.

З іншага боку, разгляд маральнага выхавання ў кантэксце сацыяльнага быцця культуры дазваляе размясціць у цэнтры такога працэсу

чалавека, які засвойвае гэтую культуру, стварае сваю сістэму каштоўнасцей, выхоўваецца сам і выхоўвае іншых. Відавочна, што грамадства ўплывае на развіццё чалавека, але і чалавек уплывае на развіццё грамадства. Дынаміка сацыяльных змен вызначаецца, урэшце рэшт, праз самаразвіццё асобы. Тут на першы план выступае культурна-антрапалагічны аспект. Асветнікі Беларусі ідэальны стан грамадства разглядалі праз дасягненне гармоніі ўзаемадзеяння ў дыядзе “індывід – свет”. Кожны з этапаў развіцця айчыннай этыка-педагагічнай думкі мае сваё адметнае тлумачэнне гэтай дыядзе, аднак у той жа час існуюць і агульныя, універсальныя падыходы да яе разумення.

На выяўленне сістэмаўстойлівых, тэарэтычных і метадалагічных асноў, сувязей і ўласцівасцей этыка-педагагічных ідэй і поглядаў, на аснове якіх можна групаваць гэтыя з’явы, ажыццяўляць іх параўнанне, будаваць тыпалогію, скіраваны **парадыгмальна-педагагічны падыход**. У нашым выпадку гэты падыход, акрамя адлюстравання перыядаў развіцця этыка-педагагічнай думкі, улічвае ўстойлівыя духоўна-асобасныя арыенціры маральнага ўдасканалення грамадства. Такім чынам, парадыгмальны падыход не толькі дыягнастуе і рэканструюе стан тагачаснай тэорыі і практыкі маральнага выхавання, але і вызначае перспектывы іх развіцця.

Прытрымліванне постнекласічнай парадыгмы пазнання набывае арыентацыю выяўлення ўзроўню суб’ектнасці ўдзельнікаў этыка-педагагічных працэсаў, прычым суб’ектнасць разглядаецца як унутраная, сэнсава-змястоўная актыўнасць асобы. У межах асобна-арыентаванай парадыгмы вызначаецца ступень уліку ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі інтарэсаў і патрэб самаразвіцця, самаўдасканалення выхаванцаў, што характарызуе яе асобна-развіццёвы патэнцыял. Тым самым мэтазгоднасць выкарыстання **антрапалагічнага падыходу** ў нашым даследаванні прад’явілі ўяўленнямі аб чалавеку як базавай каштоўнасці выхавання. Метадалагічны патэнцыял дадзенага падыходу дазволіў вызначыць каштоўнасці, па словах Р. Б. Карнетава, “канкрэтнага чалавека ў канкрэтных адукацыйных сітуацыях”, “канкрэтнага педагагічнага вопыту ў яго ўнікальным адзінкавым выказванні” [222, с. 233]. У той жа час мноства арыгінальных і ўнікальных этыка-педагагічных ідэй беларускіх мысліцеляў, разнастайнасць гістарычных кантэкстаў пераплятаюцца, сінтэзуюцца і генералізуюцца ў цэласныя і сістэмныя гісторыка-педагагічныя веды.

Зыходзячы з гэтага, цэласнасць чалавека бачыцца ў сукупнасці фізічных і духоўных якасцей, увасобленых у яго ўніверсальную свабодную і адказную сутнасць. Падобныя ўяўленні суіснавалі побач з хрысціянскім антрапалагізмам, згодна з якім чалавек не самабытны, а створаны Богам па сваім вобразе і падабенстве. Адсюль галоўнай задачай і іманентнай скіраванасцю кожнага індывіда з’яўляецца дасягненне анталагічнай паўнаты, імкненне ўзвысіцца ў жыцці да богачалавечай маральнай дасканаласці [295, с. 20].

Антрапалагічны падмурак развіцця ідэй маральнага выхавання пры звароце да чалавека як асноўнага суб'екта і аб'екта педагагічнай рэальнасці ахоплівае як выхаванцаў, так і выхавальнікаў. Ён таксама дазваляе прасачыць узаемасувязь і ўзаемаабумоўленасць фарміравання фізічных і духоўных рыс і якасцей асобы. Антрапалагізм у маральна-выхаваўчых ідэях Беларусі мае свае адметнасці. Тут нельга, напрыклад, пагадзіцца з высновамі многіх вучоных аб усёпаглынальнай антрапацэнтрычнасці гуманізму [218, с. 101]. У адрозненне ад Заходняй Еўропы гуманістычныя ідэі ў Беларусі мелі адбітак экацэнтрызму Усходу. Увогуле ж, антрапалагічнае вымярэнне гісторыі развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі патрэбна разглядаць як аснову фарміравання канцэптэуальных падыходаў у распрацоўцы тэорыі і практыкі маральнага выхавання.

Мнагамернасць выкарыстанню антрапалагічнага падыходу ў рабоце надае даследчыцкая сканцэнтраванасць на раскрыцці этыка-педагагічных поглядаў праз успрыманне чалавека як індывіда, як асобы і як індывідуальнасці. Асэнсаванне развіцця этыка-педагагічнай думкі праз дынаміку ўяўленняў аб цялесных, душэўных і духоўных якасцях чалавека, іх адзінства і суаднясенне абумовіла вызначэнне пераемнага характару ідэй маральнага выхавання.

У сваю чаргу і антрапалагізацыя зместу маральнага выхавання, і парадыгмальнае асэнсаванне тэндэнцый развіцця этыка-педагагічнай думкі ажыццяўляюцца ў рэчышчы **цывілізацыйнага падыходу**. У яго кантэксце этыка-педагагічная думка даследуецца на фоне сацыяльна-эканамічнай і грамадска-палітычнай дынамікі ва ўзаемадзеянні з развіццём культуры [222, с. 10]. Магчымасці гэтага падыходу дазваляюць пераадолець аднабаковую сацыяльна-эканамічную інтэрпрэтацыю развіцця ідэй маральнага выхавання і адначасова не адхіліць такую іх дэтэрмінаванасць. На наш погляд, цывілізацыйны падыход, дапоўнены парадыгмальным, дазваляе прадставіць працэс развіцця ідэй маральнага выхавання ў выглядзе дынамічнай сістэмы ўніверсальных і самабытных педагагічных феноменаў, такая сістэма мае сваю ўласную логіку, сэнс, патэнцыял развіцця, што, аднак, ні ў якім разе не супярэчыць яе ўзаемадачыненням з сусветным гістарычным працэсам.

Усебаковае асэнсаванне выхаваўчых ідэалаў абумовіла зварот да айчынных традыцый выхавання з пазіцыяй іх каштоўнаснай значнасці. Як адзначае У. П. Барысенкаў, “сістэма каштоўнасцей – гэта ўнутраны стрыжань культуры любога грамадства, звяно, якое аб'ядноўвае ўсе формы грамадскай свядомасці” [56, с. 4]. Таму з пазіцыяй **аксіялагічнага падыходу** можна сцвярджаць, што ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі зараджаюцца і паступова замацоўваюцца погляды на чалавека як абсалютную каштоўнасць маральна-выхаваўчага працэсу. Асабліва выразна іерархія духоўна-маральных каштоўнасцей праяўляецца ў хрысціянскай этыцы, традыцыйнай педагагічнай культуры беларускага

народа. Аксіялагізмам прасякнуты мэта-зместавыя асновы этыка-педагагічнай думкі. Што да паняцця “маральны”, то ў беларусаў яно атаясамлівалася з паняццем “духоўны”. Духоўнасць, як і маральнасць, праяўлялася ў прыстойнасці, чалавечнасці, сумленнасці, дабрыні, цнатлівасці, грамадзянскасці і інш.

Пры вызначэнні метадалагічных асноў даследавання этыка-педагагічнай думкі Беларусі важнае месца павінна быць адведзена тэхналагічнай яго забяспечанасці, якая ажыццяўляецца праз **групу метадаў**: *параўнальна-супастаўляльны, праблемна-генетычны, анталагічны, фенаменалагічны, дыверсіфікацыйны* і інш. Дадзеныя метады, дзякуючы наяўнасці канкрэтных алгарытмаў вырашэння даследчых задач, дапамагаюць рэканструяваць працэс генезісу і станаўлення этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

Параўнальна-супастаўляльны метадад накіраваны на вызначэнне ролі, месца, узроўню развіцця этыка-педагагічнай думкі і асобных яе ідэй як у супастаўленні з развіццём сусветнага гісторыка-педагагічнага працэсу, так і ва ўнутраных узаемадачыненьнях. **Праблемна-генетычны метадад** скіроўвае даследаванне на выяўленне крыніц, супярэчнасцей, якія жывілі развіццё этыка-педагагічнай думкі, арыентуе на вызначэнне прычына-выніковых сувязей, пэўных узаемазалежнасцей паміж асобнымі маральна-выхаваўчымі ідэямі ў часе і прасторы. **Анталагічны метадад** замацоўвае адэкватнае выкарыстанне паняццяў і іншых форм педагагічных ведаў, разуменне іх сутнасці ў працэсе эвалюцыі, надае эфектыўнасць пошуку эўрыстычна каштоўных ідэй у агульнай сістэме маральна-выхаваўчай спадчыны. З нагоды спецыфічнасці этыка-педагагічных ведаў, іх адноснасці і неканстантнасці, дыялагічнасць змястоўна-сутнаснага напаўнення ідэй маральнага выхавання абумоўлівае зварот да аб’ектыўна-тэарэтычных і суб’ектыўна-асобасных аспектаў іх заснавання. У гэтай сувязі вывучэнне генезісу і развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі праводзіцца з улікам даследавання поглядаў, ідэй, тэорый асобных асветнікаў, выяўлення шляхоў прадстаўлення і афармлення адпаведных этыка-педагагічных ведаў і пошук найбольш каштоўных месцаў у агульнай сістэме навуковай спадчыны мысліцеляў. Таму **фенаменалагічны метадад** дапамагае аналізаваць адпаведныя этыка-педагагічныя веды не проста ў якасці гістарычных рэалій, а як вытворнае ад суб’ектыўнага, фенаменальнага свету педагога – яго ведаў, перакананняў, эмоцый. Нават гістарычныя дакументы з большай альбо меншай умоўнасцю адлюстроўваюць занатаваныя там з’явы. Тым больш, любыя педагагічныя матэрыялы, пісьмовыя і фальклорныя крыніцы, як адзначае беларускі медыявіст А. А. Мельнікаў, “нясуць на сабе пячатку свайго творцы, яны суб’ектыўныя ўжо на самым пачатку з прычыны свайго стварэння” [283, с. 10]. Асабліва важным з’яўляецца высвятленне пераемнасці ў агульным развіцці этыка-педагагічнай думкі і пераемнасці ў поглядах канкрэтных

мысліцеляў праз прызму суб'ектна-асобаснага ўкладу кожнага з іх у распрацоўку ідэй маральнага выхавання.

Кожная этыка-педагагічная ідэя, такім чынам, вынікае з індывідуальнай і грамадскай свядомасці і вопыту. **Дыверсіфікацыйны мета** дазваляе больш поўна прасачыць дэтэрмінаванасць развіцця этыка-педагагічнай думкі. Пры яго выкарыстанні выяўляюцца агульны фон фарміравання ідэй маральнага выхавання ў Беларусі Х–XVIII стст. дамінантныя ўмовы і фактары, а таксама патрэбнасныя сітуацыі, якія абумовілі неабходнасць пэўнага развіцця этыка-педагагічных ведаў у выніку стварэння сістэмных прычынна-выніковых сувязей і залежнасцей.

Выкарыстанне адзначаных метадалагічных падыходаў і метадаў забяспечвае наступнае:

– цэласнае прадстаўленне этыка-педагагічнай думкі Беларусі ў суадносінах з сацыяльна-гістарычнай рэчаіснасцю;

– актывізацыю розных узроўняў метадалагічнага аналізу з акцэнтацыяй на выяўленні асноўных тэндэнцый развіцця ідэй маральнага выхавання;

– канцэптуалізацыю напрамкаў даследавання ў адпаведнасці з сучасным узроўнем развіцця метадалогіі і патрэбамі ў этыка-педагагічных ведах;

– адэкватнасць пастаўленай мэты і задач метадалагічнай базе даследавання.

Істотны, падчас вызначальны ўплыў на генезіс і фарміраванне этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст. аказвала хрысціянская ідэалогія. Таму пры даследаванні гэтага працэсу з рацыяналістычных пазіцый, пры пошуку адказаў на складаныя пытанні сацыяльна-духоўнага быцця ў яго натуральных, аб'ектыўных, прычынна-выніковых сувязях, нельга адмаўляць і **рэлігійнае бачанне** карціны свету, хрысціянскую задачу ўдасканалення чалавека і асэнсаванне асноўных каштоўнасцей жыцця. Сама па сабе навука – нейтральная – “не з'яўляецца ні тэістычнай, ні атэістычнай” [549, с. 275]. Таму сучасныя прапановы некаторых вучоных аб “*інтэграцыі рэлігіі і навукі*” [112, с. 84] уяўляюцца досыць слушнымі і перспектыўнымі ў многіх напрамках пазнання рэальнасці. Разглядаемы перыяд якраз і характарызуецца тым, што ўклад у развіццё этыка-педагагічных ідэй быў выніковым як з боку багасловаў, прадстаўнікоў афіцыйнай царквы, так і з боку свецкіх дзеячаў. Аналіз іх поглядаў дазваляе больш поўна і ўсебакова вызначыць асноўныя тэндэнцыі і асаблівасці развіцця этыка-педагагічнай думкі, знайсці аптымальную мадэль перспектыў узаемадзеяння Царквы і свецкага грамадства па вырашэнні праблем маральна-духоўнага ўдасканалення асобы. Прадстаўнікі абодвух бакоў сыходзіліся ў тым, што найважнейшай задачай маральнага выхавання з'яўляецца стварэнне адпаведных умоў, каб кожны чалавек мог свабодна ствараць сам сябе шляхам духоўна-душэўнага самабудаўніцтва.

Увогуле, вызначаныя метадалагічныя асновы ў шматузроўневай гнасяілагічнай канцэптэуальнасці забяспечваюць аб'ектыўнасць і цэласнасць даследавання, дазваляюць больш дакладна і поўна зразумець мэтазгодны, сістэмны характар развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст., кожны каштоўнасны элемент якой “выконвае ролю метадалагічнага фрэйму праз які “прасейваецца” ўвесь масіў ведаў па дадзенай праблеме” [263, с. 39]. З азначэння этыка-педагагічнай думкі выцякае, што яна ўяўляе сабой сістэму ідэй, якая фарміруе навукова-тэарэтычныя і арганізацыйна-метадычныя асновы маральнага выхавання. У такім кантэксце ўсе яе маральна-выхаваўчыя ідэі канцэнтруюцца наступным чынам: мэты і змест маральнага выхавання, а таксама прынцыпы і метады яго практычнага ажыццяўлення. Вывучэнне этыка-педагагічнай думкі, па сутнасці, эквівалентна аналізу пералічаных яе аспектаў.

Як адзначана вышэй, этыка-педагагічная думка Беларусі Х–XVIII стст. развівалася ў агульным кантэксце сусветнага гісторыка-педагагічнага працэсу, таму ў яе даследаванні метадалагічную значнаць уяўляюць працы І. Ф. Харламава, які першым звярнуўся да “гісторыка-педагагічнага асвятлення праблемы маральнага выхавання” [489, с. 8]. Вынікі яго даследаванняў выкладзены ў “плане агульнага раскрыцця ідэй і тэарэтычных канцэпцый маральнага выхавання, што распрацоўваліся ў тую ці іншую эпоху” [489, с. 8] у розных краінах, таму ўяўляюць сабой пэўны кагнітыўны фон пры аналізе фарміравання этыка-педагагічнай думкі Беларусі. Вызначэнне канцэптэуальных асноў распрацоўкі зместу маральнага выхавання на прыкладзе “фундаментальных маральных якасцей” – гонару і ўласнай годнасці асобы раскрыта вучнем І. Ф. Харламава, сучасным беларускім вучоным прафесарам Ф. У. Кадолам, які вызначае іх статус як “базісна-інтэгратыўны”, выдзяляе іх “структурна-педагагічныя кампаненты”, што дазваляе “пабудаваць навукова-абгрунтаваную мадэль і адлюстравачь спецыфіку фарміравання гэтых якасцей” [176, с. 226].

Выкарыстанне сукупнасці адзначаных метадалагічных падыходаў і метадаў абумоўлівае вызначэнне ў межах нашага даследавання гнасеалагічнай, эўрыстычнай каштоўнасці канцэптаў маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай спадчыне Беларусі, выяўленне іх прагнастычнай значнасці для сучаснай педагагічнай тэорыі і практыкі. Раскрыццё зместу гэтых канцэптаў, іх светапогляднай накіраванасці патрабуе дэталёвага вывучэння тэарэтычных і светапоглядных крыніц, гістарычных умоў і фактараў у якасці асноў і дэтэрмінантаў генезісу айчыннай этыка-педагагічнай думкі Х–XVIII стст.

***

Падсумоўваючы вышэйсказанае можна канстатаваць, што сутнасць і змест паняцця “этыка-педагагічная думка” вызначаецца праз разгляд яго структуры, аналіз утваральных элементаў і раскрыццё ўласцівых ёй

функцый. Аб'яднанне тэрмінаў “этычная” і “педагагічная” скіравана на асэнсаванне ўзаемадзеяння этычных і педагагічных ведаў. Яго змястоўна-сутнаснае нападзенне лепш усведамляецца праз разгляд адпаведных прадметаў вывучэння этыкі і педагогікі – маралі і выхавання, якія адлюстроўваюць пытанні маральнага выхавання.

На працягу гісторыі развіцця маралі з чатырох асноўных яе функцый паступова на першы план вылучылася выхаваўчая. Перавод грамадскіх каштоўнасцей у асабістыя якасці індывіда таксама мае выразна педагагічны напрамак. Таму тэрміны “этыка-педагагічная” і “маральна-выхаваўчая” адрозніваюцца ўзроўнямі і акцэнтамі асэнсавання: “этыка-педагагічная” практычна азначае тое ж, што і “маральна-выхаваўчая”, толькі ў першым выпадку акцэнт робіцца на змест філасофскага ўзроўню метадалогіі, а ў другім – яго метадалагічныя асновы на першы план вылучаюць метадыка-тэхналагічную функцыю педагогікі. У абодвух выпадках да дэскрыптыўнага і нарматыўна-прэскрыптыўнага аспектаў этыкі далучаецца адукацыйна-выхаваўчы.

Асноватворнымі катэгорыямі другой часткі разглядаемага паняцця – “думка” – з’яўляюцца *ідэі і погляды*. Іх прадстаўленне ў выглядзе дэфініцый дазваляе вызначыць этыка-педагагічную думку як тэарэтыка-метадалагічнае сістэмнае ўтварэнне, якое арыентаванае на абгрунтаванне тэарэтычных аспектаў маральнага выхавання і яго практычнай арганізацыі.

Этыка-педагагічнай думцы ўласцівы шэраг функцый: *метадалагічная, навукова-пазнавальная, гнэсеалагічная, светапоглядная, культуратворная, пераемна-традыцыйная, прагнастычная і практычна-дзеясная*. Практычна-дзеясная функцыя як бы інтэгруе ўсе астатнія ў напрамку ўдасканалення тэорыі і практыкі маральнага выхавання і набывае статус *чалавекастваральнай*. Асэнсаванне функцыянальнай шматпланавасці этыка-педагагічнай думкі, разгляд кожнага з аспектаў дапамагае паўней і глыбей раскрыць яе змястоўна-сутнасныя і тэхналагічныя характарыстыкі.

Сутнасць этыка-педагагічнай думкі таксама шмат у чым вызначаецца праз кантэкст генезісу кожнай з яе ідэй. Як канцэптuallyнае метадалагічнае ўтварэнне яна характарызуецца *антрапаскіраванасцю, аксіялагічнасцю і ідэалагічнасцю*. Дынамічны характар этыка-педагагічнай думкі патрабуе разглядаць яе на аснове інтэграцыі адпаведнай сістэмы не толькі этычных, педагагічных, але і гістарычных ведаў.

Этыка-педагагічная думка характарызуецца як з пункту гледжання дыяхранічнага падыходу – у гістарычнай пераемнасці, так і з сінхранічнага пункту гледжання. Яна дэтэрмінавана канкрэтнымі сацыяльна-культурнымі ўмовамі і фактарамі і таму набывае адметныя ўласцівасці і якасці ў залежнасці ад месца працякання яе працэсаў.

Так, у распрацоўцы праблем маральнага выхавання пэўнае месца належыць этыка-педагагічнай думцы Беларусі, вывучэнне асобных праяў якой пачалося ў другой палове XVIII ст. разам з даследаваннем агульнай

гісторыі ўсходніх славян. Асобныя пытанні этычнай і педагагічнай спадчыны беларускіх зямель прадстаўлены ў шэрагу прац расійскіх гісторыкаў царквы і літаратуры, якія пачынаюць з'яўляцца з 40-х гадоў XIX ст. Даследаванне праблем сацыяльна-духоўнага ўладкавання грамадства адбывалася ў рэчышчы вывучэння старажытнарускага *“любомудрыя”*. Такая ж тэндэнцыя захавалася на працягу ўсяго XIX і пачатку XX ст. Развіццё гісторыка-педагагічных ведаў ужо было пашырана высновамі К. Д. Ушынскага аб тым, што ў адукацыі і выхаванні галоўным з'яўляецца чалавеказнаўчы аспект, які грунтуецца на здабытках *гісторыка-педагагічнага вопыту кожнага народа*.

У развіцці тэорыі і практыкі духоўна-маральнага выхавання даследчыкі XIX–XX стст. аднадушна аддавалі прыярытэт хрысціянскай рэлігіі. Надзвычай моцны выхаваўчы ўплыў хрысціянства на беларускіх землях, на іх думку, абумоўлены актыўным яго ўзаемадзеяннем з народнай педагагічнай культурай.

У савецкі час з'явіліся спецыяльныя гісторыка-педагагічныя даследаванні, прысвечаныя як гісторыі развіцця адукацыі на ўсходнеславянскіх землях, так і вывучэнню педагагічнай спадчыны Старажытнай Русі. У той жа час працягвалася даследаванне *чалавеказнаўчага кампанента старажытнарускай філасофіі і літаратуры*. Вынікам усіх гэтых намаганняў стала выданне прац, якія разглядаюць выхаваўчыя ідэі ўсходніх славян у кантэксце развіцця іх дзяржаўнасці і культуры. У сучасны перыяд шэраг навукоўцаў даследуе *пытанні дзяржаўна-прававых і сацыякультурных фактараў развіцця школы і антрапалагічнага аспекту ўсходнеславянскай педагогікі Новага часу*.

Вышэйадзначаныя пытанні, а таксама праблема міжславянскіх сувязей у засваенні і развіцці кірыла-мефодзіеўскай спадчыны знайшлі адлюстраванне ў даследаваннях вучоных блізкага і далёкага замежжа.

Значны ўклад у вывучэнне этыка-педагагічнай спадчыны нашых продкаў унеслі беларускія навукоўцы, якія даследавалі светапоглядныя асновы беларускай культуры як у перыяд Старажытнай Русі, так і ў перыяды Ренесансу і Асветніцтва. Некаторыя з іх выдзяляюць ключавыя каштоўнасныя ўстаноўкі, характэрныя для беларускага культурнага дыскурсу, сярод іх – спалучэнне агульначалавечага і нацыянальнага, сінтэз калектывісцкай і персаналістычнай канцэпцый чалавека.

Адсутнасць цэласных даследаванняў этыка-педагагічнай думкі, якая ў якасці гісторыка-педагагічнага, навуковага феномена наогул не разглядалася, абумовілі яе вывучэнне, што ўяўляе *новы напрамак у гістарыяграфіі айчыннай гісторыі педагогікі*. Мэты і змест маральнага выхавання, працэсуальна-метадычныя асновы яго ажыццяўлення адлюстраваны ў досыць вялікай колькасці фальклорных, літаратурных і навуковых крыніц. Творы вуснай народнай творчасці, працы асветнікаў Беларусі разглядаемага перыяду, архіўныя дакументы і матэрыялы, свецкія навуковыя даследаванні і

багаслоўскія працы, што закранаюць этыка-педагагічныя праблемы і гісторыю іх развіцця, складаюць базу крыніц даследавання.

Рэпрэзентатыўнасць вынікаў вывучэння маральна-выхаваўчай спадчыны шмат у чым залежыць ад выхаду на сучасны тэарэтыка-метадалагічны ўзровень даследавання. Гнасеалагічна цэласная метадалагічная праграма даследавання пабудавана з апорай на сістэму метадалагічных падыходаў: *гістарычнага, сістэмнага, сінергетычнага, культуралагічнага, парадыгмальна-педагагічнага, антрапалагічнага і цывілізацыйнага*, што дазваляе канцэптуальна асэнсаваць працэс развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст. Тэхналагічная забяспечанасць ажыццяўляецца праз групу метадаў: параўнальна-супастаўляльны, праблемна-генетычны, антрапалагічны, феноменалагічны. У сувязі са спецыфікай прадмета даследавання пры яго вывучэнні аналізавалася і тагачаснае рэлігійнае бачанне карціны свету, яго ўплыў на развіццё этыка-педагагічнай думкі. Такая метадалагічная сістэма скіравана на асэнсаванне, растлумачэнне і ацэнку існаваўшых этыка-педагагічных ідэй, выяўленне логікі, заканамернасцей і асаблівасцей іх генезісу і пераемнасці развіцця, сістэматызацыю, абагульненне даследуемага матэрыялу.

Вывучэнне генезісу і характарыстык развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі нельга ажыццявіць без даследавання іх перадумоў і іншых дэтэрмінацый. Аналіз гэтых пытанняў прадстаўлены ў наступнай главе.

ГЛАВА 2

КУЛЬТУРНА-ГІСТАРЫЧНЫЯ І МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ АСНОВЫ ФАРМІРАВАННЯ ЭТЫКА-ПЕДАГАГІЧНАЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ X–XVIII СТСТ.

2.1 Тэарэтыка-светапоглядныя крыніцы генезісу айчыннай этыка-педагагічнай думкі X–XVIII стст.

Каардынацыя розных узроўняў метадалагічнай рэфлексіі этыка-педагагічнай думкі Беларусі ў якасці вивучаемага сістэмнага аб'екта з пазіцыі інтэрналісцкага падыходу немагчыма без вызначэння яе светапоглядных і тэарэтычных крыніц, якія ў многім прадвызначалі генезіс, характар, асаблівасці, напрамкі і дынаміку яе далейшага развіцця. Ідэі маральнага выхавання больш за іншыя формы грамадскай думкі і свядомасці валодаюць істотнай самастойнасцю. Яны пераважна грунтуюцца на духоўных набытках папярэдніх эпох і ва ўсе часы ўтрымліваюць шэраг пераемных элементаў зліку агульначалавечых духоўных каштоўнасцей. *Маральнасць не можа існаваць без светапоглядных асноў.*

Сучасныя даследчыкі адзначаюць, што многія этыка-педагагічныя ідэі, нягледзячы на іх падуладнасць ад месцу і часу, нельга ставіць у непасрэдную залежнасць ад умоў жыцця. Як падкрэсліваюць М. Н. Певунова і В. П. Шкорынаў, “ідэі добра, зла, сумлення, шчасця і г. д., якія развіваліся маралістамі мінулага, нярэдка маюць сваёй крыніцай этычныя вучэнні шматвяковай даўнасці і не могуць быць цалкам і непасрэдна звязаны да дзеяння таго ці іншага сацыялагічнага закону” [319, с. 11]. Не аспрэчваючы важнасць і значнасць грамадска-эканамічнага быцця, навукоўцы даказваюць, што ніводная ідэя не можа быць непасрэдна выведзена толькі з матэрыяльных умоў, ніводны погляд не можа з’явіцца без адпаведнага тэарэтычнага падмурку. Веданне вытокаў этыка-педагагічных тэорый дапаможа лепш зразумець іх сутнасць і нават прагназаваць напрамкі будучага развіцця.

У сучасны момант шматлікія даследаванні вучоных пераканаўча пацвердзілі, што ўвогуле грамадска-педагагічная думка Беларусі зародзілася ў глыбокай старажытнасці [90–92; 159]. *Найважнейшай крыніцай яе генезісу з’яўлялася язычніцкая сістэма каштоўнасцей*, якая будавалася на міфалагічнай сістэме Сусвету. Нашы продкі лічылі, што свет цалкам трымаецца на сутыкненні супярэчлівых магутных стыхій – святла і цемры. Святло – гэта дабро, прыгажосць, радасць, якія чалавек знаходзіць і бачыць вакол сябе. Цемра – крыніца зла, смерці, усяго ганебнага [29, с. 24]. Многія вучоныя ўказваюць на тое, што сама прырода з’яўлялася першакрыніцай усіх маральных паняццяў і ўсяго наступнага развіцця

маралі: “Прырода таму можа быць названа лепшым настаўнікам этыкі, маральнага пачатку для чалавека” [233, с. 55].

Для светапогляду старажытнага беларуса характэрна перакананне ў тым, што ўсё ў свеце ўзаемазвязана, навакольны свет і чалавек маюць адно жыццё. Таму ўчынкi людзей – добрыя ці благія – істотным чынам уздзейнічаюць на навакольнае асяроддзе, якое ні ў якім разе не з’яўляецца бяздушнай стыхіяй, а ўяўляе сабой асобую форму адухоўленага жыцця. Як адзначае даследчык старажытнарускага фальклору А. М. Афанасьеў, “усякая з’ява, што назіраецца ў прыродзе, рабілася зразумелай і даступнай чалавеку толькі праз збліжэнне са сваімі ўласнымі пачуццямі і дзеяннямі, і як гэтыя апошнія былі праяўленнем яго волі, то адсюль ён павінен быў заключыць аб наяўнасці іншай волі (падобнай да чалавечай), якая тоіцца ў сілах прыроды” [29, с. 27]. Нашы продкі не проста ажыўлялі з’явы прыроды, але і надзялялі іх характарам, тварам, персаніфікавалі. Перакананне аб існаванні ўзаемасувязі паміж чалавекам і навакольным светам з’яўляецца адметнай рысай народнай педагагічнай культуры. Ідэя аб духоўнай і маральнай узаемасувязі людзей і Сусвету, пачынаючы з X ст., набыла хрысціянскае гучанне і падмацоўвала шэраг уяўленняў усходнеславянскіх асветнікаў аб маральным удасканаленні чалавека.

У перыяд станаўлення духоўных вартасцей старажытных беларусаў развіццё народнай аксіялогіі, дзякуючы магутнаму прыроднаму ўплыву, сінкрэтызавала і вылучыла ў якасці асноўных дабро і прыгажосць. Менавіта яны сталі арыенцірамі і крытэрыямі ў выхаванні падрастаючых пакаленняў. Характэрна, што ў беларускіх казках, паданнях, легендах чалавек перамагае злыя сілы, у першую чаргу, маральнай чысцінёй.

Узаемасувязь чалавека і адухоўленага навакольнага свету, як праява анімізму, знайшла сваё адлюстраванне ў язычніцтве [445, с. 53], прычым трэба мець на ўвазе, што, як слушна адзначае С. П. Жлоба, гэтая рэлігія выконвае ролю сістэмы, якая апраўдвае, асвятляе і захоўвае нормы маралі, а таксама з’яўляецца інструментам узнаўлення маралі і маральнасці ў пакаленнях [137, с. 75]. Язычніцтва садзейнічала асэнсаванню і ацэнцы адносін людзей да рэчаіснасці, сацыяльных праблем і прыроды. Старажытная рэлігія беларусаў адпавядала грамадскім умовам калектыўнай вытворчасці і пэўнага ладу жыцця. Паняцця асобы, яе каштоўнасці не існавала. Чалавек разглядаўся выключна як член супольнасці, суродзіч.

Выхаваўчая практыка была цесна звязана з абраднасцю, з шанаваннем звышнатуральных сіл. Жыццё дахрысціянскага грамадства строга падпарадкоўвалася раз і назаўсёды ўстаноўленым канонам. Як сцвярджае А. Я. Гурэвіч, “чалавек не стаіць перад выбарам, ён прытрымліваецца ўзораў, санкцыянаваных рэлігіяй, правам і маральнасцю” [105, с. 141]. Трэба ўлічваць, што ў *язычнікаў права і мараль утвараюць адзінае цэлае*, што прадстае ў выглядзе імператываў маральна-рэлігійнага зместу.

У разглядаемы перыяд нашымі продкамі выпрацоўваюцца адпаведныя формы паводзін, у межах якіх чалавек мог рабіць самастойныя ўчынкi з досыць падрабязнай рэгламентацыяй сваіх дзеянняў. Падобныя прадпісанні, характэрныя і для іншых народаў, утваралі першасныя асновы маральнасці. Найважнейшыя з іх – забарона забойстваў, шанаванне багоў, продкаў, бацькоў, старэйшых, захаванне традыцый і г. д. Невыпадкова політэістычную рэлігію лічаць вельмі практычнай, утылітарнай, бо яна вучыць, як дзейнічаць у адпаведнай сітуацыі, уладкоўваць жыццё шляхам выкарыстання прыродных і звышнатуральных сіл. Нельга не пагадзіцца з Р. М. Філістам, які сцвярджае: “Наяўнасць шматлікіх духаў сведчыла аб асэнсаванні чалавекам з’яў і падзей, звязаных з асваеннем прыроды, паказвала на высокі ўзровень мысліцельнай дзейнасці” [483, с. 47].

Такім чынам, можна сцвярджаць, што каштоўнасныя элементы язычніцкай карціны свету, у першую чаргу, – *узаямасувязь чалавека і прыроды, адказнасць чалавека перад родам і самім сабой, абшчынная накіраванасць маральнасці – сталі трывалым падмуркам для развіцця этыка-педагагічнай думкі на беларускіх землях*. Менавіта яны вызначалі шэраг асаблівасцей ідэй маральнага выхавання ў духоўнай спадчыне нашага народа на працягу X–XVIII стст.

Пачынаючы з X стагоддзя, найважнейшай светапогляднай крыніцай станаўлення і далейшага развіцця этыка-педагагічнай думкі ва ўсе перыяды з’яўлялася **хрысціянская ідэалогія**. Яшчэ да афіцыйнага хрышчэння Русі на старажытнабеларускіх землях былі вядомы розныя хрысціянскія вучэнні. Так, геаграфічная блізкасць да Захаду абумовіла знаёмства нашых продкаў з пелагіянствам, якое мела значны выхаваўчы патэнцыял. Ірландскі манах Пелагій і яго паслядоўнікі сцвярджалі, што менавіта чалавек – галоўная каштоўнасць свету, бо “толькі яму Бог даў розум, усведамленне сваіх дзеянняў і разам з гэтым свабоду выбару паміж добром і злом” [101, с. 208]. Такім чынам, кожны чалавек мае магчымасць дасягнуць маральнай дасканаласці. Распаўсюджванне такіх поглядаў сярод нашых продкаў рыхтавала пэўны падмурак для станаўлення новай касмагоніі і правіл быцця людзей у рэчышчы хрысціянскай карціны свету.

Пры разглядзе сярэдневяковага перыяду развіцця ўсходніх славян многія схіляюцца да думкі аб немагчымасці адназначна сцвярджаць, што ў той час вызначала светапогляд народа – хрысціянства ці язычніцтва [390, с. 21]. У свой час Фядосій Пячэрскі пісаў: “*Мы толькі словам нарицаемь хрыстіане, а погански живемь*” [362, с. 243]. Значна выражаная язычніцкая афарбоўка менталітэту беларусаў тлумачыцца яшчэ і тым, што ў часы панавання хрысціянства даваў аб сабе знаць уплыў сумежнага балцкага насельніцтва, якое заставалася да XIV ст. язычніцкім і з часткай якога беларусы працяглы час знаходзіліся ў адзінай дзяржаве.

Хрысціянства было вымушана “ўспрыняць, пераўтварыць і нават развіць асобныя элементы культуры і частку абраднасці старой рэлігіі” [483,

с. 243]. У значнай ступені апора на каштоўнасці духоўнай культуры народа дапамагла хрысціянству ў асноўным негвалтоўна распаўсюдзіцца на ўсходнеславянскіх землях. Важным напрамкам хрысціянізацыі ўсходніх славян была адаптацыя да іх гістарычнага і культурнага жыцця, прыстасаванне да славяна-язычніцкіх духоўных каштоўнасцей. Пад уздзеяннем язычніцтва на землях нашых продкаў само хрысціянства становіцца больш “мірскім”, “абрадавым”. Сучасны расійскі філосаф А. Ф. Замалеёў падкрэслівае, што, канстатууючы захаванне славянскага язычніцтва пасля хрысціянізацыі ўсходніх славян, “патрэбна разам з гэтым бачыць не звычайнае “двоеверіе”, якое традыцыйна прызнаецца даследчыкамі, а светапоглядны сінкрэтызм, зліццё народнай рэлігіі і царкоўнага хрысціянства пры вызначальнай ролі першай” [146, с. 19]. “Засвойваючы хрысціянства па знешнасці, – пісаў У. Пічэта, – народныя масы засталіся вернымі традыцыям язычніцтва. Яно жыве ў глыбіні свядомасці народа; само хрысціянства аб’язычніваецца, прыстасоўваецца да простага светаразумеання” [342, с. 11]. Таму *пісьменнасць, летапісанне, асвета і педагагічная думка ўсходніх славян маюць сваю ўласную аснову, а хрысціянства надало істотны дынамізм развіццю гэтых працэсаў і прыўнесла новыя элементы*, якія прыжыліся толькі дзякуючы адпаведнаму ўзроўню развіцця матэрыяльнай і духоўнай культуры нашых продкаў. Больш таго, маюць рацыю навукоўцы, якія разглядаюць язычніцтва “як фактар аховы этнакультурнага фонду ўсходнеславянскіх народаў ад яго размывання пад уплывам знешніх фактараў, галоўным чынам хрысціянскай рэлігіі” [265, с. 11].

У адрозненне ад язычніцкай рэлігіі, якая ў аснове была натуралістычнай, хрысціянства ўзнікла як *рэлігія чалавека*. Гэта садзейнічала пераарыентацыі светапоглядных уяўленняў нашых продкаў з міфалагізаванага Сусвету на чалавека, на яго маральна-духоўныя каштоўнасці і месца асобы ў грамадстве. На працягу гісторыі чалавецтва хрысціянская ідэалогія з-за арганізацыйнай звязанасці рэлігіі з сацыяльна-палітычнай сістэмай грамадства выкарыстоўвалася ў значнай ступені як інструмент дзяржаўных і сацыяльных інстытутаў. У дадзенай жа працы яна, у першую чаргу, разглядаецца як сістэма светаўспрымання і каштоўнасных арыентацый, элементаў пачуццяў людзей. Хрысціянства, якое ўзнікла ў Палесціне на аснове іўдзейскага монатэізму, супрацьпаставіла антычнай скіраванасці да геданізму і самасцвярджэння блізкаўсходні ідэал самаабмежавання, пакоры, узаемадапамогі і духоўнай незалежнасці ад зямных уладароў. У аснову светапоглядных уяўленняў хрысціянства быў пакладзены прынцып самакаштоўнасці кожнага чалавека, скіраванага да агульнага добра. Два вымярэнні чалавека (душа і цела) дапаўняюцца трэцім – “дух” (духоўнасць) – прыналежнасць да боскага праз веру і маральную чысціню [180, с. 66]. Згодна з хрысціянскім веравучэннем, падмуркам грамадскага ўладкавання павінна стаць дабрачыннае жыццё

кожнага індывіда. Дамінантай паводзін чалавека, мэтай яго выхавання можа быць толькі высокая маральнасць. Такім чынам, ставілася задача злучыць у адзіны пачатак высокі духоўны і жыццёвы сэнс чалавечага быцця.

На думку У. М. Конана, менавіта ў перыяд ранняга хрысціянства афармляюцца наступныя прынцыпы ўладкавання грамадскага супольнага жыцця: 1) усведамленне духоўнай свабоды як істотнай якасці чалавека, што адрознівае яго ад усіх іншых форм зямнога жыцця; 2) зварот да маральнай прыроды чалавека, да яго сумлення як вышэйшага крытэрыю адносін паміж людзьмі; 3) разгляд чалавека як найвышэйшай каштоўнасці незалежна ад яго нацыянальнай і сацыяльнай каштоўнасці [157, с. 7].

Паводле хрысціянскіх уяўленняў, чалавек ад нараджэння нясе на сабе цяжар першароднага граху, але ў яго ёсць адзіны шлях да ўратавання – маральнае ўдасканаленне. Найважнейшым зыходным пунктам хрысціянскай этыкі, які істотна ўплываў на фарміраванне этыка-педагагічнай думкі Беларусі, з’яўляецца сцвярджэнне, што кожны чалавек можа радыкальна “змяніць сваю сутнасць” [87, с. 9]. Зыходзячы з таго, што кожны індывід мае магчымасць не толькі выправіць дрэннае, але і палепшыць прыродна добрае, *маральна-выхаваўчыя ідэі напаяўняюцца духам аптымізму*. А. С. Майхровіч падкрэслівае: “Менавіта хрысціянства зацвердзіла самую ідэю ўдасканалення, развіцця чалавека і абставін яго жыцця, патрэбу і неабмежаванасць гэтага працэсу” [269, с. 19]. Хрысціянскае вучэнне вызначалася маральна-дыдактычным, павучальным, этыка-формастваральным зместам. На працягу ўсяго перыяду Сярэднявечча на беларускіх землях рэлігійна-маральныя ідэі займалі дамінуючае становішча. Ім падпарадкоўваліся агульнафіласофскія, этычныя і ў пэўнай ступені палітычныя ідэі таго часу. Паказальна, што прадстаўнікі грамадскай і педагагічнай думкі Беларусі ў пошуках шляхоў маральна-духоўнага ўдасканалення грамадства актыўна звярталіся да *раннехрысціянскіх ідэй*, якія мелі ярка выражаную дэмакратычную скіраванасць [403, с. 83].

Прынцыпова важна, што ў Беларусі, асабліва з XIV ст., найбольшае пашырэнне атрымліваюць ідэі Новага Запавету. Як вядома, новазапаветная этыка мае істотныя адрозненні ад старазапаветнай. Па ацэнках саміх апосталаў, Закон Старазапаветны – толькі цень маральнай пабудовы Новага Запавету. Так, у даевангельскі перыяд “галоўным маральным вектарам было выкананне некаторых этычных норм, якія мелі пэўны канечны характар, а для новазапаветнага чалавека “нормай” становіцца імкненне да “ненармаванага” *бясконцага ўдасканалення*” (выдзелена намі – В. Б.) [404, с. 116].

Маральныя заповеды хрысціянства звернуты, перш за ўсё, да *ўнутранага свету індывіда*, да яго сумлення. Нават абмежаваны характар маральных норм уяўляе сабой не толькі і не столькі абмежаванне дзейнасці чалавека адносна іншых, а, у першую чаргу, устанаўленне межаў уласных

дум, помыслаў, дзеянняў і ўчынкаў. Адносіны да іншых – гэта перш-наперш адносіны да самога сябе. Так ствараецца аснова для таго, каб, як і ў этычных вучэннях Антычнасці, абсалютнае дабро і ўласнае шчасце ядналіся ў адзінае цэлае. Пад дабрачыннасцю разумеецца сукупнасць маральных рыс і якасцей, з дапамогай якіх можна ажыццяўляць набліжэнне да агульнага дабра, прычым маральнай ацэнцы падвяргаюцца не толькі непасрэдня дзеянні і ўчынкі, а і думкі, намеры чалавека. Асновай жа гэтага працэсу, яго дзейным сродкам і адной з мэт з’яўляецца *любоў*. Паводле апостала Паўла, вера, надзея і любоў утвараюць саму сутнасць чалавека, “але любоў з іх больш” [180, с. 66]. Прычым непасрэдна любоў да недасягальнага маральнага ідэалу – Бога – вылучаецца на бясспрэчна першае месца, бо толькі пры параўнанні сваіх якасцей з найвышэйшымі Боскімі чалавек можа пазнаць сябе, а, паводле Бібліі, самапазнанне з’яўляецца абавязковым і найважнейшым момантам на шляху маральна-духоўнага ўдасканалення [87, с. 9]. Хрысціянская любоў аб’яўляла поўную забарону на помсту, якая ўладарыла ў язычніцтве. Нават злыя думкі лічыліся грахоўнымі. Гэта быў прынцыпова новы падыход у арганізацыі супольнага жыцця і грамадскіх адносін.

Хрысціянская этыка прапануе новае разуменне справядлівасці, якая павінна ляжаць у аснове грамадскіх адносін. У дахрысціянскай рэлігіі паняцце справядлівасці ўключала ў сябе прынцып эквівалентнасці дзеяння і дзеяння ў адказ, іншымі словамі, справядлівасць мела месца тады, калі за дабро плацяць раўназначным дабрам, за зло – злом. Новая мараль будавалася на прынцыпова новых падыходах. Высокамаральны чалавек павінен рабіць дабро без усялякай думкі пра нейкую адплату за гэта.

Арыентацыя на новыя маральна-духоўныя каштоўнасці абумовіла рашучую змену мэт выхавання. У адрозненне ад выхаваўчых мэт іншых ідэалагічных плыняў і натуралістычнай этыкі, якія імкнуліся ўдасканаліць чалавека ў межах яго ўласных магчымасцей і здольнасцей, хрысціянства ставіць задачу *радыкальна змяніць саму чалавечую прыроду* – вярнуць ёй першапачатковую сутнасць, закладзеную Творцам. Такія ўстаноўкі хрысціянскай этыкі стваралі маральны ідэал і для тых, хто імкнецца да яго цалкам, і для тых, хто хоча пазбавіцца ад асобных заган і набыць тыя або іншыя дабрачыннасці. З пункту гледжання хрысціянскай маралі чалавек з’яўляецца вобразам Божым, а ў якасці маральнага ідэалу выступае Ісус Хрыстос. Ідэал хрысціянства на многія стагоддзі вызначыў маральны ідэал педагагічнай думкі многіх народаў, у тым ліку і беларускага. Наогул, хрысціянства дало пачатак усталяванню ўсеагульнага абстрактнага ўніверсалізму маральных патрабаванняў на аснове ўласнай дактрыны, што істотна адлюстравалася на развіцці тэорыі маральнага выхавання. Фарміравалася новая мараль, *ядром якой з’яўлялася духоўна-маральная самакаштоўнасць чалавека* і ідэя агульнага дабра як перадумова існавання грамадства і яднання людзей [269, с. 7].

Адной з асаблівасцей хрысціянскай этыкі і антрапалогіі з'яўлялася тое, што шляхі і сродкі духоўнага ўдасканалення асобы разглядаліся з улікам свабоды волі кожнага індывіда. З абвяшчэннем чалавека ў якасці найвышэйшай каштоўнасці хрысціянства фактычна прызнавала аўтаномнасць унутранага свету асобы і практычна замацоўвала за ёй права на свабоднае праяўленне свайго індывідуальнага “Я”. Праблема “самаўладдзя душы”, або свабоды волі, аказала сур'ёзны ўплыў на фарміраванне ідэй маральнага выхавання на беларускіх землях у даследуемы перыяд.

Даследчык хрысціянства А. Клеман якраз і лічыць “самаўладдзе душы” чалавека асноўнай умовай маральнага развіцця асобы [198, с. 157]. Свабода мае два ўзаемазвязаныя бакі. Па-першае, кожны чалавек можа самастойна асэнсаваць і вызначыць свае адносіны да тых ці іншых каштоўнасцей і, па-другое, можа самастойна прымаць рашэнні і здзяйсняць адпаведныя ўчынкі. У хрысціянстве маральна свабодным лічыцца той чалавек, які выкарыстоўвае свабоду волі на карысць агульнаму дабру [198, с. 155–157].

Складанасць праблемы заключаецца ў тым, што ў рэальным жыцці не заўсёды проста адрозніць дабро ад зла. З дапамогай ведання хрысціянскай сістэмы каштоўнасцей, на аснове жыццёвага вопыту чалавек павінен сам вызначыцца ў сваім выбары. І калі ў якасці абсалютнага дабра можна ўказаць ідэальны ўзор паводзін, які дыктуе рэлігія, то для канкрэтных абставін даваліся арыенціры не столькі дабра, колькі таго, што не з'яўляецца добром, чаго трэба пазбягаць і што яму трэба супрацьпастаўляць [269, с. 34]. Невыпадкова, што ў літаратурным помніку XII ст. “Слова аб пакутах”, шырока распаўсюджаным на беларускіх землях, *шэраг амаральных рыс* і адпаведных дзеянняў адносіцца да грахоўных. Сярод іх: хлусня, паклёп, зайздасць, гнеў, гардыня, насілле і інш. [146, с. 20]. Хрысціянская этыка вучыць, што не заўсёды дабрадзейная свядомасць увасабляецца ў дабрадзейныя справы. Сімяон Новы Багаслоў адзначаў: “... сярод тысяч і дзясяткаў тысяч ледзь вы знойдзеце аднаго, хто будзе хрысціянінам па словах і справах” [253, с. 85]. Сапраўды, высокамаральным чалавекам можа быць той, у каго кожны элемент маральнай свядомасці з'яўляецца асновай адпаведных учынкаў, а з іншага боку, кожны дабрадзейны ўчынак з'яўляецца вынікам сукупнай духоўнай годнасці асобы. Іншымі словамі, сама вера, маральнасць чалавека павінны мець дзейнасны характар.

Ужо на першых этапах распаўсюджвання хрысціянства на ўсходнеславянскія землі актыўна пранікаюць неартадаксальныя, ерэтычныя вучэнні. Найбольш пашыраныя з іх арыянства і пелагіянства адлюстраваліся ў асаблівасцях этыка-педагагічных ідэй свайго і наступных часоў. Так, арыяне адвяргаюць багаслоўскі ірацыяналізм і робяць зразумелымі для шырокіх мас галоўныя ідэі хрысціянства, тым самым

закладваюць падмурак рацыяналістычнай этыкі. Пелагіяне, адмаўляючы першародны грэх, чалавечае ўратаванне бачылі ў самастойным, свабодным імкненні да добра, чым арыентавалі кожнага да самаўдасканалення, самабудаўніцтва, самастварэння.

Своеасаблівай крыніцай фарміравання этыка-педагагічных ідэй на ўсходнеславянскіх землях з'явілася **старабалгарская кніжнасць**. Праз балгарскія богаслужэбныя кнігі і балгарскіх святароў палажэнні хрысціянскай этыкі даносіліся да нашых продкаў. Пад уплывам Балгарыі фарміруюцца пэўныя адметнасці ўсходнеславянскага хрысціянства – своеасаблівы рэлігійны аптымізм, больш мяккі манаскі аскетызм, наданне міласціне характару магутнай уратавальнай сілы. Зборнік твораў Іаана Златавуста “Златаструй”, складальнікам якога лічаць цара Сімяона, быў завезены на ўсходнеславянскія землі з Балгарыі ў XII ст. і з'яўляўся тут самай распаўсюджанай крыніцай тлумачэння маральных заветаў хрысціянства. Д. С. Ліхачоў канстатуе: “Урэшце рэшт тое царкоўнае пісьменства, якое перадала нам Балгарыя, – гэта самае важнае, што дало Русі хрышчэнне” [258, с. 253].

Важнымі тэарэтычнымі крыніцамі развіцця і фарміравання ідэй маральнага выхавання на беларускіх землях у перыяд X–XIII стст. з'яўлялася **візантыйская патрыстыка**. Дзякуючы багаслоўскай і філасофскай спадчыне Рыгора Багаслова (Назіянзіна), Васіля Вялікага, Рыгора Ніскага, Іаана Златавуста, Кірылы Александрыйскага, Яна Дамаскіна, Сімяона Новага Багаслова, Грыгорыя Паламы і інш., якая прыйшла на нашыя землі ў XI–XII стст., беларускія мысліцелі мелі магчымасць далучыцца да дактрынальных асноў хрысціянскай этыкі і маральна-этычных каштоўнасцей элінскай літаратурна-філасофскай спадчыны. Яе лейтматывам была праблема маральна-духоўнага ўдасканалення. Таму для грамадства найгалоўнейшай справай павінна стаць выхаванне, бо “няма мастацтва большага, чым гэта. Што можа параўнацца з ім, каб упарадкаваць душу і сфарміраваць розум юнака” [164, с. 172].

На аснове аналізу крыніц развіцця ідэй маральнага выхавання на ўсходнеславянскіх землях Т. М. Сымановіч робіць вывад аб абумоўленасці ўзнікнення “ў этыка-педагагічнай спадчыне ўсходніх славян X–XIII стст. трох асноўных напрамкаў: візантыйскага, кірыла-мефодзіўскага і ерэтычнага” [458, с. 5].

Значнымі тэарэтычнымі крыніцамі развіцця ідэй маральнага выхавання на беларускіх землях як у X–XIII стст., так і ў наступныя перыяды з'яўляліся **палажэнні антычнай этыкі**, якія даходзілі да ўсходнеславянскіх зямель праз перакладныя літаратурныя творы, што былі насычаны цытатамі Эсхіла, Сафокла, Герадота, Эўрыпіда, Фукідзіда, Дэмакрыта, Платона, Арыстоцеля, Эпікура, Эпіктэта і іншых [157, с. 16]. Асабліва шырокую вядомасць у Старажытнай Беларусі набылі эліністычны раман “Александрыя”, аповесць “Траянскія дзеянні”, трактат

“Тайная тайных, ці Арыстоцелева брама”. З XII–XIII стст. становяцца папулярнымі разнастайныя зборнікі выслоўяў у пераважна антычных аўтараў: “Пчала”, “Ізмарад”, “Златаструй”, “Дыётра”, “Мудрасць Менандра” і іншыя. У гэтых і іншых творах бяспрэчны прыярытэт надаецца этыка-педагагічнай тэматыцы. Так, напрыклад, “Пчала” змяшчае такія главы, як “О жизненной добродетели и злобе”, “О мудрости”, “О правде”, “Об учении и беседе”, “О поучении”, “О почитании родителей”, “О трудолюбии”, “О постижении себя” і інш. [381]. На развіццё айчыннай этыка-педагагічнай думкі ў старажытнарускі перыяд істотны ўплыў аказалі *вучэнні стоікаў*. Адзін з заснавальнікаў стаіцызму Сенека напісаў шэраг трактатаў на тэмы маралі, з якіх найбольш знакамітыя “Аб прадбачанні”, “Аб хуткаплыннасці жыцця”, “Аб міласэрнасці” былі ў шырокім ужытку на беларускіх землях [122, с. 241]. Усе разам яны ўтвараюць сапраўдную праграму маральнага выхавання.

Такім чынам, генезіс этыка-педагагічнай думкі Беларусі ў X–XIII стст. адзначаны сінергіяй дзвюх сістэм – язычніцкай і хрысціянскай. З пункту гледжання сінергетычнага падыходу можна сцвярджаць, што ўзаемадзеянне і збліжэнне вышэйназваных бачанняў свету адбываецца на асабістым узроўні, што робіць неабходнымі інтраспекцыю і экзістэнцыяльны вопыт у выхаваўчай дзейнасці. У выніку ўтвараецца новая педагагічная рэальнасць, асноўнымі дамінантамі якой з’яўляюцца духоўнае “самабудаўніцтва” чалавека, любоў да Бога і людзей, свабода волі індывіда, дыялагічны характар адносін чалавека да свету і самога сябе.

З XIV ст. праваслаўная ідэалогія на беларускіх землях актыўна дапаўнялася *каталіцкім веравучэннем, пратэстанцкай этыкай і філасофіяй Антычнасці*, у выніку чаго чалавек усё больш успрымаецца як самаарганізавальная, самадэтэрмінавальная сістэма.

Распаўсюджванне рэнесансных тэндэнцый і пратэстанцкіх плыняў на беларускіх землях вызначалася пэўнымі асаблівасцямі. Найбольш трывалыя сувязі мелі беларускія асветнікі даследуемага перыяду з Базэльскім і Падуанскім універсітэтамі, Эразмам Ратэрдамскім, абшчынамі кальвіністаў і сацыян. Беларускія землі трапілі ў арэал духоўнага ўздзеяння заходнееўрапейскай “рэспублікі вучоных”, створанай Эразмам Ратэрдамскім.

Этычна-філасофскія творы Эразма абвяшчалі ідэю прыроднай роўнасці людзей. Падкрэсліваючы неабходнасць асветы правіцеляў і ўлад, гуманіст гістарычны прагрэс разглядаў як шлях выхавання новага чалавека, развіцця прыродных дабрачыннасцей кожнага [382, с. 154]. Падобную думку на пачатку сваёй рэфармацыйнай дзейнасці выказваў і Жан Кальвін. Невуцтва ён лічыў адмоўнай якасцю, а для маральнага чалавека – недапушчальнай заганай [253, с. 80]. У той жа час прапаведнік

падкрэсліваў, што найгалоўнейшым з’яўляецца хрысціянскае сумленне, а “вольныя мастацтвы” могуць быць толькі дадаткам да яго [253, с. 87].

На асветніцкую дзейнасць беларускіх мысліцеляў адзначанага перыяду аказала значны ўплыў і вучэнне сацыян. Гэтая пратэстанцкая ідэалогія сфарміралася як гуманістычнае даследаванне першапачатковых палажэнняў хрысціянства. Лелій Сацын выступаў з крытыкай догмату аб прызначэнні, які з’яўляўся істотнай рысай каталіцкай дактрыны. Ён ставіў пытанне аб духоўным уратаванні не толькі выбраных, але і ўсяго чалавецтва [382, с. 132]. У вучэнні сацыян галоўным з’яўлялася сцвярджанне аб прытэце ведаў над верай. Гэта быў прынцыпова новы гнасеалагічны падыход у вырашэнні праблем выхавання маральна дасканалай асобы.

Уплывовымі на беларускіх землях былі ідэі М. Лютэра і У. Цвінглі. Іх тлумачэнне маральнай свабоды, самастойнае асэнсаванне рэлігійных догматаў накладвалі адбітак на развіццё этыка-педагагічнай думкі.

Інтэрпрэтацыя дзеячамі айчыннага Рэнэсансу вышэйназваных інтэнцый пратэстанцкай этыкі, па сутнасці, садзейнічала своеасабліваму аксіялагічнаму перавароту ў этыка-педагагічнай думцы – усталяванню гуманістычнай і антрапацэнтрычнай накіраванасці выхавання, зацвярджанню найвышэйшай каштоўнасці чалавечай асобы ў выхаваўчай дзейнасці.

У рэчышчы развіцця культуры Рэнэсансу адбывалася распаўсюджванне на беларускіх землях этыка-маральных ідэй Антычнасці. Для ўсходніх славян былі вельмі актуальнымі задачы антычнай этыкі зрабіць чалавека дабрачынна, шчаслівым і адначасова грамадзянска-карысным. З канца XIII – XIV ст. – часоў стварэння Вялікага Княства Літоўскага – ідэі антычнай этыкі асабліва імкліва пранікаюць на беларускія землі з Заходняй Еўропы. У адрозненне ад папярэдняга перыяду, калі старажытнарускія кніжнікі даносілі элементы антычнай культуры праз візантыйскую трансфармацыю з улікам праваслаўя, то цяпер на Беларусі з’яўляюцца творы старажытнагрэчаскіх і старажытнарымскіх мысліцеляў з заходняй інтэрпрэтацыяй у рэчышчы каталіцызму і пратэстантызму.

Культура Рэнэсансу абумовіла яшчэ адзін вельмі значны аксіялагічны зрух у развіцці тэорыі і практыкі маральнага выхавання на беларускіх землях. Маецца на ўвазе інтэрыярызацыя арыстоцэлеўскай спадчыны айчыннымі асветнікамі, дзе перад маральным выхаваннем ставілася задача сфарміраваць у кожным чалавеку якасці грамадзяніна дзяржавы, а сярод маральных дабрачыннасцей на першае месца вылучалася справядлівасць. Такім чынам, у этыка-педагагічнай спадчыне з сярэдзіны XVI ст. актуальным робіцца *спалучэнне маральнай дасканаласці і грамадзянскасці*.

З XV ст. на беларускіх землях актыўна распаўсюджваюцца ідэі *эпікурызму*, якія спарадзілі ўтварэнне матэрыялістычна-атэістычнага руху – “секты *эпікуравай*”. Значную папулярнасць набывае *эпікурэйска-стаічнае* патрабаванне ў арганізацыі выхавання прытрымлівацца прыроды як найважнейшай крыніцы фарміравання канцэпцыі “*натуральнай маралі*” [486, с. 239]. Асаблівае месца ў духоўным жыцці Беларусі эпохі Адраджэння належыць спадчыне выдатнага рымскага філосафа Марка Юлія Цыцэрона. У беларускіх гуманістаў знаходзілі шырокі водгук меркаванні Цыцэрона аб тым, што галоўнай мэтай філасофіі з’яўляецца паляпшэнне нораваў і развіццё асветы [208, с. 102].

Многія айчыныя мысліцелі падзялялі ідэі Сакрата, што агульнай асновай усіх дабрачыннасцей з’яўляюцца веды. Платон найвышэйшай дабрачыннасцю называе мудрасць. У яго ўяўленні душа – гэта зліццё розуму, пачуццяў і волі. Эўдаменістычныя ідэі Дэмакрыта былі развіты ў этычным вучэнні сафістаў, дзе абгрунтоўваецца адносны характар маральных ацэнак, вылучаецца ідэя роўнасці ўсіх людзей [156, с. 143–153]. Такія ідэі спрыялі развіццю адпаведных напрамкаў *этыка-педагагічнай думкі* Беларусі, асабліва на хрысціянска-рэнесансным і перадасветніцкім этапах.

Наогул, трактаты антычных філосафаў неаднаразова выдаваліся і перавыдаваліся ў друкарнях г. Вільні, г. Лоска і інш. Творы мысліцеляў Антычнасці былі ўключаны ў вучэбныя праграмы і вывучаліся ў шматлікіх навучальных установах краіны. Нельга не пагадзіцца з І. В. Саверчанкам, які прыходзіць да высновы, што “ідэі антычных мысліцеляў паўплывалі на фарміраванне гуманістычнага светапогляду беларускіх філосафаў, на *педагагічна-асветныя прынцыпы, характар і змест навучання*” [396, с. 33]. Адсюль становіцца відавочнай іх роля ў якасці крыніц фарміравання *этыка-педагагічнай думкі* Беларусі разглядаемага перыяду.

Такім чынам, фарміраванне ідэй маральнага выхавання на беларускіх землях з XIV ст. да XVI ст. грунтавалася на шырокім і разнастайным спектры светапоглядных і тэарэтычных крыніц. Абапіраючыся на высновы, зробленыя сучасным беларускім філосафам А. А. Козелам, у айчынай рэнесанснай думцы можна вылучыць тры напрамкі: 1) гуманістычны (Ф. Скарына, М. Гусоўскі, М. Ліцвін, А. Волан, Л. Сапега); 2) умераны рэфармацыйна-гуманістычны (С. Будны, В. Цяпінскі); 3) радыкальны рэфармацыйна-гуманістычны (М. Чаховіц, І. Вішанскі, С. Зізаній) [208, с. 65], якія абумовілі багаты і разнапланавы змест *выхаваўчых ідэй* дадзенага этапу.

Развіццё *этыка-педагагічнай думкі* ў Беларусі з сярэдзіны XVII ст. адзначана ідэалагічнай барацьбой паміж уніяцтвам і прыхільнікамі *праваслаўнай дактрыны*, а таксама распаўсюджваннем ідэй Асветніцтва. Узнікненне ўніяцкай веры на Беларусі звязана з распаўсюджваннем *Контррэфармацыі і дзейнасцю езуітаў*. На думку Т. Б. Бліновай, *Контррэфармацыя* пачалася на айчынных землях у 1564 г., калі ў Вільні

з’явілася першая партыя езуітаў [48, с. 121]. “Таварыства Ісуса” мэтай сваёй дзейнасці ставіла ўмацаванне пазіцый каталіцкай царквы, барацьбу з Рэфармацыяй і распаўсюджваннем пратэстантызму. Заснавальнік Ордэна езуітаў Ігнацій Лаёла сцвярджаў, што вучні павінны даследаваць сваё сумленне і спавядаць свае недахопы. Для гэтага патрэбна ўважліва вывучаць і асэнсоўваць асноўныя падзеі жыцця Ісуса Хрыста. Атрыманая веда ставяць выхаванца перад маральным выбарам: пайсці ў свет альбо пачаць “рэлігійнае жыццё, у прыватнасці – жыццё езуіта” [253, с. 219]. На гэта арыентаваў скурпулёзна распрацаваны езуіцкі вучэбны план 1599 г. Ігнацій Лаёла заклікаў: “Адкінуўшы ўбок сваё прыватнае мысленне, мы павінны захоўваць нашу свядомасць гатовай ва ўсім падпарадкоўвацца... іерархічнай царкве” [253, с. 219]. Гэтыя выхаваўчыя погляды заснавальніка “Таварыства Ісуса” з’явіліся антытэзай рэфармацыйна-гуманістычнай плыні ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі, якая склалася на папярэднім этапе яе развіцця. Таму айчыныя мысліцелі лічылі сваім абавязкам супрацьстаяць езуіцкаму падыходу ў распрацоўцы выхаваўчых тэорый. У першую чаргу гэтае супрацьстаянне характэрна для Г. Каніскага, С. Полацкага, С. і Л. Зізаніяў, М. Смятрыцкага, А. Філіповіча і інш.

Істотнай крыніцай развіцця этыка-педагагічнай думкі беларускіх зямель у канцы XVII ст. і ў XVIII ст. з’яўляюцца **прыродазнаўчыя і сацыяльна-філасофскія тэорыі Асветніцтва**, якія спарадзілі новы аксіялагічны зрух у развіцці маральна-выхаваўчых ідэй. Педагагічныя ідэі пачалі абапірацца на канцэпцыі “прыроды чалавека” і “натуральнага права”, што вяло да яшчэ большай гуманізацыі і секулярызацыі этыка-педагагічнай думкі. Сцвярджалася палажэнне аб натуральным паходжанні маралі, нязменнасці і вечнасці маральных норм і законаў. “З фізічнага парадку рэчаў вынікае, – як яны бачылі, – маральны парадак; гэтак жа, як і першы, ён не можа быць адвольным, мяняцца ў адпаведнасці з воляй і жаданнем людзей; гэтак жа, як і першы, ён не ўстаноўлены людзьмі, а толькі імі пазнаецца...” [554, с. 119]. Як вынік – у этыка-педагагічнай думцы Беларусі ў гэты час робяцца актыўныя спробы па пераадоленні і адмаўленні правідэнцыялізму ў развіцці асобы і грамадства. Высока ўздымаецца прэстыж навуковага пошуку, падкрэсліваецца яго сувязь з маральнай эвалюцыяй чалавека. Абгрунтавана і пераканаўча раскрываюцца ўзаемадачынненні логікі, метадалогіі і маральнай філасофіі. Замацоўваюцца перакананні – ва ўсіх навук, перш за ўсё ў выхаванні, не прыкрывацца аўтарытэтамі мінулага, а абапірацца на вопыт і назіранні: “Кожны, хто не жадае дапускаць памылкі, павінен падвяргаць крытычнаму аналізу чужыя думкі і меркаванні, ад каго б яны ні зыходзілі” [545, с. 34], – сцвярджаў К. Нарбут.

Жывы водгук у Рэчы Паспалітай знаходзіла вучэнне фізіякратаў. Адзін з найбольш вядомых яе прадстаўнікоў, стваральнік і член Эдукацыйнай камісіі Я. І. Храптовіч лічыў, што ёсць натуральныя законы

ў маральным і фізічным свеце, прычым маральныя нормы залежаць ад парадку прыроднага. Таму трэба імкнуцца да таго, каб дзеля справядлівасці чалавечыя законы як мага больш былі набліжаны да натуральнага права [531, с. 27]. Наогул, грамадства разглядалася фізіякратамі як арганічная частка прыроды, у якую ўваходзіць чалавек і яго маральныя прынцыпы. Такім чынам падкрэслівалася агульнасць законаў грамадства і прыроды і рабілася выснова аб іх незалежнасці ад свядомасці і волі людзей. Адзін з буйнейшых прадстаўнікоў фізіякратызму І. Страйноўскі пісаў, што пры парушэнні гэтага натуральнага парадку на людзей абрушваюцца “страшэнныя наступствы і розныя няшчасці” [554, с. 152].

Практычна мараль аддзялялася ад рэлігіі і ўчынкi чалавека ацэньваліся па ступені іх узгодненасці з законамі прыроды. Так, існаванне прыгонніцтва ў грамадстве супярэчыла прыродзе чалавека, і на гэтай аснове з’яўляецца шмат напрамкаў рэвалюцыйна-дэмакратычнай перабудовы грамадства, а разам з імі і новых ідэй яго маральнага ўдасканалення. Лічылася што, як не можа быць шчаслівым прыгнечаны чалавек, так і не можа быць шчаслівым і прыгнятальнік. Таму заканамерна з’яўляліся прынцыпова новыя маральныя ідэі. Беларускі прадстаўнік радыкальнага сацыялістычнага ўтапізму І. М. Яленскі запэўніваў, што прыгнятальнікі, тыраны заслугоўваюць суровага пакарання, а паднявольны чалавек, які падняў на іх руку, заслугоўвае апраўдання [157, с. 131]. Але рэвалюцыянер заклікаў не да крывавай помсты. Наадварот, ён прапаноўваў стварыць грамадства на аснове ўсяленскай справядлівасці, дзе простыя людзі не будуць помсціць сваім прыгнятальнікам.

З сярэдзіны XVII – XVIII стст. на беларускіх землях працягвалася актыўнае засваенне антычнай філасофскай спадчыны. Так, плённа жывілася ідэямі Антычнасці этыка-педагагічная думка Беларусі эпохі Асветніцтва пры правядзенні радыкальнай рэформы асветы. Эдукацыйная камісія рэкамендавала ў змест навучання ўключыць працы антычных мысліцеляў. Актыўна абапіраліся на дасягненні Антычнасці такія айчынныя грамадскія і педагагічныя дзеячы, як Г. Каніскі, А. Скарульскі, С. Шадурскі, Б. Дабшэвіч, К. Нарбут, Я. Снядэцкі і іншыя.

Акрамя гэтага, этыка-маральная спадчына Антычнасці аказала значны ўплыў на паскарэнне працэсу секулярызацыі практычных і тэарэтычных асноў маральнага выхавання, садзейнічала акцэнтаванню ўвагі на ўсебаковым развіцці асобы (“калакагатыя”), фарміравала рэнесансна-гуманістычны і асветніцкі светапогляд.

Такім чынам, этыка-педагагічная думка Беларусі X–XVIII стст. абапіралася на шырокае кола тэарэтыка-светапоглядных крыніц, якія абумовілі істотныя аксіялагічныя перабудовы і пераўтварэнні ў яе развіцці, звязаныя са знакавымі падзеямі ў духоўным жыцці тагачаснага грамадства (увядзенне хрысціянства, распаўсюджванне ідэй каталіцкай і

пратэстанцкай этыкі, пашырэнне ідэй гуманізму і Асветніцтва). Усталяванне новых педагогічных каштоўнасцей прывяло, у сваю чаргу, да творчага сінтэзу новых ідэй і духоўных здабыткаў папярэдніх эпох. І ўсё ж, як адзначалася вышэй, падмуркам усіх гэтых працэсаў з’яўлялася народна-педагогічная спадчына, якая патрабуе асобнага разгляду.

2.2 Этна-выхаваўчыя вытокі этыка-педагогічнай думкі Беларусі

Айчынныя навукоўцы, абв’яргаючы меркаванні асобных замежных даследчыкаў аб дамінуючым замежным уплыве на эвалюцыю філасофскай, грамадска-палітычнай, у тым ліку і педагогічнай думкі Беларусі, даказвалі існаванне ўласнай гісторыі, самастойнае развіццё мовы і культуры. Так, у прыватнасці, В. К. Зайцаў пісаў: “Замежнаму ўплыву... трэба адводзіць ролю вельмі важную, але не галоўную” [144, с. 33]. Аналіз навуковых прац другой паловы XIX – XX ст., дзе разглядаюцца пытанні этнагенезу беларусаў, дазваляе айчынным гісторыкам зрабіць выснову, “што духоўная культура беларусаў ёсць з’ява самабытная, у якой побач з агульным з іншымі, галоўным чынам рускай, украінскай і польскай культурамі, усё ж значна больш свайго, асаблівага, адметнага, што выдзяляе яе з блізкароднасных суседніх культур” [265, с. 16]. У сучасны момант шматлікія даследаванні вучоных паказваюць, што першаасновы выхаваўчых поглядаў нашага народа пачалі закладвацца ў глыбокай старажытнасці. Навуковыя распрацоўкі пераканаўча пацвярджаюць, што магутны пласт педагогічных ідэй сфарміраваўся на аснове фальклору [14, с. 9–10].

Станаўленне беларускай народнасці суправаджалася імклівым развіццём вуснай народнай творчасці. М. Я. Грынблат адзначае, што якраз на XIV–XVII стст. прыпадае “ўзнікненне і фарміраванне беларускага фальклору са сваімі адметнасцямі і асаблівасцямі” [97, с. 58]. У гэты час былі выпрацаваны ўсе яго віды і формы, якія глыбока адлюстроўвалі народны светапогляд з сацыяльна-гуманістычнай накіраванасцю выхаваўчых ідэалаў, духоўна-маральнымі каштоўнасцямі нацыянальных традыцый. Да XI ст. вусная народная творчасць была адзінай скарбонкай і крыніцай педагогічных ідэй. Так фарміраваліся асновы народнай педагогікі беларусаў. Да сённяшніх дзён найважнейшыя народна-выхаваўчыя пастулаты захавалі сваю значнасць і актуальнасць.

У сучаснай педагогічнай навуцы пры тлумачэнні паняцця “народная педагогіка”, нягледзячы на пэўныя адрозненні, досыць аргументавана вызначана яе сутнасць. Пераважна даследчыкі пад народнай педагогікай разумеюць “узаемасувязь і ўзаемадзеянне ведаў, ідэй, вопыту па пытаннях выхавання асобы, адлюстраваных у народнай творчасці” [316, с. 22]. З канца XX ст. пераважная большасць навукоўцаў прадстаўляе “этнічную педагогіку” як навуку, якая даследуе народную педагогіку [316, с. 14–19].

На наш погляд, такі падыход увогуле прымальны і правільны, але не поўнасьцю адлюстроўвае сутнасць паняцця. З аднаго боку, у этнапедагогіцы сапраўды асэнсоўваецца эмпірычны вопыт этнічных груп у выхаванні падрастаючых пакаленняў. З другога – этнічная педагогіка ўяўляе сабой сістэму, якая забяспечвае авалоданне выхаваўчымі набыткамі папярэдніх пакаленняў. Таму, на нашу думку, можна выдзеліць два значэнні паняцця “этнапедагогіка”: 1) сістэма поглядаў, ідэй аб змястоўным нападуненні і практычнай арганізацыі выхавання, характэрная для этнасу; 2) навука, якая вывучае гэтую сістэму [57–А, с. 20].

Пры разглядзе народнай педагогікі ў якасці крыніцы развіцця навукова-педагагічных ідэй у даследуемым перыядзе асаблівай увагі заслугоўвае яе гістарычны аспект. Як слухна адзначае У. М. Конан, этнапедагагічная культура “не паддаецца прынятай у культуралогіі, літаратуразнаўстве і іншых галінах гуманітарнай навукі атрыбутацыі (вызначэнне індывідуальнага альбо калектыўнага аўтарства, даты стварэння і інш.) і храналагічнай перыядызацыі. З пэўнай дакладнасцю можна ўстанавіць толькі дату (год альбо дзясяцігоддзе) фіксацыі помнікаў народнай культуры” [64–А, с. 9]. Таму храналагічны прынцып даследавання народнай педагогікі магчымы і нават неабходны пры выдзяленні перыядаў з досыць адноснымі і шырокімі межамі.

Належная ацэнка этыка-педагагічнага патэнцыялу народнай мудрасці выразна прасочваецца ўжо ў Уладзіміра Манамаха, творы якога былі распаўсюджаны на беларускіх землях. Іх маральна-выхаваўчая скіраванасць грунтуецца на інтэграцыі народнага жыццёвага вопыту з поглядамі прадстаўнікоў візантыйскай патрыстыкі. Вытрыманыя ў духу хрысціянскай этыкі “Павучанні” насычаны народна-педагагічнымі ідэямі: “Убогих не забывайце”, “Старыя чти яко отца, а молодыя яко братью”, “Леность бо всему мати” [72, с. 61–63].

У “Жыцці Еўфрасінні Полацкай” апісваецца, як падзвіжніца раіла выхоўваць глыбокую павагу да адвечных народных традыцый, жыць у згодзе з назапашаным шматвяковым маральна-выхаваўчым вопытам. Блізка да народных выслоўяў гучаць парады: “... учае душевней чистоте... при старейшей молчати, мудрейших послушати... мало вещати, а множае разумети” [285, с. 36].

Аб этнапедагагічным уплыве на маральна-выхаваўчыя погляды асветнікаў Беларусі сведчыць той факт, што ў многім іх творы пабудаваны на глебе вуснай народнай творчасці. Нават запазычаныя этыка-педагагічныя ідэі звязваліся з характарам сацыяльнага быцця і ўвасабляліся ў традыцыйных вобразах і сітуацыях. Так, даследчыкамі адзначаецца, што сусветнай вядомасцю як пісьменнік К. Тураўскі абавязаны “вытанчанай царкоўна-славянскай мове ў спалучэнні з жывым народна-паэтычным словам” [517, с. 287]. Пропаведзі асветніка па ўжыванні трапных алегорый і параўнанняў падобны да ўзораў вуснай

народнай творчасці: *“Днесь весна красуется, оживляючи земное естество, и бурнии ветри, тихо повевающе плод гобзуют, и земля семена питаюци (питаюци) зеленую траву ражаает”* [192, с. 335]. Народныя матывы ў творчасці К. Тураўскага адзначаюць многія даследчыкі [457, с. 38].

Увогуле, моцны візантыйскі ўплыў на развіццё духоўнай культуры, у тым ліку і этыка-педагагічнай думкі часоў існавання Кіеўскай Русі, не пазбавіў апошняю адметных этнічных рыс, якія ўзыходзяць да язычніцкіх народна-выхаваўчых поглядаў. З першых “Ізборнікаў” усходнеславянскія кніжнікі карэкціравалі іх змест, уводзілі ў тэкст новыя словы і выразы з характарыстыкай народна-педагагічных традыцый. Аналізуючы змест фларыгеліяў, сучасныя даследчыкі адзначаюць, што многія іх выслоўі “па фармальнай структуры і змесце блізкія да народных прыказак і прымавак” [157, с. 9]. Шырока распаўсюджаныя на беларускіх землях перакладныя зборнікі “Пчала”, “Ізмарагд”, “Фізіялог”, “Шасціднёвік” былі адаптаваны да жыцця простых людзей, да народнага светаўспрымання і аб’яднаны найважнейшай педагагічнай задачай маральнага ўдасканалення асобы і грамадства. Супастаўляльны аналіз вышэйпералічаных зборнікаў і помнікаў вуснай народнай творчасці паказвае, што многія з маральна-этычных правіл гэтых кніг з цягам часу трансфармаваліся ў народныя прыказкі і прымаўкі.

Традыцыі звароту да шматвяковай народнай мудрасці ярка праявіліся і ў рэнесансны перыяд развіцця айчыннай этыка-педагагічнай думкі. З улікам народных запатрабаванняў Ф. Скарына не толькі выдае Біблію на старажытнабеларускай мове і ўзбагачае яе прадмовамі і пасляслоўямі, а і ўводзіць у біблейскія тэксты і ілюстрацыі да іх фальклорныя адценні, ажыўляе бытавыя жанравыя сцэны Бібліі рэаліямі быцця. Так, сучасны даследчык Л. Ц. Баразна адзначае, што ў выкарыстаных першадрукаром “травюрах ярка праявіліся беларускія нацыянальныя і нагул славянскія рысы” [96, с. 26]. У некаторых творах першадрукар, абапіраючыся на беларускае прастамоўе XV–XVI стст., прыводзіць у якасці педагагічных пастулатаў па сутнасці народныя прымаўкі: *“Не копай под другом своим ямы, сам ввалишия в ню. Не став, Амане, Мардохею шибенице, сам повиснеш на ней”* [429, с. 71].

Прадстаўнікі этыка-педагагічнай думкі Беларусі лічылі, што калектыўны лад сялянскага жыцця, яго знітанасць з прыродай скіроўваюць да высокамаральных асноў грамадскай уладкаванасці. Беларускі мысліцель XVI ст. М. Літвін крытыкаваў маральныя заганы заможнай шляхты і супрацьпастаўляў ім добрыя звычаі і несапсаваныя норавы простых людзей [257]. Сялянскае жыццё, на думку асветніка канца XVI – першай паловы XVII ст. Я. Даманеўскага, з’яўляецца “натуральным станам” чалавечага быцця, крыніцай маральных асноў і добра, гарадское ж дэфармуе чалавечую прыроду, садзейнічае развіццю амаральнасці.

Першы айчынны парэміёлаг С. Рысінскі лічыў, што народны выхаваўчы вопыт павінен стаць падмуркам любых педагогічных распрацовак. “Нават самыя славуця мудрацы, – пісаў педагог-асветнік, – не на чым іншым засноўвалі сваю навуку, як на тым, што ў асяроддзі людскім ззяла мацней за сонца ў зеніце” [355, с. 46]. Асабліва эфектыўным сродкам у маральным выхаванні з’яўляюцца народныя парэміі. Асветнік прыводзіць прыклад цара Саламона, які пры дапамозе прыказак і прымавак, сабраных у народзе, імкнуўся прывіваць людзям добрыя звычаі і набожнасць [355, с. 46].

Духоўна-маральныя каштоўнасці, якія прайшлі шліфоўку жыццём і часам, на думку айчынных мысліцеляў, мелі агульначалавечы характар. Неаднаразова ўказваў на гэта М. Гусоўскі. “Не, не знойдзеце заган у звычаях даўніх” [335, с. 180], – сцвярджаў мысліцель. Таму ён настойліва рэкамендаваў: “Патрэбна нам захавець павучэнні продкаў блажэнных, каб сэрцы заблудных не патанулі ў заганых” [335, с. 181]. М. Гусоўскі пісаў у стылі вуснага аповеду-гутаркі з жывасцю народных казак і былін, арыентаваўся не на кніжныя схемы, а жывыя факты рэчаіснасці. Невыпадкова паэму “Песня пра зубра” даследчыкі называюць неацэнным помнікам для этнографіі, фальклору, гісторыі. У вершаваных радках арганічна ўплецены пастулаты народнай мудрасці: “На людзях і смерць не страшная” [109, с. 64], “Будзе на свеце спакой, дык і песенька будзе” [109, с. 85]. На набыткі народнай педагогікі ў многім абапіраліся педагогічныя погляды пратэстантаў. Прадстаўнік радыкальнага крыла Рэфармацыі на беларускіх землях канца XVI – пачатку XVII ст. Я. Намыслоўскі сцвярджаў: “Ісціннае тое слова, якое з народных вуснаў гучыць” [333, с. 181].

Актыўна звяртаўся да скарбаў народнай мудрасці, асабліва ў нормава-павучальных творах, і С. Полацкі. На ўзор вуснай народнай творчасці ён складаў выслоўі, якія і па форме, і па сутнасці не адрозніваліся ад фальклорных: “*Мал бе плотию, но велик духом*”, “*Мал бе количеством, но велик разумом*”, “*Мал убо телом, но высоко умом*” [159, с. 254–256]. І. Капіевіч услаўляў просты народ, яго гістарычнае мінулае, высокія духоўна-маральныя якасці. “*Известно же буди, яко не велможих или благородных и дарование божие имеющих, но точию о людях zde слово есть...*” [159, с. 332], – пісаў ён. З выхаваўчымі мэтамі асветнік выдаваў падручнікі, дзе ў якасці дадатку друкаваў не хрысціянскія маралепавучальныя тэксты, а свецкія творы, вельмі блізкія да вуснай народнай творчасці.

Асабліва актыўна народна-педагогічная спадчына выкарыстоўвалася з выхаваўчымі мэтамі ў школьным тэатры, які з XVI ст. стаў досыць распаўсюджаным у Беларусі. Спектаклі былі насычаны элементамі вусна-паэтычнай творчасці, многія жыццёвыя з’явы трактаваліся з дэмакратычных пазіцый, сцвярджаліся народна-выхаваўчыя погляды. Так, у інтэрмедыі, што захавалася ў адным з рукапісаў 1651 г.,

утрымліваецца шмат народных выказаў і выслоўяў тыпу: “По Сеньку шапка”, “Собака зьесьць і без солі”, “Сова не родзіць сокола” і інш. [13, с. 863–864].

Народная педагогіка беларусаў выконвала важную функцыю аховы этнаацыянальных педагагічных набыткаў ад іх разбурэння пад уплывам знешніх фактараў, садзейнічала фарміраванню адметнасці этыка-педагагічнай думкі як у мэта-зместавых яе напаўненнях, так і ў працэсуальным ажыццяўленні. Патрэбна адзначыць, што народна-выхаваўчыя ідэі працягвалі развівацца і ў Х–XVIII стст., таму ў сукупнасці яны ўтваралі істотны кампанент этыка-педагагічнай думкі Беларусі. У этыка-педагагічных арыгінальных распрацоўках айчынных асветнікаў пастуліруюцца без усялякіх мадыфікацый, у першакрынічным варыянце ідэі народнай педагогікі.

Найважнейшым пытаннем пры даследаванні народна-педагагічных ідэі аналізуемага перыяду з’яўляецца выяўленне іх скіраванасці, вызначэнне мэт і сутнасці народнага выхавання. Гэтым праблемам прысвяцілі свае даследаванні многія гісторыкі педагогікі [23–А, с. 148]. Аналіз іх прац паказвае складанасць пытання. Адны навукоўцы лічаць, што стрыжнем народнага выхавання з’яўляецца працоўнае выхаванне, другія – разумовае, трэція – маральнае, чацвёртыя бачаць яго ў гарманічным выхаванні асобы [492, с. 163]. Адпаведна з гэтым вызначаюцца мэты выхавання і вылучаецца выхаваўчы ідэал.

Так, беларускія вучоныя • Г. П. Арлова, К. А. Кулінковіч, Я. І. Сярмяжка [24; 237; 410; 460] і іншыя дастаткова абгрунтавана першаасновай народнай педагогікі беларусаў лічаць “культ працы”. Гісторыка-педагагічны аналіз выхаваўчай спадчыны пацвярджае, што працавітасці нашы продкі адводзілі першарадную ўвагу, прычым у грамадскай думцы яна ўхвалялася толькі тады, калі было напоўнена адпаведным маральным сэнсам. Гэтак жа розум і фізічная сіла набывалі грамадска-значную каштоўнасць толькі пры ўмове выкарыстання іх у інтарэсах людскай супольнасці і барацьбе са злом. Калі ж яны выходзілі за маральныя межы, то ўяўлялі сабой сур’ёзную небяспеку. Таму слухнымі ўяўляюцца высновы В. А. Салеева [399, с. 68], з якімі пагаджаецца В. У. Чэчат [511, с. 62], што “ядром народнай педагогікі беларусаў” з’яўляецца паняцце добра. Праблема скіравання дзяцей да добра была найважнейшай. Народнае разуменне агульнага добра стварала падмурак гармоніі маральнай прыроды чалавека са светам, а маральна-выхаваўчыя мэты ўвасабляліся ў народны ідэал, які ўяўляў сабой дабрадзейную асобу. Г. П. Арлова, падсумоўваючы вынікі сваіх даследаванняў, даказвае, што ў народнай педагогіцы ўсё выхаванне скіравана на фарміраванне маральнага ідэалу [316, с. 136].

Маральны ідэал адначасова ў народнай педагогіцы выконвае некалькі функцый. Ён у пэўнай ступені непасрэдна з’яўляецца мэтай выхавання;

як узор для пераймання ідэал выконвае ролю *выхаваўчага сродку*; часта выступае ў якасці *матыву самаўдасканалення, рэгулятара наводзін і крыніцы актыўнасці асобы*. Маральны ідэал многіх народаў утрымлівае шэраг аднолькавых агульначалавечых рыс, але праяўляюцца яны ў розных народаў адметна як па афарбоўцы, каларыце, так і па сіле, інтэнсіўнасці ў залежнасці ад уласнай этнацыянальнай іерархіі адпаведных духоўна-культурных каштоўнасцей. Без апоры на гэтыя асаблівасці немагчыма эфектыўнасць *выхаваўчага працэсу*. В. В. Разанаў папярэдзваў: “Стварэнне чалавека па-за духам сваёй культуры, сінтэтычна сабранага з элементаў усіх цывілізацый, ёсць ідэя надта ненатуральная” [384, с. 23].

Народна-педагагічная думка выразна дыферэнцыравала ідэальна-маральныя якасці па *полаўзроставым прынцыпе*. У мужчын высока цаніліся маральныя каштоўнасці, якія грунтаваліся на волі, фізічнай сіле, лоўкасці, высокага ўзроўню майстэрстве. Таму ў адпаведнасці з палавымі ролямі характарыстычнымі былі *цвёрдасць характару, адпаведнасць слоў справам, прыстойнасць, сумленнасць, пачуццё ўласнага гонару, цярылівасць* і інш. У жанчын на першы план вылучаліся *дабрыня, сціпласць, стрыманасць, цяпласць, паслухмянасць* і іншыя. А. У. Марозаў адзначае, што “жанчына не можа апусціцца да ганебных дзеянняў, наадварот, яна заклікае ў свет лепшых пачуццяў добра, згоды, узаемаразумення” [279, с. 82]. Наогул, у народнай традыцыі беларусаў відавочная адметная роля жанчын у сямейным і грамадскім жыцці. З даўніх часоў, нягледзячы на больш высокае сацыяльнае становішча мужчын, беларуская жанчына не знаходзілася ў дэспатычна-прыгнечаных сямейных умовах, як гэта было ў многіх іншых народаў.

Так, І. А. Сэрбаў пасля адной з экспедыцый на пачатку ХХ ст. у самую глухамань Беларускага Палесся, дзе жылі беларусы-сакуны, якія ашчадна захоўвалі традыцыі сёвай мінуўшчыны, пісаў, што жанчына ў іх карыстаецца аднолькавымі правамі з мужчынамі [408, с. 48]. Беларускі мысліцель ХVІ ст. М. Ліцвін адзначаў, што жанчыны ў ВКЛ маюць намнога больш свабоды, чым жанчыны суседніх краін [257, с. 52–53]. Усё гэта дае падставы сцвярджаць, што беларуская жанчына прымала актыўны ўдзел не толькі ў гаспадарчых справах сям’і, а і ў арганізацыі побыту. На наш погляд, у выхаванні дзяцей, асабліва ранняга ўзросту, яна адыгрывала дамінуючую ролю. Праз маці закладваліся стэрэатыпы светаўспрымання і грамадскага ўладкавання, фарміраваліся асновы культуры і самасвядомасці. Усё гэта спрыяла таму, што для беларусаў характэрнымі і вызначальнымі рысамі характару станавіліся чалавечнасць, мяккасардэчнасць, добразычлівасць, стрыманасць, цярылівасць, шчырасць, міралюбнасць. Менавіта тут бачыцца адзін з вытокаў таго, што для нашага народа зусім не характэрны жорсткасць, помслівасць, злапомнасць, ваяўнічасць. Гэтымі абставінамі шмат у чым тлумачыцца і высокі лірызм душы беларусаў [2, с. 76].

Самабытная выхаваўчая сістэма беларускага народа будавалася на эмпірычна выяўленых заканамернасцях, якія імпліцытна ўваходзілі ў звод няпісаных палажэнняў традыцыйнай педагагічнай культуры. Цесная злучанасць з прыродай, трывалае існаванне ў грамадскай свядомасці элементаў язычніцкай веры абумовілі пры гадаванні дзяцей зварот да **прыродазгоднасці як найгалоўнейшага прынцыпу ў выхаванні**. Прычым разуменне яго і следаванне яму даволі шматаспектнае і больш шырокае, чым у навуковай педагагіцы. Існавала перакананне аб дасканаласці, разумнасці прыроды, у тым ліку і прыроды чалавека, меркавалася, што ў ёй больш добра, чым зла, і што дабро пры правільнай арганізацыі жыцця перамагае.

У народзе было прыкмечана, што на развіццё асобы істотны ўплыў аказвае *фактар спадчыннасці*: “Сава не ўродзіць сакала” [368, с. 129]; “Які куст, такі і адростак” [39, с. 148]; “Якая матка, такое й дзіцятка” [364, с. 124]; “Якое дрэва, такі клін, які бацька, такі сын” [39, с. 141]; “Як добрае семя, дык і добрае племя” [368, с. 127]; “Харошых бацькоў – хорошыя і дзеці” [39, с. 126] і іншыя. Але ж выхаваўчы вопыт папярэджаў, што падобныя залежнасці паміж бацькамі і дзецьмі ўсё-такі не з’яўляюцца фатальна вызначальнымі. Па-першае, у кожным правіле існуюць выключэнні, таму бывае, што і ў “Аднаго бацькі і адной маткі няроўныя бываюць дзіцяtkі” [368, с. 126]; “Няма роду без выроду!”; “Нягоднік не родзіцца, а зробіцца” [39, с. 139]. Па-другое, у народзе лічылася, што без выхавання немагчыма фарміраванне прыстойнага чалавека: “Не кручаны – не рамень, не вучаны – не чалавек” [368, с. 177]; “Хто дзяцей мае, няхай навучае” [314, с. 131]. Выхаванне ж лічылася досыць складанай справай і патрабавала не толькі значных намаганняў, але і адпаведнага ўмельства: “Дзетак узгадаваць – не курак пасклікаць” [368, с. 119]; “Умеў дзіця радзіць, умей і вучыць” [368, с. 132].

Высокая ацэнка давалася настаўнікам-выхавальнікам: “Калі б можна было без настаўніка, то бараны б чыталі кніжкі” [39, с. 155], “Шануй настаўніка лепей, як крамніка” [368, с. 177].

Прытрымліванне прынцыпу прыродазгоднасці асабліва выразна праяўляецца пры арганізацыі выхавання ў адпаведнасці з прыродай дзіцяці. Маецца на ўвазе *полаўзроставае стратыфікацыя выхаванцаў і ўлік іх індывідуальных асаблівасцей*: “Няроўны лес, няроўныя людзі” [368, с. 109]; “Кожны чалавек па-свойму жыве” [38, с. 199]. Патрабавала народная педагагіка мяняць і выхаваўчыя падыходы ў залежнасці ад узросту дзіцяці. Вельмі ярка сведчыць аб гэтым наступная прымаўка: “Да пяці год пястуй дзіця, як яечка, да сямі пасі, як авечку, тады выйдзе на чалавечка” [39, с. 116]. У народзе дакладна сфарміравана ідэя, што выхаванне дзяцей павінна пачынацца як мага раней: “Гні галінку, пакуль маладзенька” [368, с. 133], “Тагды дзяцей вучаць, як каля лаўкі ходзяць” [368, с. 133] і інш.

У фальклорных творах часта апавядаецца пра тую ці іншую асобу, зусім не падобную на іншых людзей, якая праяўляла свае асаблівыя здольнасці толькі пры пэўных індывідуальных падыходах да яе. Вельмі часта ў пачатку народных казак усе сыны падаюцца разумнымі, а адзін – дурань. Але далей высвятляецца, што ён проста не такі, як усе іншыя, а, як правіла, з’яўляецца носьбітам высокіх маральных якасцей, схаваных пад незвычайнасцю індывіда, і потым, пры пэўных абставінах, становіцца сапраўдным станоўчым героем. Вось чаму засяроджвалася ўвага выхавальнікаў на глыбокім, удумлівым унікненні ва ўнутраную сутнасць з’яў, бо *“не ўсё тое золата, што блішчыць”* [39, с. 180]. Ёсць усе падставы сцвярджаць, што, у адрозненне ад акадэмічнай педагогікі, традыцыйная педагогіка вызначала метады і сродкі выхавання не толькі і не столькі зыходзячы з выхаваўчай мэты і зместу, колькі ў значнай ступені, а падчас і ў асноўным, арыентуючыся на здольнасці і магчымасці канкрэтных дзяцей.

Выніковасць традыцыйнага выхавання ў значнай ступені абумоўлена яго цеснай сувяззю з рэальным жыццём. Як правіла, выхаванне там арганічна ўпляталася ў шматбаковыя грамадскія адносіны, дзеці не столькі рыхтаваліся да будучага дарослага жыцця, колькі паступова пераходзілі ў яго шляхам ускладнення сваёй сацыяльнай ролі. У дзіцячых гульнях яны імітавалі жыццё дарослых, набывалі пэўныя ўменні, рысы і якасці, з ранняга дзяцінства ўключаліся ў прадукцыйную, грамадска-карысную працу. Народна-выхаваўчая сістэма, па сутнасці, цвёрда прытрымлівалася пазіцыі, што ўзровень эфектыўнасці і шматбаковасці выхавання дзяцей залежыць ад узроўню сапраўднай іх уключанасці ва ўсе сферы дзейнасці ў канкрэтным прыродным і грамадскім асяроддзі.

Важным прынцыпам, на якім будавалася народнае выхаванне, быў **прынцып пераемнасці**. Дзякуючы яму народна-педагагічная практыка брала на ўзбраенне толькі выпрацаваныя працяглым вопытам і вывераныя часам выхаваўчыя падыходы. Сувязь паміж пакаленнямі ў беларускіх сем’ях разглядаемага перыяду была вельмі цеснай [179; 372]. Народная педагогіка не ігнаравала новаўвядзенні, нават запазычаныя з вонка, але яна ніколі не выкарыстоўвала тых, што будаваліся на рашучым адмаўленні старога вопыту. Новае ахвотна прымалася тады, калі яно дапаўняла, развівала, узбагачала існаваўшыя ўяўленні і падыходы.

Прынцып сувязі выхавання з жыццём забяспечваў гадаванне дзяцей у непарыўным адзінстве з гістарычнымі, этнічнымі і рэгіянальнымі культурнымі працэсамі. Пастулаты народнай мудрасці трапіла канстатавалі: *“Што сяло, то і нораў”* [39, с. 259], *“Кожнаму свой куток мілы”* [39, с. 82]. Маральна-этычныя нормы паводзін фарміраваліся ў выніку працякання названых вышэй і некаторых іншых працэсаў і рэгламентавалі грамадскія адносіны і адпаведны лад жыцця. Іх непасрэдная сувязь з рэчаіснасцю надавала маральнаму выхаванню натуральны, жыццёва неабходны характар. Набытыя маральныя якасці

штодзённа былі патрэбны дзецям у гульнях, у працы, у адносінах паміж сабой і дарослымі, а са сталеннем значнасць маральнасці асобы яшчэ больш узрасла.

Сур'ёзным фактарам, які павышаў выніковасць народнай маральна-выхаваўчай сістэмы, было імкненне далучыць да выхавання дзяцей як мага больш выхавальнікаў. Абшчынная, калектывісцкая скіраванасць менталітэту беларусаў выпрацоўвала такія “педагагічныя” пастулаты, як “*Моцны статак чарадою, а людзі грамадою*” [36, с. 400], “*Адна галаўня ў печы не гарыць, а дзве і ў полі не гаснуць*” [36, с. 128] і іншыя. Дапамога бацькам у выхаванні дзяцей ухвалялася грамадскай думкай “*Чужое дзіця – шчасце ў доме*” [368, с. 465], і ў народзе шмат рабілася дзеля ажыццяўлення гэтага. З самага нараджэння дзіцяці ў яго з’яўлялася бабка-павітуха, хросныя бацька і маці. Дапамагалі гадаваць дзяцей дзядулі і бабулі, родныя дзядзькі і цёткі, шматлікія іншыя сваякі. Дзеці таксама адчувалі на сабе выхаваўчае ўздзеянне суседзяў і аднавяскоўцаў. Непасрэдна выхаваннем малодшых дзяцей займаліся старэйшыя. Ужываючы сучасны лексікон, можна сказаць, што адбывалася сапраўдная **педагагізацыя акаляючага асяроддзя** пры абавязковай узаемаўзгодненасці выхаваўчых намаганняў. Даволі гарманічна спалучаліся грамадскі характар выхавання і сямейнае выхаванне дзяцей. Разуменне народам важнай ролі сям’і ў выхаванні дзяцей дазваляе гаварыць **аб прынцыпе прыярытэтнасці сямейнага выхавання** ў фарміраванні асобы. Гадаванне дзяцей заўсёды было найважнейшай функцыяй беларускай сям’і, а клопат бацькоў аб дзецях – найпершым з сямейных клопатаў. Сапраўднымі бацькамі лічыліся не тыя, што нарадзілі цела, а тыя, якія маральна сфарміравалі душу дзіцяці.

Пры даследаванні традыцыйна-педагагічнай культуры лёгка заўважыць, што, з аднаго боку, палажэнні і правілы народнай педагогікі ясныя, канкрэтныя, недвухсэнсоўныя і катэгарычныя. І гэта спрыяла выпрацоўцы адзіных падыходаў у выхаванні. З іншага боку, народна-педагагічная думка падводзіла да высновы аб немагчымасці стварэння ў выхаванні гатовых рэцэптаў, якія будуць прыгоднымі на ўсе выпадкі жыцця. Таму ў народнай педагогіцы яўна выдзяляецца **прынцып гібкасці, шматварыятыўнасці падыходаў** да арганізацыі маральнага выхавання. У залежнасці ад усемагчымых абставін і асаблівасцей, што прысутнічаюць у выхаваўчым працэсе, народная мудрасць раіць выкарыстоўваць не проста розныя, а часта нават процілеглыя падыходы, што выклікае істотныя цяжкасці ў сучасных даследчыкаў, якія спрабуюць адназначна ацаніць пэўныя скіраванасці народнага выхавання. У сувязі з гэтым нельга пагадзіцца з высновамі навукоўцаў, якія досыць катэгарычна выдзяляюць у народнай педагогіцы станоўчае, прагрэсіўнае і адмоўнае, рэакцыйнае [460, с. 97].

На працягу многіх стагоддзяў беларускі народ выпрацаваў шмат метадаў і сродкаў выхавання, дзейнасць і выніковасць якіх выверана і

апрабавана жыццём і часам. Прычым даследчыкі ўсё больш схіляюцца да думкі, што выбар шляхоў і сродкаў выхавання ў народнай педагогіцы не механічны, не выпадковы, а выцякае з агульных ідэй народнай культуры, народнай філасофіі. Можна сказаць, што метады і сродкі народнай педагогікі як бы “тэарэтычна абгрунтаваны” [70, с. 7].

Галоўная асаблівасць народна-выхаваўчых метадаў і сродкаў у значнай ступені вызначалася традыцыйным характарам жыцця людзей. Шматвяковы калектыўны маральны вопыт асэнсоўваўся як мудрасць продкаў, кандэнсаваўся ў пэўныя традыцыі, набываў выражаную стэрэатыпнасць і абумоўліваў развіццё адпаведных прыёмаў і метадаў выхавання. Шматлікія **народныя традыцыі** з іх усеагульнасцю, устойлівасцю, эмацыянальнай прывабнасцю, прыроднай, а падчас стыхійнай натуральнасцю, самі з’яўляліся эфектыўнымі сродкамі маральнага выхавання, і ўвогуле традыцыяналізм вызначаў найважнейшую асаблівасць народнай педагогікі. Прычым традыцыйная культура не ёсць механічнае паўтарэнне нязменных яе элементаў у розных пакаленнях людзей. З аднаго боку, метады і сродкі народнага выхавання сапраўды маюць пэўную арыентацыю на механічнае капіраванне вопыту папярэднікаў (што, дарэчы, робіць значна лягчэйшым працэс яго засваення), але, з другога, яны прадугледжваюць неабходнасць творчага выкарыстання набыткаў продкаў у новых умовах. Даследчыкі якраз і адзначаюць, што ў самой традыцыі, нягледзячы на стэрэатыпізацыю ўвасобленага ў ёй вопыту, закладзена тэндэнцыя да зменлівасці [221, с. 58]. Менавіта пластычнасць, а не закасячэннасць стэрэатыпаў паводзін шмат у чым абумоўлівае іх жыццяздольнасць і ўстойлівасць.

Традыцыйнасць маральных каштоўнасцей і норм паводзін у спалучэнні з устойлівасцю сацыяльных адносін у значнай ступені забяспечваюць эфектыўнасць і надзейнасць народных метадаў маральнага выхавання. Дзякуючы традыцыі ў народнай педагогіцы *шматкратнасць педагагічнага ўздзеяння* мае вельмі шырокі сэнс, бо распаўсюджваецца не толькі на канкрэтную асобу, супольнасць ці грамадства наогул, а нават на шэраг пакаленняў, што выводзіць выхаваўчы працэс на ментальны ўзровень.

Традыцыяналістычная адметнасць народнага выхавання садзейнічала таму, што ў Сярэднявеччы найважнейшым маральна-выхаваўчым метадам народнай педагогікі з’яўляўся **метад практыкаванняў**, ці **прывучэння**. Было заўважана, што адпаведныя ўчынкі, якія шматкратна паўтараюцца, фарміруюць звычкі маральных паводзін. Традыцыйная педагогіка падводзіла да высновы, што маральнае развіццё асобы найбольш эфектыўна будзе адбывацца ў ходзе маральна-практычнай дзейнасці. У сувязі з гэтым можна адзначыць, што народная педагогіка ніколі не фетышызавала вербалізм у выхаванні: “Словамі сцяну не праб’еш” [39, с. 157], “Мени гавары, а больш рабі” [368, с. 279], а аддавала прыярытэт арганізацыі маральных паводзін праз канкрэтныя ўчынкі “Тады слова – серабро, калі справы – золата” [39,

с. 163]. У народзе лічылі, што розум дзяцей яшчэ досыць слабы, каб асэнсаваць і ўсвядоміць сэнс многіх правіл супольнага жыцця, таму патрабаваць ад іх дабрачыннасці можна хутчэй шляхам прывучэння: “Адзін добры вопыт важней за сем мудрых навучэнняў” [39, с. 246]. У народнай педагогіцы вельмі часта спачатку ўключалі дзяцей у набыццё ўстойлівага сацыяльна-маральнага вопыту, а ўжо потым, з іх сталеннем, паступова паглыблялася маральная дасведчанасць, якая дапамагала асэнсаваць назапашаны вопыт паводзін і фарміраваць на гэтай аснове адпаведныя перакананні. Гэта было дзейным спосабам выхавання наогул і маральнага ў прыватнасці. У якасці прыкладаў можна прывесці прывучэнне дзяцей гаварыць праўду, даваць міласціну, паважліва адносіцца да бацькоў, старэйшых і інш. Можна канстатаваць, што фарміраванне станоўчых звычак з’яўляецца трывалым і надзейным падмуркам народна-выхаваўчай сістэмы.

Усё гэта дазваляе зрабіць выснову, што *прыніжэнне ролі прывучэння ў маральным выхаванні – думка памылковая*. Між тым, многія распрацоўшчыкі тэарэтычных асноў маральнага выхавання катэгарычна лічаць, што апошняе магчыма “толькі тады, калі маральныя прынцыпы і метады набываюць для чалавека каштоўнасць характар і што наогул выхаваўчыя магчымасці практыкавання вельмі праблематычныя адносна менавіта маральнага выхавання” [389, с. 113]. Безумоўна, крытэрыем маральнай выхаванасці індывіда з’яўляецца яго канкрэтная свядома-асэнсаваная дзейнасць, якая стымулюецца ўнутранымі матывамі, незалежна ад спакусы перад узнагародай ці страху перад пакараннем. Аналіз жа народна-выхаваўчай практыкі сведчыць, што такі ўзровень маральнай дасканаласці можа быць дасягнуты на пэўным этапе развіцця асобы, а на пачатковым жа неабавязкова перакананні павінны папярэднічаць арганізацыі адпаведных паводзін. Больш таго, самі перакананні могуць застацца на ўзроўні рацыяналістычных адносін да рэчаіснасці, калі не будуць дапоўнены практычным вопытам маральных паводзін.

У народзе заўважана, што непасрэдна маральнасць пачынае фарміравацца на ўзроўні падсвядомасці, у сферы эмоцый, звычак, волі і характару, а не на ўзроўні ведаў і свядомасці. Па гэтай прычыне народныя метады і сродкі маральнага выхавання з даўніх часоў утрымліваюць у сабе ірацыянальныя элементы, шматлікія магічныя прыёмы, якія не выключаюць, а дапаўняюць рацыянальную педагогічную дзейнасць, ствараюць для яе спрыяльны фон. У гэтым плане паказальна выкарыстанне народаў у якасці маральна-выхаваўчых сродкаў шматлікіх **замоў**. Нашы продкі добра ўсведамлялі сілу слова. Існавалі нават замовы “Ад прымавак”. Прыказка з’яўляецца эталонам народнай мудрасці і жыццёвай філасофіі, гэта не простае выказванне, а вывераная жыццём і часам сканцэнтраваная думка. Таму сказаная не ў пару, не ў добры час можа незнарок прынесці шкоду чалавеку. Невыпадкова слова, думка

ў старажытнасці былі раўназначнымі ўчынку, дзеянню. Калі ж гэта была замова – слова магічнае, таёмна нашаптанае, звернутае да найвышэйшых сіл, то яно мела ўласцівасць у некалькі разоў павялічваць духоўны і фізічны патэнцыял чалавека, дапамагала яму дасягнуць пастаўленай мэты, узняцца да вяршынь раскрыцця ўнутраных магчымасцей.

Шматлікія *творы вуснай народнай творчасці* з’яўляліся дзейнымі сродкамі маральнага выхавання. Маральна-выхаваўчы патэнцыял, дабратворны ўплыў калыханак, забаўлянак, пацешак, лічылак, дражнілак, казак, песень шырока асветлены ў этнаграфічных і этнапедагагічных працах навукоўцаў. Так, Г. А. Барташэвіч адзначае маральна-выхаваўчую скіраванасць многіх калыханак, калі “праз учынкi, дзеяннi жывёл яны даюць уяўленнi пра жыццё, пра маральныя, этычныя нормы і правiлы” [31, с. 12].

Асновы маралі засвойваліся дзецямі з дапамогай іншых жанраў дзіцячага фальклору. Так, у казках дабро абавязкова перамагае зло, там вышэй за ўсё ставіцца духоўнае багацце, справядлівасць, праўдзiвасць, любоў да Радзiмы, таварыская ўзаемадапамога, там самым рашучым чынам асуджаецца несправядлівасць, здраднiцтва, гультайства, хлусня [409].

У народнай педагогіцы Сярэднявечча былі выпрацаваны і іншыя вербальныя метады і сродкі маральнага выхавання, якія не ўласцівы інстытуталізаваным выхаваўчым сістэмам. Да такіх адносяцца: **блаславенне, добрае або ліхое пажаданне, папрок, абяцанне, клятва, праклён, адрачэнне** і інш. Усе яны ўтрымліваюць ірацыянальна-магічны патэнцыял, які пэўным чынам уздзеінічае на псіхічны стан і духоўны свет асобы. Выхаваўчае значэнне меў не толькі сэнс слоў, але іх тон, эмацыянальная афарбоўка, навакольныя абставіны і інш. Праклён як сродак перавыхавання выкарыстоўваўся ў выключных выпадках, адпавядаў замове, рытуальнаму дзеянню, не прымяняўся ў дачыненні да дзяцей.

У пэўнай ступені маральна-выхаваўчага сродку выконваў **народны этыкет** як сукупнасць правіл паводзін і абыходжання, з дапамогай якіх рэгуляваліся адносіны паміж людзьмі. У такіх правілах знаходзіць адлюстраванне гуманістычны прынцып павагі да чалавека і яго годнасці. Народны этыкет садзейнічаў выхаванню такіх маральных якасцей, як добразычлівасць, ветлівасць, сціпласць, гасціннасць, павага да бацькоў, старэйшых і інш. У правілах этыкету беларусаў выразна праяўлялася пашана да працавітасці, да хлеба, асуджалася гультайства і лянота, накладвалася табу на непрыстойныя паводзіны. У народзе разумелі, што этыкет уяўляе сабой знешняе праяўленне маральнай культуры і не заўсёды адпаведна адлюстроўвае сапраўдны стан маральнасці асобы. Часам маральна-духоўнае жабрацтва спрабавалі завуаліраваць празмернай ветлівасцю і манернасцю. Таму народная прымаўка папярэджвае: “*Дзе этыкету многа, там шчырасці мала*” [39, с. 178]. Але гэта ні ў якім разе не прыніжае ролю народнага этыкету ў якасці дзейнага выхаваўчага сродку.

У народзе ўлічвалі імкненні дзяцей да пахвалы, таму для актывізацыі дзейнасці ў пэўным напрамку выкарыстоўваліся **заахвочванні** і **ўзнагароды**. Нягледзячы на альтруістычнасць вяршынь маральнасці, у аснову іх фарміравання закладваўся разлік на атрыманне адпаведных узнагарод, задавальненняў як духоўных, так і матэрыяльных: “*Што пасееш, тое і пажнеш*” [39, с. 105], “*Як ты да людзей – так і да цябе людзі*” [39, с. 244], “*Як гукнеш, так і адгукнецца*” [39, с. 243]. Але трэба адзначыць, што метады заахвочванняў і адпаведныя яму сродкі здаўна выкарыстоўваліся ў народным асяроддзі досыць асцярожна. Лічылася, што лепей недахваліць, чым перахваліць, інакш будзе стварацца прыдатная глеба для фарміравання заганных маральных якасцей – ганарлівасці, фанабэрыстасці і іншых.

Адыход жа ад агульнапрынятых паводзін, амаральных ўчынкі часта выклікалі **асуджэнне** і **пакаранне**. Народна-выхаваўчай практыкай быў распрацаваны шырокі арсенал адпаведных прыёмаў і сродкаў. *Грамадская думка, звычайнае права, ацэнка, выпрабаванні, спаборніцтвы* дапамагалі выяўляць і выпраўляць адхіленні ад правіл супольнага жыцця. Шырокае ўжыванне метадаў і сродкаў, якія стрымлівалі развіццё амаральных рыс і якасцей, абумоўліваецца яшчэ і ўяўленнем аб першапачатковай сапсаванасці маральнай прыроды чалавека, яе схільнасцю да зла. Вось чаму народна-педагагічная мудрасць арыентуе на актыўнае выкарыстанне метадаў асуджэння і пакарання і адпаведных ім сродкаў ад *напрокаў і высмейвання недахопаў* да фізічнага ўздзеяння на выхаванцаў. **Фізічныя пакаранні** былі надзвычай пашыраны. Больш таго, у народзе існавала перакананне, што для дзяцей можа быць залішняй любоў і ласка, а не строгасць і розгі. Арыентацыя народнай педагогікі да стрыманасці пачуццяў, строгасці і нават суровасці ў многім тлумачыцца імкненнем ураўнаважыць натуральную любоў і ласку да дзяцей, не дапусціць перарастанне гадавання ў пеставанне. П. Ф. Капцераў назваў гэта “маральнай загартоўкай” [183, с. 357]. Асабліва яркім выразнікам такіх адносін да дзяцей быў бацька: “*Бацька ні матуля: не пацалуе і не прытуле*” [314, с. 126], “*Дзеці балуюцца ад матчынага блінца, а разумнеюць ад бацькавага дубца*” [368, с. 137].

Для фарміравання адпаведных маральных якасцей, карэкціроўкі паводзін ужываўся **метады запалохвання**. Дзяцей палохалі Дамавіком, Хлеўнікам, Вадзяніком, духам агню Жыжалем, каб яны не нарабілі шкоды, не лезлі без патрэбы ў ваду, ці ў агонь

Народна-педагагічны вопыт пераконваў, што ўвогуле **метады адабрэння і асуджэння** эфектыўна садзейнічаюць выпрацоўцы пачуццяў маральнай адказнасці, сораму, гонару, сумлення, а праз іх і фарміраванню адпаведных маральных рыс і якасцей асобы. У выхаванцаў развіваецца патрэбнасць у самааналізе, самаацэнцы.

Падсумоўваючы вышэйсказанае, можна сцвярджаць, што ў народнай педагогіцы існуе вельмі значны пласт яе напрацовак адносна праблем маральнага выхавання. Іх важнасць, аб'ёмнасць і самадастатковасць дазваляе ўвесці новае паняцце *этнаэтычная педагогіка*, якое надае разглядаемай з'яве асобны статус і засяроджвае ўвагу на яе ролі і месцы ў гісторыка-педагагічным працэсе. Такім чынам, *этнаэтычная педагогіка беларусаў* – гэта цэласная сукупнасць эмпірычных ведаў, устойлівых поглядаў, шматварыянтных ідэй народа аб маральным выхаванні. У фарміраванні этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. яна з'яўлялася *найважнейшай, асноватворнай крыніцай*.

2.3 Сацыякультурныя гістарычныя фактары развіцця этыка-педагагічных ідэй у Беларусі X–XVIII стст.

Апора на разгледжаныя вышэй парадыгмальныя метадалагічныя падыходы, якія вызначаюць сэнсаўтваральную структуру даследавання, фарміруюць логіку адбору матэрыялаў, патрабуюць уважлівага асэнсавання дэтэрмінаванасці развіцця этыка-педагагічнай думкі сацыяльна-эканамічнымі, палітычнымі, культурна-рэлігійнымі фактарамі. Вывучэнне дадзеных фактараў і гістарычных умоў станаўлення тэорыі і практыкі маральнага выхавання дазваляе больш поўна і ўсебакова выявіць усемагчымыя абставіны генезісу і пераемнага развіцця этыка-педагагічнай думкі на айчынных землях, прадставіць яе ў якасці сацыяльна абумоўленага адзінага цэлага, як сукупнасць “шматвектарнага, шматмернага мноства гістарычных профіляў” [56, с. 4–5].

Пры даследаванні духоўнай культуры ўсходніх славян Сярэднявечча А. І. Клібанаў адзначаў, што “гісторыя грамадскай думкі і духоўнага жыцця грамадства несінхронна яго сацыяльна-эканамічнай і палітычнай гісторыі. У гэтых адносінах яна “самаўладная”, але ... яе самастойнасць у адносінах да базісных працэсаў гісторыі адносная” [199, с. 163]. Першааснову многіх духоўных праяў і чалавечых узаемаадносін любой людскай супольнасці можна знайсці ў грамадскім быцці. Таму без уліку канкрэтнай культурна-гістарычнай сітуацыі немагчыма правесці дакладны аналіз этыка-педагагічных дасягненняў мінулага.

Пры вывучэнні гісторыі развіцця этыка-педагагічнай думкі трэба вельмі ўважліва ставіцца да асэнсавання ступені яе дэтэрмінаванасці эканамічнымі і сацыяльна-палітычнымі ўмовамі свайго часу. Нельга не пагадзіцца з думкай сучасных навукоўцаў аб памылковасці пункту гледжання прыхільнікаў жорсткай эканамічнай дэтэрмінацыі маралі формаў ўласнасці ці спосабамі вытворчасці, але ж нельга і не прызнаць, што падобныя праявы грамадскага быцця накладваюць істотны адбітак на развіццё маральных асноў суіснавання людскай супольнасці.

Як падкрэсліваюць даследчыкі, “маральныя нормы выпрацоўваюцца стагоддзямі, і на іх станаўленне і зацвярджэнне ў пэўны канкрэтны перыяд аказваюць велізарны ўплыў грамадска-палітычныя ўмовы” [233, с. 12].

Вырашыць навуковую праблему сістэматызацыі ўплыву ўмоў і фактараў, якія дэтэрмінуюць развіццё ідэй маральнага выхавання, дапамагае дыверсіфікацыйны падыход. Яго выкарыстанне дазваляе вызначыць педагогічны пераўтваральны патэнцыял розных з’яў сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і культурнага развіцця грамадства [50, с. 17]. З аднаго боку, маральнае выхаванне заклікана забяспечыць пэўнае рэгуляванне паводзін людзей у дачыненні да канкрэтных матэрыяльных грамадскіх адносін, а з іншага – яно павінна скіроўваць людскую супольнасць на будучае, на пошук такога яго сацыяльна-маральнага ўдасканалення, якое б адпавядала самой сутнасці чалавека.

Развіццё этыка-педагогічнай думкі знаходзілася пад уплывам шматлікіх фактараў. Вядучым з іх з’яўляецца **менталітэт народа**. Распрацоўка пытанняў маральнага выхавання знаходзілася ў значнай залежнасці ад этнапсіхалагічнага стану насельніцтва, які фарміраваўся на працягу стагоддзяў пад уздзеяннем шэрагу ўмоў. Э. С. Дубянецкі ў якасці асноўных вылучае наступныя: этнагенез беларусаў, прыродна-геаграфічныя і геапалітычныя ўмовы [126, с. 30–33]. Усе яны ў сукупнасці з’яўляюцца моцнай дэтэрмінантай фарміравання адметных рыс псіхалогіі беларусаў, істотна ўплываюць на адбор і гістарычную трансфармацыю маральна-духоўных каштоўнасцей грамадства. Разглядаючы нацыянальную ментальнасць як спецыфічны спосаб светабачання, уласцівы пераважнай большасці людзей, можна канстатаваць, што ментальнасць беларусаў фарміравалася працяглы час, яшчэ з зычніцкага перыяду, і, нягледзячы на сваю ўстойлівасць і інерцыйнасць, з цягам часу набывала пэўныя адбіткі гістарычных падзей, узбагачаючы такім чынам светапогляд народа.

А. А. Ракаў адзначае: “Менталітэт любога этнасу, яго душу, маральна-каштоўнасныя арыентацыі і ідэалогію фарміруюць ландшафт і гісторыя” [377, с. 96]. Заканамерна, што пры ўсёй падобнасці менталітэтаў усходніх славян яны ўсё ж розняцца паміж сабой. Адною з першапрычын фарміравання такіх адрозненняў з’яўляецца *прыродны ландшафт*. На беларускіх землях гэта лясы, балоты, азёры, унікальныя басейны рэк. На рускіх – бяскрайнія прасторы, на украінскіх – стэпы, лесастэпы. Таму навукоўцы адзначаюць, што ў беларусаў адсутнічае схільнасць да бяскрайніх прастораў, як у рускіх і ўкраінцаў [126, с. 31]. Непаўторная прыгажосць родных краявідаў развівала ў беларусаў абвостранае эстэтычнае пачуццё, уменне адчуваць харавство прыроды.

Прыродныя ўмовы прымушалі нашых продкаў шмат працаваць, пераадольваць розныя цяжкасці, што спрыяла развіццю такіх якасцей, як працавітасць, вынослівасць, цярплівасць і цягавітасць. Раўнінны і нізінны рэльеф, як правіла, без рэзкіх пераходаў уплываў на фарміраванне

спакойнага, стрыманага, разважлівага характару беларусаў. На думку Э. С. Дубянецкага, спецыфіка прыроднага асяроддзя схіляла беларусаў да пэўнай асяроднасці, гатоўнасці да ўсялякіх нечаканасцей [126, с. 31].

З цягам часу, з X стагоддзя, вядучую ролю ў фарміраванні характару беларусаў пачаў адыгрываць *сацыяльны ландшафт*. У яго структуру ўваходзяць унутраныя вытворчыя сілы, палітыка суседніх дзяржаў, напрамкі развіцця духоўнай культуры. “Складаны сацыяльны ландшафт, які неаднаразова змяняўся, – заключае А. А. Ракаў, – сфарміраваў у беларускім народзе духоўную стойкасць, разважлівасць, талерантнасць, адкрытасць да дыялогу, адсутнасць шавінізму да іншых нацый, але і непрыняцце знявагі да сябе як народу, пачуццё ўласнай годнасці і г. д.” [377, с. 96–97]. Пад уздзеяннем прыродна-геаграфічных і сацыяльна-гістарычных умоў для беларусаў больш прыймальны традыцыйны лад жыцця. А. Мельнікаў адзначае: “Яны не прыхільнікі радыкальных змен у сваім сацыяльным жыцці” [284, с. 106].

Адметным фактарам генезісу айчыннай этыка-педагагічнай думкі з’яўляецца **геапалітычнае становішча беларускіх зямель**. Дыхатамія Захад-Усход, асаблівасці дзяржаўнага ўладкавання рабілі палітычную і культурную прастору Бацькаўшчыны адкрытай для пранікнення разнастайных светапоглядных, ідэалагічных плыняў. З іншага боку, пагранічнае становішча беларускіх зямель паміж Захадам і Усходам рабіла іх арэнай кровапралітных войнаў, што садзейнічала фарміраванню такіх маральна-валявых якасцей, як мужнасць, храбрасць, вынослівасць, упартасць, свабодалюбства. Як сведчаць старажытныя крыніцы, “іншаземцы здзіўляліся храбрасці і спрыту славян, таму імкнуліся залучыць іх у свае войскі. Так мы ведаем, што тысячы славян знаходзіліся ў войсках грэчаскіх, аварскіх, хазарскіх і арабскіх” [272, с. 132–133]. У той жа час складаны шлях станаўлення ўласнай дзяржаўнасці абумовіў характэрную для беларускіх зямель перыяду ВКЛ наяўнасць невысокага ўзроўню развіцця нацыянальнай самасвядомасці. Амаль да эпохі Адраджэння фактар этнічнай прыналежнасці не меў у айчыннай этыка-педагагічнай думцы прыняцовага значэння.

З X ст. істотную ролю ў развіцці ідэй маральнага выхавання адыгрываюць фактары сацыяльна-эканамічнага і палітычнага характару. Да іх ліку адносяцца: **працэсы феадалізацыі грамадства і развіцця вытворчых сіл, утварэнне дзяржаўнасці, знаходжанне беларускіх зямель у складзе Кіеўскай Русі, Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай**. На думку Р. М. Філіста, “усходнія славяне, як і іншыя народы Еўропы, прайшлі працяглы перыяд развіцця ад збіральніцтва і палявання да развітога земляробства, ад родавых адносін да раннефеадальных, якія, безумоўна, наклалі адбітак на іх побыт, вытворчасць, светапогляд і маральнасць” [483, с. 9]. Галоўным заняткам для ўсходніх славян было земляробства. Сяляне былі арганізаваны ў абшчыны, куды ўваходзілі

звычайна сем’і адной або некалькіх суседніх вёсак. Абшчына адначасова была рэгулятарам адміністрацыйна-маёмасных і маральна-прававых адносін. Шматлікія даследаванні вучоных пераконваюць аб даволі высокім узроўні развіцця вытворчай дзейнасці ўсходніх славян у Раннім Сярэднявеччы. З развіццём вытворчых сіл адбываецца аддзяленне рамяства ад сельскай гаспадаркі, вынікам чаго з’явілася ўзнікненне гарадоў. Па развіцці гарадской гаспадаркі старажытная Беларусь не ўступала еўрапейскім дзяржавам [88, с. 53]. Менавіта гарады сталі цэнтрамі культурнага жыцця і адукацыі. Гарадская частка насельніцтва ў большай ступені, чым вясковая, была ўключана ў працэс дынамічнага развіцця вытворчых сіл, культурнага і маральна-духоўнага жыцця.

У VIII–X стст. на землях Усходняй Еўропы адбываецца працэс утварэння дзяржаў. У прыватнасці, Полацк, Тураў, Кіеў і Ноўгарад сталі першымі цэнтрамі племянных княстваў – правобразаў дзяржаўных утварэнняў. У IX – першай трэці XII ст. ствараецца і існуе раннефеадальная ўсходнеславянская дзяржава **Кіеўская Русь**. У розныя часы ў яе склад уваходзілі тэрыторыі ад Прычарнаморскіх стэпаў да Паўночнай Дзвіны, ад Заходняга Буга да Волгі [196, с. 384]. Палітычнае аб’яднанне ўсходнеславянскіх земляў, звязанае з існаваннем Кіеўскай Русі, умацоўвала ўзаемасувязі розных сааслоўных і канфесіянальных груп насельніцтва, садзейнічала ўсталяванню тэрытарыяльных і культурных сувязей. Асаблівасці геаграфічнага і геапалітычнага становішча беларускіх зямель абумовілі тут своеасаблівае перасячэнне і ўзаемапранікненне розных традыцый краін-суседзяў, узбагачэнне ўласнай культуры духоўнымі набыткамі іншых народаў.

Досыць уплывовым сацыяльна-эканамічным фактарам развіцця айчыннай этыка-педагагічнай думкі ў X–XIII стст. была *феадалізацыя грамадства*. Складанне феадальнага сааслоўя адбывалася па некалькіх напрамках. Адным з магчымых шляхоў было пераўтварэнне ў феадалаў княжацкіх дружыннікаў, а таксама “лепшых людзей” – прадстаўнікоў родавага наблітэту, галоўным чынам, у выніку захопу імі абшчынных земляў [487, с. 57]. Адносіны сацыяльнай і маёмаснай няроўнасці знайшлі сваё адлюстраванне ў развіцці заканадаўства Старажытнай Русі, якое грунтавалася на грамадскіх маральных нормах і звычайным праве. Напрыклад, “Руская праўда” канстатавала наяўнасць свабодных і залежных людзей, абмяжоўвала звычай кроўнай помсты, прадугледжвала розныя віды пакаранняў і памер “віры” за злачынства супраць прадстаўнікоў розных слаёў насельніцтва [366, с. 51–52]. На думку шэрагу даследчыкаў, на Полацкай зямлі развіццё заканадаўства адбывалася ў больш дэмакратычным кірунку [512, с. 25]. Так, Еўфрасіння Полацкая шмат зрабіла для таго, каб хрысціянскі прынцып міласэрнасці быў уведзены ў дзяржаўнае жыццё. Яна выказвалася за пашырэнне сацыяльных функцый дзяржавы, падтрымлівала

ўвядзенне ў Кіеўскай Русі (упершыню ў хрысціянскім свеце) дзяржаўнай дапамогі бедным [512, с. 26].

Такім чынам, развіццё і складанне *сацыяльнай структуры феадальнага грамадства* прыўнеслі новыя элементы як у дзяржаўнае заканадаўства, так і ў сферу ўзаемаадносін паміж людзьмі. Быў запатрабаваны такі тып асобы, які б арганічна ўпісваўся ў новыя дзяржаўныя інстытуты. Як слушна адзначае А. С. Майхровіч, “рэалізацыя інтэнцый маральнай свядомасці знаходзілася ў цеснай сувязі з фарміраваннем разнастайных, палітычных, дзяржаўных і духоўна-культурных структур грамадства” [269, с. 58].

Станаўленне дзяржаўнасці на беларускіх землях, развіццё феадальнага ўкладу патрабавалі змены прынцыпаў маральнага рэгулявання ў грамадстве. Гэта, безумоўна, істотна паўплывала на развіццё этыка-педагагічнай думкі. Аднак рашаючае ўздзеянне на фарміраванне тэорыі і практыкі маральнага выхавання аказала **прыняцце хрысціянства**, што з’явілася найважнейшым фактарам развіцця прынцыпова новых ідэй маральнага выхавання ў нашых продкаў.

Хрышчэнне на беларускіх землях суправоджалася распаўсюджваннем кніг, адкрыццём скрыпторыяў, школ, бібліятэк. Цэнтрамі кніжнай адукацыі становяцца манастыры, якія ўзнікаюць у старажытных гарадах у XI–XII стст. [483, с. 202]. Практычна пры кожным манастыры была бібліятэка. У гэтых адносінах асаблівае значэнне набыў Кіева-Пячэрскі манастыр, са сцен якога выйшаў шэраг выдатных мысліцеляў. Заснавальнік манастыра Феадосій паклаў пачатак пячэрскай ідэалогіі, якая аказала моцны ўплыў на развіццё этыка-педагагічнай думкі ўсходніх славян. Пячэрскія інакі прапагандавалі ідэю адмаўлення ад усяго свецкага, плоцкага на карысць духоўнага самаўдасканалення. Нельга не пагадзіцца з меркаваннем, што само хрысціянства як аснова сярэднявечага светапогляду і ідэалогіі “было, па сваёй сутнасці, менавіта “педагагічным” рухам, пэўнай маральна-рэлігійнай школай чалавецтва [149, с. 213].

Важным сацыяльна-культурным фактарам станаўлення і развіцця этыка-педагагічнай думкі на беларускіх землях было **стварэнне і выкарыстанне славянскай азбукі** [143, с. 104]. На думку В. П. Оргіша, творчасць салунскіх манахаў Кірылы і Мефодзія вызначыла шляхі, па якіх грэка-візантыйская культура прыходзіла да ўсходніх славян [312, с. 111]. Балгарскае пісьменства садзейнічала ўзнікненню ўсходнеславянскай літаратуры. Ужо ў XI ст. на беларускіх землях з’яўляюцца святаайцовыя творы, даступныя і зразумелыя шырокім народным масам. Дзякуючы з’яўленню славянскай азбукі, асвета і адукацыя ва ўсходніх славян ўзнялася на новую вышыню. Перакладзены Кірылам і Мефодзіем “Псалтыр” стаў паўсядзённай кнігай для ўсходніх славян. Сваімі старазапаветнымі кірункамі яна адпавядала жыццёваму светапогляду і маральным уяўленням народа.

Распаўсюджванне біблейскіх і царкоўных кніг, антычнай літаратуры на славянскай мове садзейнічала выцясненню язычніцкіх уяўленняў і паступоваму ўкараненню ў свядомасць народа новай карціны свету, новай сістэмы каштоўнасцей, новых маральных арыенціраў.

Многія даследчыкі адзначаюць, што культура ўсходнеславянскіх зямель у X–XIII стст. мела даволі высокі ўзровень у параўнанні з іншымі еўрапейскімі краінамі. Да XVI ст. Русь стала на адзін узровень з самымі адукаванымі і культурнымі краінамі Еўропы. “Яе развіццё ішло ў агульным тэмпе і русле сярэднявечковай еўрапейскай культуры”, – адзначае А. М. Сахараў [402, с. 26]. Да татара-мангольскага нашэсця назіраўся значны ўздым у галіне адукацыі. На думку асобных навукоўцаў, амаль палова старажытнарускіх гарадоў мела школы, але калі агульная пісьменнасць насельніцтва Русі, як і краін Заходняй Еўропы, складала прыкладна 2 %, то на беларускіх землях ён быў значна вышэйшы [86, с. 33].

Адметным грамадска-палітычным фактарам развіцця этыка-педагагічнай думкі ў перыяд XIV–XVI стст. было **станаўленне “беларуска-літоўскай дзяржавы” – Вялікага Княства Літоўскага**. Працэс утварэння ВКЛ па-рознаму трактуецца вучонымі. Дэталёвы разгляд гэтага пытання выходзіць за межы нашага даследавання, але галоўнае заключаецца ў тым, што ў час, калі рускія тэрыторыі падпадаюць пад мангола-татарскае закабаленне, беларускія землі знаходзяць сабе абарону ад крыжацкай і татарскай навалы ў новай дзяржаве, якая ў значнай ступені была ўтворана на тэрытарыяльнай, этнаграфічнай і культурнай славяна-балцкай аснове [2–А, с. 16]. Такім чынам, нашым продкам не толькі ўдалося захаваць сацыяльна-эканамічны і культурны патэнцыял Кіеўскай Русі, але і надаць яму новы дынамізм развіцця за кошт далейшага пашырэння сувязей з еўрапейскімі дзяржавамі. З гэтай нагоды В. К. Зайцаў зазначае, што беларусы першымі сярод усходніх славян “прасеклі акно ў Еўропу” [144, с. 4]. У дзяржаве, упершыню ў Еўропе, уводзіцца *правобраз будучых канстытуцый – Статуты ВКЛ 1529, 1566 і 1588 гадоў*, што сведчыць аб досыць высокім узроўні прававой культуры, наяўнасць якой характарызуе адпаведную ступень развіцця і маральных адносін, якія праз мясцовае старажытна-беларускае права былі падмуркам распрацоўкі асноўных заканадаўчых актаў. З іншага боку, строга рэгламентуючыя жыццё прававыя нормы істотна ўплывалі на далейшае развіццё этыка-педагагічных ідэй. З утварэннем ВКЛ этыка-педагагічныя ідэі, што развіваліся дагэтуль у рэчышчы славяна-візантыйскай традыцыі, атрымліваюць дадатковы істотны імпульс з боку заходнееўрапейскай культуры. Традыцыйная айчынная скіраванасць да абшчыннасці, супольнасці, агульнага дабра, падчас зведзенага аскетызма Сярэднявечча да самазнішчэння асобы, сутыкнулася з адраджэнскімі павевамі гуманізму і ўзвышэнне чалавека.

Дзейсны ўплыў на развіццё педагагічнай думкі, у тым ліку і ідэй маральнага выхавання, аказала **дынаміка развіцця вытворчых сіл** у разглядаемы перыяд. У выніку развіцця фальварачнай гаспадаркі, рэформы 1557 г. значна паскорыўся *працэс індывідуалізацыі сялянскай сям'і*, які суправаджаўся карэннай ломкай маральных устояў Сярэднявечча. Заўважым, што падобнае разбурэнне абшчыннага быту ў суседняй Расіі пачалося толькі ў 1906 г. (сталыпінская рэформа).

Развіццё сельскай гаспадаркі суправаджалася далейшым запрыгоньваннем сялянства. Называючы дзяржаву шляхецкай рэспублікай, даследчыкі адзначаюць яе драпежніцкі, рабаўнічы характар адносна асноўнай масы насельніцтва. Складанасць сацыяльна-грамадскіх адносін вымушала шукаць пэўныя шляхі па ўладкаванні сацыяльна-гарманічных адносін у грамадстве. Адным з напрамкаў такіх пошукаў быў і маральна-духоўны [2–А, с. 21].

Неаднароднасць сельскага насельніцтва, шматнакіраванасць працэсаў сельскагаспадарчай вытворчасці ў розных рэгіёнах беларускіх зямель ускладняла феадальныя супярэчлівасці, што таксама істотна стымулявала развіццё грамадскай, у тым ліку і этыка-педагагічнай думкі. Пэўны ўплыў на развіццё маральна-выхаваўчых ідэй аказаў бурны паўстанцкі рух канца XVI – першай паловы XVII ст., які быў цесна пераплецены з нацыянальна-рэлігійнай барацьбой і пакінуў глыбокі след у духоўным абліччы беларускага народа [277, с. 120–122].

З XIV па XVI стст. на беларускіх землях значна павялічваецца колькасць гарадоў. Гарадскія жыхары ў сярэднім складалі 16–20 % ад усяго насельніцтва. На Беларусі больш актыўна, чым у Расіі, горад аддзяляўся ад вёскі. Навукоўцы адзначаюць наяўнасць раннекапіталістычных з'яў у развіцці гарадской рамеснай вытворчасці [350, с. 12].

Шматлікія прывілеі федалаў значна абмяжоўваліся **магдэбургскім правам** – сукупнасцю юрыдычных норм, якія ўводзілі гарадское самакіраванне і пэўныя палітычныя правы гараджан. Магдэбургскае права ў XVI ст. мела значная колькасць беларускіх гарадоў. В. А. Чамярыцкі пісаў, што самакіраванне стварала больш спрыяльныя, чым раней, умовы для актыўнай дзейнасці чалавека, для праяўлення яго ўласнай ініцыятывы, адкрывала новыя магчымасці для самасцвярджэння і развіцця асобы [504, с. 79]. Ва ўмовах горада значна раней, чым у вёсцы, побач з багаццем і саслоўнымі прывілеямі пачынае надавацца значэнне індывідуальным інтэлектуальным вартасцям чалавека, яго ведам, прафесійнаму майстэрству, маральным рысам і якасцям. У сваю чаргу, гэта ўздымала прэстыж адукацыі, выхавання, прафесійнай падрыхтоўкі і, урэшце рэшт, адкрывала новыя гарызонты для развіцця асветы і педагагічнай думкі, у тым ліку і ідэй маральнага выхавання.

Рост гарадоў, узмацненне працэсу аддзялення рамяства ад сельскай гаспадаркі выклікалі рост таварна-грашовых адносін, што абумовіла

імклівае **развіццё ўнутранага і знешняга гандлю**. Трывалыя гандлёвыя зносіны былі ўстаноўлены з Масквой, Балканскімі дзяржавамі і краінамі Заходняй Еўропы, Блізкага Усходу і інш., што садзейнічала значнаму паскарэнню працэсу пашырэння светапогляду шырокіх слаёў насельніцтва, актывізавала распаўсюджванне інфармацыі і разнастайных ідэй як унутры краіны, так і ўзаемапрапранікненне іх праз дзяржаўныя межы [84, с. 366–369]. Усё гэта ўплывала на фарміраванне этыка-педагагічных поглядаў беларускіх асветнікаў разглядаемага перыяду. Як паказвае Т. М. Сымановіч, аналагічныя працэсы адбываліся і на іншых усходнеславянскіх землях [458, с. 5–6]. Акрамя таго, у гарадах і мястэчках паступова было сфарміравана даволі моцнае *саслоўе купцоў і рамеснікаў*. Яго прадстаўнікі аказвалі істотную фінансавую падтрымку развіццю друкарскай справы, асветы, тэатра, жывапісу, культываванню дойлідства і культуры ў цэлым.

Разам з развіццём гарадоў і гарадскога насельніцтва ў XVI ст. завяршаецца фарміраванне *шляхецкага саслоўя*, прадстаўнікі якога ў гэты перыяд аказвалі значны ўплыў на эканамічнае, грамадска-палітычнае і культурнае жыццё дзяржавы. У Рэчы Паспалітай шляхце належала ўся ўлада: і палітычная, і эканамічная. У адрозненне ад дваранства іншых еўрапейскіх краін, якое складала каля двух працэнтаў ад усяго насельніцтва, на беларускіх землях амаль кожны дзясяты жыхар належыў да шляхецкага роду [273, с. 237]. Гэтае саслоўе было менш кансерватыўным, чым феадальная арыстакратыя, яно вельмі часта выступала носбітам новых ідэй, новага ўкладу жыцця і ў пэўнай меры выконвала на беларускіх землях тую ролю, якую ў Заходняй Еўропе адыгрывала маладая буржуазія. Да XVI ст. 80 % шляхты было беларускага этнічнага паходжання [104, с. 12]. Ніжэйшыя слаі шляхты былі досыць блізкімі да простых працоўных слаёў насельніцтва. Асобныя прадстаўнікі шляхецкага саслоўя ўздымаліся да ўзроўню перадавых ідэй свайго часу, да разумення агульнанацыянальных інтарэсаў, унеслі істотны ўклад у развіццё грамадскай і этыка-педагагічнай думкі Беларусі як у XIV–XVI стст., так і ў наступны час.

Разглядаемы перыяд адзначаны **асаблівымі поспехамі ў развіцці асветы**. Н. С. Тумасаў сцвярджаў, што “вынік адукацыйных сіл у Польшка-Літоўскай дзяржаве ў разглядаемы час быў даволі значным, асабліва ў параўнанні з Еўрапейскім Захадам і Расіяй. Гэтая дзяржава ніколі не ўступала Захаду і стаяла непамерна высока над тагачаснай Масквой” [470, с. 9]. У. І. Пічэта дапаўняў, што “пісьменнасць была распаўсюджана як сярод шляхты, так і сярод мяшчан” [342, с. 130].

Талерантнасць на дзяржаўным і народна-светапоглядным узроўнях садзейнічала распаўсюджванню на беларускіх землях *навучальных устаноў рознай канфесійнай прыналежнасці* [500; 522; 561; 557; 543]. Гэта суправаджалася даволі інтэнсіўнай распрацоўкай пытанняў выхавання падрастаючых пакаленняў з улікам фактараў грамадскага асяроддзя,

а таксама практычнымі захадамі ў павышэнні культурнага ўзроўню народа і арганізацыі дабрачыннай дзейнасці. Манаскія ордэны, рэлігійна-свецкія брацтвы і іншыя аб'яднанні цесна ўпляталі ў сваю дзейнасць сацыяльна-педагагічныя пытанні.

У якасці прыкладу можна прывесці Статут адной з найбольш вядомых пратэстанцкіх навучальных устаноў – кальвінісцкай Слуцкай школы, які захаваўся да нашых дзён. Ён патрабаваў ад настаўнікаў не абмяжоўваць вучэбна-выхаваўчы працэс ад навакольнага жыцця сценамі школьнага памяшкання [475, с. 95].

Навучальныя ўстановы падтрымлівалі рэгулярныя сувязі з насельніцтвам праз арганізацыю справаздач, дыспутаў, школьных тэатральных пастановак і г. д. Уніяцкія школы практычна ўвесь навучальна-выхаваўчы працэс будавалі на роднай мове. Такім чынам, можна прыйсці да высновы, што ў дзейнасці навучальных устаноў XIV–XVI стст. прасочваецца імкненне да функцыянавання ў выглядзе больш адкрытых выхаваўчых сістэм. Школы, хоць і не былі галоўнымі каардынатарамі выхаваўчых сіл грамадства, але імкнуліся ўпісацца ў комплекс усеагульнага выхавання. Значная частка моладзі атрымлівала адукацыю за мяжой [270, с. 58]. Асобныя прадстаўнікі прывілеяваных саслоўяў мелі па два-тры ўніверсітэцкія дыпломы [48, с. 43].

Поспехі адукацыі садзейнічалі з'яўленню на айчынных землях – упершыню сярод усходніх славян – **кнігадрукавання**, якое аказвала станоўчае ўздзеянне на развіццё этыка-педагагічнай думкі. Да пачатку XVII ст. колькасць друкарняў толькі на тэрыторыі сучаснай Беларусі дасягнула 22 адзінак [540, с. 129].

Суіснаванне на беларускіх землях некалькіх рэлігійных плыняў і канфесій самым непасрэдным чынам садзейнічала актывізацыі тэарэтычных распрацовак і пошукаў практычных шляхоў у развіцці маральнага выхавання, істотным чынам пашырала і паглыбляла змястоўна-сутнаснае напаўненне этыка-педагагічнай думкі. Кожная рэлігія пераважна з дапамогай уласнай ідэалогіі імкнулася схіліць на свой бок як мага больш вернікаў.

У адрозненне ад краін Заходняй і Цэнтральнай Еўропы, дзе гуманістычная плынь фарміравалася на досыць вузкім сацыяльным падмурку, які ўтваралі прадстаўнікі адукаваных вярхоў грамадства, на беларускіх землях гуманістычна-педагагічныя ідэі з-за іх больш цеснай сувязі з рэлігіяй мелі яўна выражаны дэмакратычны характар. А ідэі гуманістычнай педагогікі, у тым ліку і ідэі маральнага выхавання, якія з'явіліся на такой глебе, мелі выразна агульначалавечую накіраванасць. Гэтым у пэўнай ступені як бы кампенсаваліся недастаткова рашучыя крокі ў напрамку секулярызацыі айчынай этыка-педагагічнай думкі эпохі Адраджэння [2–А, с. 44].

А. С. Лапцёнак пры даследаванні рэлігійнай маральнай спадчыны прыходзіць да высновы, што “праваслаўе, бадай, у большай ступені, чым

заходняе адгалінаванне хрысціянства, абапіраецца на розныя формы традыцыйнай культуры. Тут больш моцна гучаць матывы калектыўнасці, саборнасці” [250, с. 17]. Абвостраная цікавасць да чалавечай асобы ў якасці прадстаўніка пэўнай супольнасці і прынцып саборнасці, якія культываваліся ў Візантыі, знайшлі спрыяльную глебу ва ўсходніх славян і ўдала дапасаваліся да існаваўшага тут жыццёвага ўкладу са сфарміраванымі маральнымі нормаў і паняццямі. Само паняцце саборнасці азначае яднанне людзей на аснове любові да Бога і прыярытэтнасці маральных каштоўнасцей.

В. Г. Крыкун не без падстаў адзначае, што незаслужана забытай аказалася праваслаўная працоўная этыка, бо на ўсходнеславянскіх землях станаўленне хрысціянства ў многім адбывалася праз “сялянстваванне” [232, с. 39]. Пад уплывам праваслаўя, а потым і пратэстантызму сфарміраваліся адносіны да працы як маральна неабходныя. “Таму аснову этыкі сялянскай абшчыны складалі не толькі ўраўняльныя традыцыі, а і звычаі і нормы працоўнага права”, – заключае вучоны [232, с. 39]. Так, напрыклад, дастатак, нажыты сумленнай працай, паважаўся ў грамадстве.

Пад непасрэдным уплывам праваслаўя ў змест маральнага выхавання актыўна ўкараняліся шанаванне традыцый, нацыянальны патрыятызм і дэмакратызм. Выразная скіраванасць лацінскай культуры на персаналістычныя вартасці, што настойліва праводзілася ў жыццё заходнімі рэлігіямі, спрыяла развіццю суб’ектывізацыі асобы, фарміраванню індывідуалістычных пазіцый. Э. Яленская сцвярджае, што пратэстантызм сфарміраваў моцную сістэму індывідуальных правоў, якія грунтаваліся на этыцы, папулярызаванай духавенствам [34, с. 276]. Каталіцызм, а потым і пратэстантызм з уласцівай ім арыентацыяй на індывідуалізм садзейнічалі фарміраванню актыўнай, дзейнаскай асобы. Адданасць ідэям, індывідуальны падыход, імкненне да класічнай культуры і адукацыі былі пад асаблівай увагай у католікаў. Усё гэта істотна ўплывала на распрацоўку тэарэтычных асноў маральнага выхавання.

Шырокае распаўсюджванне ў Беларусі атрымалі такія рэфармацыйныя плыні, як кальвінізм, лютэранства, цвінгліянства, веравучэнні чэшскіх братоў і антытрынітарыяў. Пратэстанцкая мараль – пурытанская мараль. Яна грунтаецца на перакананні аб першапачатковай грахоўнасці чалавека і неабходнасці збавення ад яе шчырай працавітасцю і праведнасцю. Такія падыходы непасрэдна і вынікова стымулявалі чалавечую актыўнасць у зямным жыцці. Дзякуючы пратэстантызму, быў грунтоўна перагледжаны светапогляд самых шырокіх слаёў насельніцтва. Адбываецца рашучы паварот ад бязмежнай веры да сумнення, і ад яго – да чалавечага розуму. Найважнейшы з пастулатаў радыкальнага крыла Рэфармацыі ў Беларусі фармуляваўся наступным чынам: “Чалавек не павінен верыць у праўдзівасць таго, што розум з відавочнасцю вызначае як хлусню” [568, с. 52]. Такім чынам, істотны дынамізм набіраў працэс

секулярызацыі этыкі. Маральныя каштоўнасці, якія, згодна рэлігійных канонаў, мелі незямное паходжанне, ачалавечваліся, звязваліся з канкрэтнай сацыякультурнай сітуацыяй. Як падкрэсліваецца сучаснымі даследчыкамі, “мараль часта вызвалася ад рэлігійных догмаў у межах самой рэлігіі” [275, с. 88].

Прадстаўнікі рэфармацыйных плыняў значную ўвагу надавалі развіццю адукаванасці, крытычнага мыслення. У процівагу жорсткім, суровым адносінам да дзяцей асобныя з іх павучалі: “Власть родителей над детьми исходит от самого Бога. Ею должно пользоваться со страхом, без гнева и произвола” [332, с. 99], “Дитя, напуганное дурным обращением, делается нерешительным во всем, что ни делает; кто дрожал перед отцем или матерью, тот будет всю жизнь дрожать, даже от шелеста листа, колеблемаго ветром” [332, с. 100].

Шмат адметнасцей у распрацоўку тэарэтычных асноў маральнага выхавання было ўнесена ўніяцтвам, якое разглядала гэтую праблему “на мяжы культур”. С. А. Падокшын падкрэслівае, што ўніяцкія прапаведнікі “былі схільныя да філасофскай рэфлексіі, звярталіся да арыстоцэлізму, неаплатанізму, рэнесансна-навуковых уяўленняў пра свет і чалавека” [324, с. 72–73]. Значны ўклад быў зроблены ўніяцтвам у развіццё нацыянальна-культурных духоўных каштоўнасцей. Уніяцкія святары лічылі, што нават да Бога чалавек павінен звяртацца на роднай мове. Уніяцтва спрыяла развіццю і ўдасканаленню традыцыйных падыходаў у арганізацыі маральнага выхавання.

Ерэтычны рух Сярэднявечча, актывізацыя вальнадумства і рацыяналізм эпохі Адраджэння садзейнічалі з’яўленню на беларускіх землях атэістычных ідэй. Ужо з XVI ст. на Беларусі заяўляюць аб сабе прадстаўнікі ваяўнічага атэізму. Стэфан Лован, Каспар Бекеш, Казімір Лышчынскі і іншыя зрабілі важны крок у напрамку секулярызацыі этыкі і ажыццяўлення маральнага выхавання на свецкіх асновах. Важна адзначыць, што грамадскія, педагагічныя і нават многія рэлігійныя дзеячы спрабавалі сумясціць рэлігійныя і свецкія асновы духоўнага жыцця, таму ў цэнтр сваіх светапоглядных сістэм змяшчалі этычны кампанент. Невыпадкова сучасныя даследчыкі адзначаюць, што асаблівасцю выхаваўчых намаганняў на беларускіх землях “з’яўляецца арыентацыя на маральна-грамадзянскае ўдасканаленне чалавека, хоць вялікая ўвага надаецца развіццю інтэлектуальна-пазнавальных здольнасцей” [349, с. 44].

Своеасаблівы адбітак на характар развіцця этыка-педагагічных ідэй аказала *палітыка паланізацыі*, якая ўзмацнілася ў канцы XVI – пачатку XVII ст. Пастановай сейма Рэчы Паспалітай ад 1696 г. забараняўся афіцыйны ўжытак беларускай мовы [299, с. 228–236]. Актывізавалі сваю дзейнасць сілы Контррэфармацыі на чале з ордэнам езуітаў [290; 117, с. 98]. На змену талерантнасці прыходзіла нецярпімасць да іншых веравызнанняў.

Неадназначны ўплыў на развіццё грамадска-педагагічнай думкі аказвала і складанае **палітычнае становішча Беларусі**. У XVIII ст., з часоў Паўночнай вайны, Расія паступова пачала браць пад свой кантроль унутраную і знешнюю палітыку Рэчы Паспалітай. З другой паловы XVII ст. набіраў тэмпы гаспадарчы крызіс, выкліканы шматлікімі войнамі і недальнабачнымі дзеяннямі кіруючых колаў краіны. Аж да сярэдзіны XVIII ст. назіраўся дэмаграфічны спад, заняпад сельскай і прамысловай гаспадаркі, унутранага і знешняга гандлю [299, с. 228–236].

Эканамічнае ажыўленне ў другой палове XVIII ст. стварыла перадумовы для надзвычайна актыўнага распаўсюджвання на беларускіх землях ідэй Асветніцтва, якое прапанавала новыя ідэалы з характэрным для іх свежым светапоглядам. Уласна эпоха Асветніцтва на беларускіх землях бярэ пачатак з **адукацыйных рэформ Рэчы Паспалітай**, якія былі арганізаваны першым у Еўропе Міністэрствам асветы – Эдукацыйнай (Адукацыйнай) камісіяй. Эдукацыйная камісія (“Kommissya edukacyjna”) уяўляла сабой вышэйшы дзяржаўны орган у галіне асветы [502].

На той час істотнай перашкодай, якая стрымлівала развіццё адукацыйных працэсаў, была залежнасць школы ад царквы як у арганізацыі навучальна-выхаваўчай дзейнасці, так і ў вызначэнні яе зместу. Таму камісія ў першую чаргу адхіліла духавенства ад кіраўніцтва асветай, адмежавала на заканадаўчым узроўні царкву ад школы. Упершыню ў Еўропе дзяржава непасрэдна брала ў свае рукі кіраўніцтва навучальнымі ўстановамі. У навучальных установах забаранялася выкладанне тэалогіі.

Трэба адзначыць, што *свежкая арыентацыя адукацыі* ні ў якім разе не азначала атэістычнай яе скіраванасці, хаця і ствараліся для таго пэўныя перадумовы [165, с. 30]. Як адзначыў Я. Крыжаноўскі, школьны прапаведнік выкладаў закон Божы па-за сценамі навучальнай установы па нядзелях і святочных днях [235, с. 281]. Наогул жа, на думку рэфарматараў, вывучэнне навук аб прыродзе не можа перашкаджаць рэлігіі. Вывучэнне рэлігіі ў тым аб’ёме, як было дагэтуль, камісія паспрабавала замяніць выхаваннем у рэлігійным духу.

Рэфарматары асветы клапаціліся, каб усё школьнае навучанне было прасякнута выхаваўчым духам [560]. Маральнае выхаванне ставілася вышэй за разумовае. Для выкладчыкаў асобных прадметаў былі распрацаваны адпаведныя рэкамендацыі, як развіваць дабрачыннасць праз вывучэнне канкрэтных навук [318, с. 166].

Разгледжаныя вышэй фактары знаходзяцца за межамі этыка-педагагічнай думкі як сістэмы ідэй, таму з’яўляюцца знешнімі дэтэрмінантамі яе развіцця. Іх дыялектычнае ўзаемадзеянне з унутранымі дэтэрмінантамі (крыніцамі ідэй) абумовіла, з аднаго боку, цэласнасць этыка-педагагічнай думкі як сістэмы, а з іншага – садзейнічала з’яўленню ў ёй разнастайных плыняў і тэндэнцый развіцця.

У даследуемым перыядзе можна вызначыць этапы, на працягу якіх адбываліся рашучыя змены гістарычных фактараў, што не магло не адбіцца на развіцці самой этыка-педагагічнай думкі. Такім чынам, разгледжаныя вышэй крыніцы і фактары развіцця маральна-выхаваўчых ідэй разам з іх каштоўнасна-сэнсавай скіраванасцю выступаюць у якасці крытэрыяў перыядызацыі генезісу этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

Першы этап ахоплівае перыяд з X да XIV ст., калі беларускія землі разам з іншымі ўсходнеславянскімі тэрыторыямі знаходзіліся ў адзінай сацыякультурнай прасторы, і грамадска-палітычнае жыццё ў значнай ступені было дэтэрмінавана хрысціянскай ідэалогіяй.

Актыўнае распаўсюджванне рэнесансных ідэй з XIV ст. і найважнейшы іх уздым да сярэдзіны XVII ст. вылучаецца ў значны, самастойны этап фарміравання этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

Другая палова XVII ст. і асабліва XVIII ст. характарызуюцца актыўным уплывам асветніцкіх ідэй на этыка-педагагічную думку Беларусі, таму прадстаўляюць адметны этап яе развіцця.

***

Такім чынам, этыка-педагагічная думка Беларусі ў сваім развіцці абапіралася на шэраг тэарэтыка-светапоглядных крыніц. Найважнейшай крыніцай яе генезісу з'яўлялася *міфалогія язычніцтва*, дзе адлюстравалася сістэма грамадскіх каштоўнасцей, якая злучала ў адзінае цэлае індывіда і людскую супольнасць, чалавека і прыроду з арыентацыяй да агульнага добра.

З X ст. светабачанне набывае хрысціянскі вектар развіцця. Новая рэлігія пераконвала, што толькі дабрачыннасць з'яўляецца падмуркам грамадскага жыцця, жыццёвы шлях чалавека павінен быць накіраваны на дасягненне духоўна-маральнага ідэалу. *Хрысціянская этыка*, пастулаты якой сінкрэтычна дапаўнялі, узбагачалі і развівалі славяна-язычніцкія духоўныя каштоўнасці, стала асноўнай светапогляднай крыніцай развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі на працягу ўсяго даследуемага перыяду.

Першы этап распаўсюджвання хрысціянства суправаджаўся з'яўленнем на беларускіх землях, у асноўным, дзякуючы балгарскай кніжнай культуры, шэрагу багаслоўскіх і філасофскіх твораў візантыйскіх аўтараў. Праз засваенне візантыйскай спадчыны нашы продкі мелі магчымасць знаёміцца і з дасягненнямі антычнай філасофіі. Такім чынам, у старажытнарускі перыяд усталяваліся вядучыя тэарэтычныя крыніцы развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі: *этычныя вучэнні Антычнасці, візантыйская патрыстыка і старабалгарская кніжнасць*. Пазней яны дапоўніліся ідэямі *этыкі пратэстантызму, вучэннямі пелагіянства і арыянізму*. Тэарэтыка-ідэалагічныя плыні Рэнесансу і Рэфармацыі – *гуманізм і антрапацэнтрызм Адраджэння* – сталі істотнай крыніцай

узнікнення выхаваўчых ідэй, накіраваных на гуманізацыю маральна-выхаваўчых падыходаў, патрыятычнае выхаванне, рэалізацыю свабоды волі ў рэчышчы самапазнання, самавыхавання, самастварэння асобы.

Развіццё этыка-педагагічнай думкі ў Беларусі з набліжэннем Новага часу адбывалася на тэарэтычнай аснове *ідэалогіі Асветніцтва*, прадстаўленай вучэннем фізіякратаў, тэорыямі “натуральнага права”, “грамадскага дагавору”. Гэта дазволіла рэабілітаваць прыродны пачатак чалавечай асобы, умацаваць падмурак для секулярызацыі працэсу выхавання.

Генезіс этыка-педагагічнай думкі ў Беларусі адбываўся пад уздзеяннем шэрагу гістарычных сацыякультурных фактараў, сярод якіх дамінуючымі з’яўляліся наступныя: *своеасабліваць хрысціянізацыі ўсходнеславянскіх зямель, геапалітычнае становішча Беларусі, працэс этнагенезу і менталітэт беларусаў, станаўленне і развіццё старажытнарускай феадальнай дзяржавы.*

Усталяванне *шматканфесійнасці* абумовіла ўзнікненне і развіццё мноства этыка-педагагічных ідэй, росквіт якіх прыпадае на *перыяд існавання ВКЛ*. У гэты час склаліся досыць спрыяльныя сацыяльна-палітычныя ўмовы для развіцця тэорыі і практыкі маральнага выхавання: імкліва *развіваліся гарады, унутраны і знешні гандаль*, беларускія землі актыўна ўваходзілі ў сусветную культурную прастору, іх насельніцтва ўспрымала ідэі Рэнесансу. Нашы продкі першымі ў Еўропе сфармулявалі асновы прававой дзяржавы, стварылі правобразы будучых канстытуцый, дзе насуперак сярэдневяковаму *касампалітызму* быў закладзены прынцып патрыятызму і мірнага суіснавання людзей рознай этнічнай прыналежнасці.

Не перапыняліся *беларуска-руско-ўкраінскія ўзаемасувязі*, у многіх сферах жыцця адчуваўся *літоўска-польскі ўплыў*. Сур’ёзныя наступствы для характару этыка-педагагічных ідэй мела *аграрная рэформа XVI ст.* і станаўленне *фальваркава-паншчыннай сістэмы*. *Развіццё кнігадрукавання, дынамізм адукацыйных працэсаў*, асабліва з другой паловы XVI ст., істотна актывізавалі распрацоўку этыка-педагагічных ідэй.

Развіццё капіталістычных адносін на беларускіх землях па часе супала з распаўсюджваннем ідэй Асветніцтва, з аднаго боку, і з палітычным крызісам Рэчы Паспалітай, з другога. Шляхта Рэчы Паспалітай валодала ў дзяржаве ўсёй паўнатай улады, выконвала культурна-палітычную ролю, аналагічную ролі еўрапейскай буржуазіі. Яе прадстаўнікі ўнеслі істотны ўклад у развіццё грамадска-педагагічнай думкі як у XVI ст., так і ў XVII–XVIII стст., сведчаннем чаго з’яўляюцца рэформы *Эдукацыйнай камісіі*, якія далі новы імпульс гэтаму працэсу.

Дэтэрмінаваная шматлікімі знешнімі і ўнутранымі фактарамі, нягледзячы на шырокую крынічную базу свайго генезісу, *этыка-педагагічная думка развівалася на ўласнай аснове – этнаэтычных ідэях беларусаў*, якія існавалі са старажытных часоў, былі скандэнсаваны ў вуснай народнай творчасці і з прыняццем хрысціянства набылі ярка выражаны

маральна-арыентаваны напрамак. Разглядаючы этнічную педагогіку не толькі як навуку, якая вывучае народную педагогіку, але і як педагогіку канкрэтнага этнасу, абапіраючыся на аналіз шматлікіх крыніц, робіцца выснова аб вызначальным уплыве этнаэтычных ідэй на развіццё этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. Практычна ўсе айчынныя педагогі-асветнікі разглядаемага перыяду ў сваіх этыка-педагагічных высновах абапіраліся на народна-выхаваўчы вопыт. Тым самым вырашаліся тры асноўныя задачы: а) тэарэтычныя ідэй абапіраліся на трывалы, вывераны жыццём і часам практычны падмурак, што забяспечвала іх эфектыўнасць; б) самі этыка-педагагічныя ідэй становіліся больш зразумелымі для шырокіх народных колаў; в) этнанацыянальныя педагагічныя набыткі засцерагаліся ад знешняй дэфармацыі.

Значная частка народнай педагогікі беларусаў на працягу разглядаемага перыяду сфарміравалася ў выглядзе самастойнага аб'екта – *этнаэтычнай педагогікі*, дзе былі вызначаны мэта, змест, прынцыпы, метады і сродкі маральнага выхавання. Як гісторыка-педагагічнае заснаванне яна грунтавалася на агульначалавечых каштоўнасцях, многія з якіх мелі *этнанацыянальныя асаблівасці і спецыфіку* (сінкрэтызм ідэй язычніцтва і хрысціянства; скіраванасць змястоўна-сутнаснага напаўнення маральнага ідэалу да міралюбнасці, незласлівасці, ціхмянасці, памяркоўнасці, насцярожанасці, замкнёнасці і г.д.; спалучэнне аўтарытарных і гуманістычных падыходаў, індывідуалістычных і калектывісцкіх асноў у арганізацыі маральна-выхаваўчага працэсу, які будаваўся на фарміраванні ўстойлівых звычак паводзін).

Для этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. этнаэтычная педагогіка з'яўляецца найважнейшай, асноватворнай крыніцай яе генезісу і пераемнасці развіцця. З іншага боку, эвалюцыйнае развіццё ідэй этнаэтычнай педагогікі працягвалася і ў даследуемы перыяд. Аналіз яе асноўных маральна-выхаваўчых ідэй дазваляе больш глыбока і поўна асэнсаваць генезіс і асноўныя тэндэнцыі фарміравання этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст.

Крыніцы і фактары развіцця маральна-выхаваўчых ідэй разам з іх каштоўнасна-сэнсавай скіраванасцю выкарыстоўваюцца ў якасці крытэрыяў перыядызацыі генезісу этыка-педагагічнай думкі Беларусі, які прадстаўлены наступнымі этапамі: **сярэдневякова-хрысціянскім** (X–XIII стст.); **хрысціянска-рэнесансным** (XIV – першая палова XVII ст.); **перадасветніцкім** (сярэдзіна XVII – XVIII ст).

Выяўленыя дэтэрмінанты генезісу і пераемнасці развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. абумовілі ў дыялектычным узаемадзеянні дынаміку яе працэсаў, асаблівасцей і адметнасцей як у вызначэнні мэта-зместавых асноў, так і ў вызначэнні шляхоў практычнай арганізацыі маральнага выхавання, што разглядаецца ў наступных главах.

ГЛАВА 3

ПЕРАЕМНАСЦЬ РАЗВІЦЦЯ МЭТА-ЗМЕСТАВАГА КАМПАНЕНТА МАРАЛЬНАГА ВЫХАВАННЯ Ў ЭТЫКА-ПЕДАГАГІЧНАЙ ДУМЦЫ БЕЛАРУСІ X–XVIII СТСТ.

3.1 Тэлеалагічныя асновы канцэптуалізацыі этыка-педагагічных ідэй у Беларусі X–XVIII стст.

Мэтавызначэнне ўяўляе сабой найважнейшы параметр развіцця любой педагагічнай з’явы ці працэсу. Тэлеалагічны (грэч. *telos* – мэта) аспект генезісу і фарміравання этыка-педагагічнай думкі Беларусі X-XVIII стст. раскрывае абумоўленасць мэтамі яе ўзнікненне і анталагічную характарыстыку развіцця. Тэлеалагічны прынцып як аснова спецыфікі гуманітарных ведаў вылучае мэтавы кагнітыўны падыход у якасці парадыгмальнай устаноўкі фарміравання ідэй маральнага выхавання. У этыка-педагагічнай думцы Беларусі трактоўка мэт маральнага выхавання, з аднаго боку, абумоўлена распрацоўкай агульных мэт выхавання ў сусветным гісторыка-педагагічным працэсе, з іншага – сукупнасцю сацыяльна-духоўных каштоўнасцей, якія існавалі на пэўных этапах нацыянальнага развіцця і канцэнтравана адлюстроўвалі асноўныя патрэбы і інтарэсы чалавека і канкрэтнай людскай супольнасці. Сістэмна аб’яднання каштоўнасці, іерархіязаваныя паводле ступені іх значнасці для суб’екта, з’яўляюцца для яго сутнаснымі арыенцірамі ў жыцці. Як паказана вышэй, аснову вартасных арыентацый тагачаснага грамадства складалі сінкрэтычна аб’яднаныя народна-педагагічныя і хрысціянскія маральныя каштоўнасці, якія дапаўняліся прынесенымі звонку элементамі агульнасусветнай духоўнай спадчыны.

Увогуле, мэты маральнага выхавання не толькі другасныя ў адносінах да грамадскіх каштоўнасцей, а нават трацічныя, бо апошнія фіксуюць грамадска-духоўныя набыткі, на аснове якіх распрацоўваюцца адпаведныя нормы, што, у сваю чаргу, вызначальна ўплываюць на фарміраванне выхаваўчых мэт [302, с. 3]. Маральныя каштоўнасці арганічна ўваходзяць у нацыянальны менталітэт і з’яўляюцца статычнымі яго складальнікамі. У працэсе эвалюцыі пад уплывам гістарычных фактараў адбываюцца пэўныя змены ў вартасных арыентацыях грамадства. З трансфармацыяй духоўна-маральных каштоўнасцей адпаведна мяняюцца маральныя нормы і патрабаванні, што выклікае карэкціроўку маральна-выхаваўчых мэт, якія прадугледжваюць засваенне існаваўшай сістэмы гэтых каштоўнасцей і забеспячэнне іх функцыянавання. Ступень адпаведнасці мэт маральнага выхавання такой сістэме ў многім забяспечвае выніковасць маральна-выхаваўчага працэсу. Мэтавызначэнне маральнага выхавання канцэптуалізуе ідэі этыка-педагагічнай думкі падчас

аж да дактрынальнага ўзроўню. Тэлеалагізацыя маральных ведаў закладвае асновы сістэмнай распрацоўкі тэорый маральнага выхавання, засцерагае іх ад механістычнасці і фармалізму.

Агульнавядома, што перспектыўныя мэты маральнага выхавання ўвасабляюцца ў маральным ідэале, які змяшчае аксіялагічныя арыентацыі сваёй гістарычнай эпохі. Ідэал як універсальны арыенцір уяўляе сабой “вобраз мэты” – вынік жадаемага ўдасканалення чалавека. Рэальныя мэты маральнага выхавання адлюстроўваюць фарміраванне пэўных стасункаў са светам, якія канкрэтызуюцца ў адносінах да самога сябе, іншых людзей, грамадства, навакольнага асяроддзя. Менавіта сістэма, а не сукупнасць каштоўнасцей, маральных норм і правіл ствараецца ў працэсе распрацоўкі тэлеалагічнага аспекту этыка-педагагічнай думкі Беларусі. Гэтая сістэма адносіна да рэальнага быцця ўтрымлівае ўстаноўку на самаразвіццё, самастварэнне, актыўнае і гарманічнае ўваходжанне ў культурна-гістарычны кантэкст соцыуму. Менавіта праз прызму такога падыходу і разглядалася мэта маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі Х–XVIII стст.

Грамадска-педагагічная значнасць маральнага ідэалу заключаецца ў тым, што ён выразна выступае ў якасці пабуджальнай сілы, матыву самавыхавання; як узор для пераймання адыгрывае ролю выхаваўчага сродку, з’яўляецца крытэрыем выхаванасці асобы. Без маральных ідэалаў выхаваўчая дзейнасць была б пазбаўлена ўсялякага сэнсу. Прычым своеасабліваць маральна-каштоўнасці арыентацыі на беларускіх землях уносіла пэўныя адметнасці ў разуменне маральнага ідэалу, а значыць, і ў мэты маральнага выхавання. У гэтым плане важны вывад зроблены К. Д. Ушынскім: “Кожны народ мае свой уласны ідэал чалавека і патрабуе ад свайго выхавання ўзнаўлення гэтага ідэалу ў канкрэтных асобах. Ідэал чалавека ў кожнага народа адпавядае народнаму характару, вызначаецца грамадскім жыццём народа, фарміруецца разам з яго развіццём” [478, с. 122]. Таму пры аналізе генезісу этыка-педагагічнай думкі Беларусі вельмі важна ўлічваць народны вопыт у вызначэнні асноўных арыенціраў маральна-духоўнага фарміравання асобы, якія і акрэсліваюць “контур” ідэалу дасканалы чалавека.

Згодна з уяўленнямі аб зараджэнні пачаткаў маральнасці можна меркаваць, што яшчэ ў старажытнасці на беларускіх землях у якасці выхаваўчай мэты вылучаўся ідэал, галоўнай каштоўнасцю якога было прынясенне як мага больш карысці роду, племені, абшчыне, поўнае адмаўленне ад асабістага “Я” дзеля супляменнікаў. Дзейнасць кожнага чалавека ў інтарэсах сацыяльнага цэлага была строга рэгламентавана сістэмай забарон і традыцый з выразным падзелам: што ёсць зло, а што – дабро. Маральны ідэал практычна з’яўляўся трафарэтным узорам для імітавання адпаведных дзеянняў, учынкаў і паводзін. У гэты перыяд пачынаюць фарміравацца полаўзроставыя асаблівасці маральнага ідэалу.

Палавыя сацыяльныя ролі былі строга табуіраваны. У ідэальным маральным вобліку мужчыны асобы акцэнт рабіўся на маральныя валявыя якасці, якія фарміравалі больш цвёрды характар, у жанчын, наадварот, больш мяккі [80, с. 72].

Распаўсюджванне хрысціянства на беларускіх землях унесла істотныя змены ў маральна-каштоўнасныя арыентацыі грамадства, што, у сваю чаргу, радыкальна рэфармавала мэты маральнага выхавання. Згодна з палажэннямі хрысціянскай этыкі, асноватворнымі дабрачыннасцямі былі вера, надзея і любоў, якія, перш-наперш, разглядаліся этычна ад закладзеных у іх маральных сэнсаў, а не ў якасці псіхалагічных станаў асобы. Вера азначала адданасць Усявышняму і ўвасабляла ўпэўненасць, давер, вернасць. Жыццёвасць веры – гэта мараль у дзеянні. Надзея трактавалася не толькі этычна арыентавана, але і маральна змястоўна. Надзея звязвалася з цярдлівасцю, упартасцю, ціхмянасцю. Любоў вылучалася на першае месца, яна выражала адносіны да Бога і адносіны да ўсяго іншага. На падмурку гэтых галоўных дабрачыннасцей у этыка-педагагічнай думцы Беларусі распрацоўваліся многія аспекты тэлеалагізацыі ў маральным выхаванні. Хрысціянская ідэалогія засяроджвала ўвагу на *важнасці мэтавызначэння* ў любой дзейнасці. Такія падыходы закладзены ў самой Бібліі, дзе адзін з псалмоў навучаў: “*Всякія вещи видех конць*” [11, с. 38–39]. Хрысціянскі ідэал цалкам і поўнасцю грунтаваўся на любові да Усявышняга і любові да бліжняга. Фактычна любоў, у самым шырокім сэнсе гэтага слова, абвяшчалася вяршыняй маральнай дасканаласці. Менавіта з любові выводзіліся іншыя рысы і якасці ідэальнага хрысціяніна, што будаваліся, па сутнасці, па прынцыпах агульначалавечай маралі, сфармуляваных Ісусам Хрыстом у Нагорнай пропаведзі.

У процівагу ідэалу язычніцтва, які натуральна, нерэфлексіўна і ўсёпаглынальна падпарадкоўваўся нормам векавых традыцый, маральны ідэал хрысціянства характарызаваўся зваротам да ўласнага ўнутранага свету. У параўнанні з ідэаламі язычніцтва хрысціянскі маральны ідэал не з’яўляўся трафарэтным узорам для імітацыі і капіравання памкненняў, дзеянняў, учынкаў і паводзін. “У адрозненне ад ранейшай канкрэтна-нагляднай цэласнасці ўспрыняцця і ацэнкі індывіда на аснове арыгінальнага адзінства знешняга і ўнутранага, – аналізуе А. С. Майхровіч, – хрысціянства перанесла акцэнт менавіта на духоўнае, унутранае ў чалавеку, якое ў сваім ідэальным праяўленні лічылася водбліскам, часцінкай, параджэннем “боскага” [269, с. 37]. Маральны ідэал хрысціянства як найвышэйшы ўніверсальны пачатак скандэнсаваў у сабе сістэму празмерна магчымых духоўных каштоўнасцей, якія ўвасаблялі абсалютныя ісціну, дабро і прыгажосць.

Прыхільнікі хрысціянскага выхавання справядліва пераконвалі, што дасягненне маральнага ідэалу ў сучасным жыцці нерэальна, але магчымы і патрэбны на яго прыкладзе пераход ад ніжэйшай ступені духоўнасці

да вышэйшай. Таму *маральны ідэал хрысціянства аптымістычны, стымулюе актыўнасць асобы да ўдасканалення*. Найважнейшае педагогічнае значэнне ідэалу заключаецца ў яго матывацыйным патэнцыяле. Хрысціянская педагогіка матывацыі паводзін надавала надзвычай важнае значэнне. Так, напрыклад, амаральныя ўчынкі выпраўляюцца спачатку пакаяннем, а ўжо потым дзеяннем. Невыпадкова і грэх перамяшчацца з сферы дзеяння ў сферу намераў. Само высокамаральнае жыццё выступала ў якасці матыву дзеля ўваходжання ў царства Нябеснае.

У X–XIII стст. у этыка-педагогічнай думцы Беларусі вызначаецца *маральны ідэал* практычна для кожнага са слоўя. Так, для *духавенства* і асоб, якія вырашылі прысвяціць сваё жыццё служэнню Богу, ідэалам быў святы, манах-аскет, які поўнасьцю адрокся ад зямных інтарэсаў, клопатаў і спакус. Кірыл Тураўскі адзначаў, што “ўнутраныя дабрачыннасці інакаў зьяюць цудамі” і што кожны, хто стаў на шлях аскезы і манаства, “жыццё вечнае наследуе” [191, с. 208]. Адначасова такі ідэал з’яўляўся арыенцірам маральна-духоўнага ўдасканалення для іншых слаёў грамадства. Узоры дасягнення высокага ўзроўню маральна-духоўнага развіцця ярка і пераканаўча паказаны ў Свяшчэнным Пісанні, багаслоўскіх кнігах і асабліва ў агіяграфічных творах. Так, створанае на полацкай зямлі “Жыццё Еўфрасіні Полацкай” на прыкладзе слынянай беларускай асветніцы паказвае магчымасць высокай ступені дасягнення маральна-духоўнага ідэалу. Педагогічная каштоўнасць твора заключаецца ў тым, што сярэдневяковаму чытачу даецца прыклад рэальнага зямнога ўзору маральна-духоўнай дасканаласці [21].

Станаўленне феадальнай дзяржаўнасці абумовіла вылучэнне ў якасці самастойназначнага *княжацкі ідэал*, які, з аднаго боку, быў падпарадкаваны ўніверсальнаму аскетычнаму тыпу гэтай эпохі, а з іншага, утрымліваў у сабе элементы светапогляду дахрысціянскага грамадства, дзе прыроджаныя якасці – прыгажосць, сіла, здароўе – з’яўляліся станоўчымі ацэнкамі чалавека. Княжацкі ідэал шмат у чым грунтаваўся на багатырскім ідэале, шырока прадстаўленым у старажытным эпасе з праслаўленнем актыўнасці, “славы” подзвігу. Маральнай значнасцю надзяляліся нястомнасць, удаласць, храбрасць, фізічная сіла [388, с. 8–9]. Досыць ярка выпісаны маральны княжацкі ідэал у “Аповесці мінулых гадоў”, дзе пераканаўча паказана яго скіраванасць да агульнага добра. Праз гэтыя вобразы да людзей даводзілася слушная думка аб тым, што маральна дасканалы чалавек – гэта патрыёт сваёй Радзімы [346, с. 36–37]. У шэдэўры сусветнай паэзіі Сярэднявечча “Слове пра паход Ігаравы” асобнае месца займае вобраз актыўнага змагара за ўмацаванне магутнасці і незалежнасці Полацкага княства князя Усяслава [433, с. 247].

Ён, падобна казачнаму герою, надзелены незвычайнымі, чарадзейнымі здольнасцямі, паказаны як смелы і таленавіты палкаводзец, які ўсё сваё жыццё самааддана служыў радзіме. У “Жыцці св. Даўмонта”

адзначаецца, што *“на многіх бранях мужество свое князь показав и добрый нрав. И всякими добротами украшен, бяше же уветлив и церкви украшая ... и нищия любя... и милостыню дая”* [479, с. 109].

Пад знакам “карысці Айчыне” распрацоўваўся *грамадзянскі бытавы маральны ідэал*. І. А. Кандакова падкрэслівае, што такі ідэал дапускаў “*наяўнасць высокай грамадскай маралі, складальнікамі якой былі сумленнасць, вернасць, самаадданасць, самасвядомасць*” [213, с. 14]. Адлюстраваня ў маральным ідэале нормы належных паводзін “людей меньших”, як і для іншых саслоўяў, грунтаваліся на хрысціянскім разуменні дасканалага жыцця, што надавала цэласнасць грамадска-педагагічным намаганням. Такім чынам, на аснове сінтэзу хрысціянскага і язычніцкага светапоглядаў распрацоўваецца паняцце “маральнага ідэалу”, з ярка выражанай хрысціянскай скіраванасцю і падпарадкаванасцю інтарэсам грамадства і дзяржавы, у якасці падрыхтоўкі да вечнага, незмяннага жыцця.

У этыка-педагагічнай думцы Беларусі эпохі Адраджэння дакладна фармулююцца вывады аб залежнасці сацыяльна-культурнага развіцця грамадства ад правільнага вызначэння мэт маральнага выхавання. Найбольш трапна выразіў гэтыя погляды М. Гусоўскі. На яго думку, нават сам Ісус Хрыстос, якога Бог паслаў на зямлю з місіяй уратавання людзей, “*усё ж не здолеў накіраваць на праведны шлях угаворамі*” [341, с. 173]. Прычынай гэтага М. Гусоўскі лічыў адсутнасць відавочнай, канкрэтнай мэты: “*Верылі людзі, але чакалі, ці з’явіцца мэта, ці можна будзе прычыны ўбачыць*” [341, с. 173]. Асветнік усведамляў, што імператарыўна-павучальныя прадпісанні, якія былі характэрнымі для маральна-выхаваўчых падыходаў Сярэднявечча, паступова трацілі сваю эфектыўнасць у новых умовах. Людзі ўсё больш задумваліся над прычынамі, пабуджальнымі матывамі і мэтамі тых ці іншых учынкаў і паводзін.

Выразны акцэнт на важнасці мэтавызначэння ў любой дзейнасці рабіў Я. Намыслоўскі. У сваім вучэбным дапаможніку па этыцы ён пісаў: “*Не, не бярыся наўдалую што-небудзь рабіць, даследуй прычыны, потым прадумай і мэту, будзеш заўсёды непашкоджаным*” [333, с. 181]. Больш таго, ён падкрэсліваў, што “*трэба рабіць толькі тое, мэту чаго бачыш загадзя*” [333, с. 180]. Такім чынам, на дадзеным этапе развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі ўмацаваліся амбівалентныя адносіны да мэтавызначэння і як да растлумачальнага прынцыпу і як да анталагічнай характарыстыкі быцця.

Пераасэнсаванне ролі маральнага выхавання ў арганізацыі грамадскага жыцця наогул і ў станаўленні кожнай асобы дапамагло Ф. Скарыне і яго паслядоўнікам адраджыць і напоўніць новым сэнсам галоўную выхаваўчую мэту, якая ў свой час была абгрунтавана дзеячамі Антычнасці. Яе сэнс выражаўся шырокавядомай тады формулай “*калакагатхіі*” альбо “*калакагатыі*”, што азначае прыгожы ў духоўных і

фізічных адносінах. Прычым гэтае паняцце было яўна сацыяльна-этычным і ўскосна эстэтычным. Такая мэта вызначала выхаваўчыя дактрыны старажытнасці, потым была адвергнута раннім Сярэднявеччам і цэлыя стагоддзі знаходзілася ў забыцці. Айчынныя гуманісты XVI ст. былі ў ліку тых рэнесансных дзеячаў, якія разгледзелі ў гэтай ідэі магчымасць гарманічнага развіцця чалавека згодна з асноўнымі пастулатамі хрысціянскай веры. Ф. Скарына сфармуляваў яе наступным чынам: *“Да совершен будет человек божий и на всяко дело добро уготован, – яко святыи апостол Павел пишет”* [429, с. 17]. Дасканаласць разумелася ім, у першую чаргу, як маральна-духоўная каштоўнасць: *“Бога бойся и заповеди его соблюди, той ест воистинну совершеный человек”* [429, с. 26].

М. Гусоўскі ў якасці маральна-выхаваўчай мэты імкнуўся стварыць ідэальны вобраз як прадстаўніка асобных саслоўяў, так і чалавека наогул. Узорам дзяржаўнага мужа, кіраўніка і выхавальніка выступае герой паэмы “Песня пра зубра” князь Вітаўт, якога паэт малюе як усебакова развітую асобу. М. Гусоўскі акцэнтуюе ўвагу на такіх якасцях князя, як высакароднасць, разумнасць, справядлівасць, патрабавальнасць, храбрасць, рашучасць, нявычварнасць, суровасць, чуласць да падначаленых і іншыя. Даследчыкі адзначаюць, што М. Гусоўскі ў сваёй паэме ачалавечвае зубра, надзяляе яго душой, гонарам, сумленнем [109, с. 26]. Вобраз уладара пушчы як увасабленне сілы, мужнасці і высакароднасці быццам дапаўняе асобныя якасці ідэалізаванага князя. Працяг стварэння маральнага ідэалу прасочваецца ў персанажах простых людзей – кемлівых, спрытных, смелых, адданных сваёй радзіме. Чалавекалюбства, якое ўздываецца да самаахвяравання ў імя людзей, уносіць у аб’яднаны ідэальны вобраз святы Іакінф – герой аднайменнай паэмы [334]. Завяршае сінтэз якасцей партрэт аўтара твора “Песня пра зубра”, які ўяўляе сабой высокаадукаванага, гуманістычна выхаванага, дэмакратычна настроенага чалавека, патрыёта сваёй радзімы і свайго народа [109; 110].

Мэта маральнага выхавання, на думку С. Буднага, дэталізавана ў дзесяці божых заповедзях. Іх сукупнасць, лічыць тэалаг, утварае найвышэйшы маральны закон, выкананне якога не пад сілу смяротнаму чалавеку. Але ж у ім людзі павінны бачыць свой арыенцір, які дапаможа дасягнуць больш высокай ступені маральна-духоўнай дасканаласці: *“Просто не для того Бог дал закон, абы и человек выполнить мог, але наболеи, абы познал и обачил недостаток свой. А обозначивши, абы у себе не уповал, але бы где инде лекарства и спасенья искал”* [62, с. 103 адв.]. У адпаведнасці з інтэнцыяй эпохі маральны ідэал, ва ўяўленні С. Буднага, – дабрачынная, адукаваная, рознабакова развітая асоба: *“Нехай учатся христиане наук потребных, яко писанию, богословию ...лекарству и иным почтивым наукам”* [62, с. 61–62]. Але ён, у параўнанні з іншымі мысліцелямі, дапаўняе ідэал маральнай дасканаласці рысамі свабодных,

крытычных адносін да рэчаіснасці, з больш высокім пачуццём уласнай годнасці адпаведна ідэям рэнесанснага гуманізму.

У апошнім буйным сваім творы “Катехизис Великий” (1627 г.) Л. Зізаній разважае аб сутнасці і прызначэнні чалавека і прыходзіць да высновы, што не існуе межаў для маральнага ўзвышэння асобы. У ідэале ён узнімае яе да празмерна высокага ўзроўню. Мысліцель сцвярджаў, што *“совершенен Бог и совершенен человек”* [256, с. 81].

Такім чынам, на дадзеным этапе развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі паступова *галоўнай мэтай маральнага выхавання становіцца чалавек*, што ўвогуле сугучна антрапацэнтрычнай тэалеогіі, якая зыходзіць з таго, што ўсё існуе дзеля чалавека. Кожны асобны індывід набывае каштоўнасцю значнасць. Асноўнае патрабаванне да такой мэты – яе арыентаванасць на стварэнне ўмоў для самаразвіцця, маральнага самаўдасканалення чалавека. Педагагічная значнасць такіх умоў заключалася ў дапамозе выхаванцу пры вызначэнні жаданых змен ва ўласным развіцці на аснове зробленага ім сацыяльнага і экзістэнцыяльнага выбару. Экзістэнцыяльныя падыходы робяць акцэнт на разуменні чалавекам самога сябе і мэты маральнага выхавання. Акрамя фарміравання адпаведных асобасных маральных якасцей, ставілася задача развіцця яго індывідуальнасці.

Гуманістычныя каштоўнасці абумовілі вызначэнне маральнага ідэалу, які ў Беларусі не адрываўся ад хрысціянскага напаўнення (хрысціянскі гуманізм). У перадасветніцкі перыяд такая арыентацыя маральнага ідэалу яшчэ больш паглыбляецца з паступовай скіраванасцю да свабоды, якая ў шырокім сэнсе істотна напаўняе мэты маральнага выхавання. Лічылася, што сама прырода чалавека надзяліла яго *“натуральным правам”* на свабоду, роўнасць і справядлівасць. Рэктар Віленскай акадэміі І. Страйноўскі пісаў: *“Кожны чалавек ад прыроды з’яўляецца гаспадаром асобы сваёй, таму ў адносінах да сваёй асобы ён з’яўляецца ад прыроды свабодным і іншым людзям не падпарадкаваным”* [554, с. 118].

Перадасветніцкі этап развіцця этыка-педагагічнай думкі замацоўвае падыходы аб асноватворнай ролі мэтавызначэння ў маральна-выхаваўчым працэсе. Так, С. Полацкі папярэджваў, што любую справу трэба пачынаць з выразнага ўсведамлення яе канчатковай мэты: *“Егда хочеш дело начинать, конец первее тебе разсудати”* [419, с. 260]. На ўзроўні філасофскага абагульнення Г. Каніскі заключаў, што ў свеце першапачаткова ўсё ўладкавана мэтазгодна: *“Што б ні рабіла прырода, яна робіць з мэтай”* [214, с. 349].

З развіццём на беларускіх землях у XVIII ст. асветніцкага гуманізму адбываецца далейшая *“карэкціроўка”* мэт маральнага выхавання. Паступовы адыход ад схаластыкі і афіцыйнай тэалогіі, рацыяналістычнае асэнсаванне сутнасці чалавека і асноў грамадскага ўладкавання ўводзілі

ў маральна-выхаваўчыя мэты досыць выразныя *секулярызацыйны і гуманістычны напрамкі*. Абапіраючыся на жыццесцвярджальныя этычныя ідэі перыяду Старажытнай Русі, развіваючы рэнесансныя вучэнні мысліцеляў XIV – першай паловы XVII ст., прадстаўнікі перадасветніцкага этапу развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі дапаўняюць маральны ідэал шэрагам новых якасцей, некаторым з існаваўшых на другарадных пазіцыях надаюць прыярытэтную ўвагу. Паводле меркавання М. Пачобута, годнасць чалавека павінна вызначацца ведамі, а не яго паходжаннем, прычым на першае месца вылучаюцца прыродазнаўчыя веды [566, с. 204].

На перадасветніцкім этапе назіраецца спроба ўзняць маральны ідэал над рэлігійнай і саслоўна-класавай ідэалогіяй. Месца чалавека ў грамадстве вызначае не яго саслоўна-карпаратыўны статус, а сукупнасць асабістых рыс, якасцей і заслуг перад людскай супольнасцю. Маральны ідэал уяўляўся сканцэнтраваннем агульначалавечых фундаментальных каштоўнасцей, дабрачыннасцей. Так, І. Храптовіч перасцерагае, што грамадства ў пытаннях выхавання не павінна зыходзіць з часовых патрэб. Неабходна весці моладзь да мэт вечных, прывіваць агульначалавечыя каштоўнасці, а таксама кіравацца прыроджанымі пачуццямі і імкненнямі [531, с. 82].

На беларускіх землях з язычніцкіх часоў мэтавыя ўстаноўкі маральнага выхавання мелі ярка выражаную калектывісцкую скіраванасць. Сама мараль выцякала з абшчыннага ладу жыцця. Паняцці добра і зла асэнсоўваліся не на аснове іх дачынення да адзінкавага чалавека, а на аснове таго, чым яны з’яўляюцца для людскай супольнасці. З распаўсюджваннем хрысціянства такая скіраванасць развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі яшчэ больш узмацнілася. У Новым Запавеце абшчынасць з’яўляецца праяўленнем адзінства ў Хрысце (“так будзе ўсё адзіна”) [483, с. 176].

Аналагічныя падыходы ў распрацоўцы мэт маральнага выхавання замацоўваліся і на хрысціянска-рэнесансным этапе развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі. У іерархічнай лесвіцы маральных каштоўнасцей, паводле Ф. Скарыны, грамадскае стаіць значна вышэй за асабістае: “... Не толіко бо самі себе народзіхомся на свет, но более ко службе божией и посполитого доброго” [429, с. 71]. На перадасветніцкім этапе з’яўляюцца спробы філасофскага абгрунтавання ўвядзення ў маральна-выхаваўчыя мэты калектывісцкіх арыентацый. “Менавіта мікракосм-чалавек з’яўляецца жывёлінай, якая найбольш імкнецца да зносін і ўзаемаразумення, а гэта сама па сабе магутная і вартая захаплення ўласцінасць ...” [394, с. 24], – пісаў С. Рысінскі.

Хрысціянская ідэалогія, нягледзячы на ўсёпаглынальную скіраванасць да агульнага добра, утрымлівае ў сабе пачаткі для развіцця ідэй індывідуалізму. І, як адзначалася вышэй, на беларускіх землях гістарычна існавалі пэўныя сацыяльна-эканамічныя і ідэалагічныя

перадумовы асобаснага развіцця. Пагэтаму ў этыка-педагагічнай думцы фарміруюцца адпаведныя асновы для істотных змен у мэце маральнага выхавання. Асабліва выразна пачалі праяўляцца такія тэндэнцыі ў эпоху Адраджэння. Паступова ў этыка-педагагічных ідэях, не прыніжаючы важнасці калектывісцкіх асноў уладкавання людской супольнасці, пашыраецца індывідуалістычны кампанент. Адным з першых на ўсходнеславянскіх землях звярнуў увагу на каштоўнасць чалавечай індывідуальнасці Данііл Заточнік, які пісаў: *“Не зри внешняя моя, но возри внутренняя моя”* [304, с. 241]. Згодна з евангельскімі ўяўленнямі, уратаванне чалавечай душы, урэшце рэшт, строга індывідуальнае і залежыць ад уласных намаганняў чалавека. Так, Ф. Скарына не толькі не адмаўляў уласныя інтарэсы асобы, а, наадварот, засяроджваў увагу на асабістым шчасці чалавека [429, с. 165].

У адрозненне ад многіх артадоксаў хрысціянскай веры, якія агульнае, супольнасць ставілі недасягальна вышэй за адзінкавага індывіда, практычна ігнаруючы інтарэсы апошняга, Я. Намыслоўскі аддаваў перавагу грамадскаму, але здолеў не растварыць у ім канкрэтную чалавечую асобу. *“Кожнага да ўласных дзеянняў схіляе прырода”* [333, с. 186], – лічыў ён. Б. Будны адным з першых звярнуў увагу на праблему індывідуальнага і грамадскага маральнага дабра. На яго думку, грамадскае набывае сваё сапраўднае маральнае значэнне толькі ў тым выпадку, калі садзейнічае захаванню і індывідуальнай дабрачыннасці. *“Калі б усе людзі, – адзначае мысліцель, – успрымалі крыўду іншага чалавека як сваю ўласную, тады на свеце было б менш несправядлівасці”* [529, с. 50].

У сярэдзіне XVII – XVIII ст. пытанне аб суаднясенні калектывісцкіх і індывідуалістычных арыентацый у маральным выхаванні набывае новае гучанне. С. Полацкі падкрэсліваў значнасць уздзеяння грамадскай супольнасці на выхаваўчы працэс і вылучаў у самастойны напрамак грамадзянскае выхаванне. У той жа час пісьменнікам адзначалася недапушчальнасць абсалютызацыі калектывісцкіх маральных ідэалаў. Для дасягнення поспехаў у справе духоўна-маральнага развіцця асобы неабходна выкарыстоўваць і індывідуальны падыход. *“Букварь языка славенска”* змяшчае наступную парадку С. Полацкага: *“Кождо учися чада наставляти, образ и слово по себе им дати”* [413, с. 336].

Этыка-педагагічная думка эпохі Асветніцтва не зніжае патрабаванні да грамадскай арыентацыі кожнага. У адрозненне ад папярэдніх перыядаў, калі абшчыннасць абумоўлівалася ў асноўным праваслаўным прынцыпам саборнасці, у XVIII ст. значнасць калектывісцкай арыентацыі мае іншы светапоглядны базіс – тэорыю натуральнага права, прыроднай роўнасці людзей. Зыходзячы з тэзіса аб грамадскай прыродзе чалавека, К. Нарбут сцвярджаў, што індывіда *“мы ніякім чынам не павінны разглядаць па-за грамадствам, а, наадварот, як члена грамадства”* [545, с. 31]. Аднадумцам К. Нарбута выступаў Г. Млоцкі, які лічыў адным з галоўных крытэрыяў

справядлівасці грамадскіх адносін “прынцып шчасця большасці” [550, с. 53]. Сам жа прынцып набывае выразна акрэсленую грамадзянскую афарбоўку. Падобныя мэтавызначальныя ўстаноўкі прысутнічаюць і ў этычнай дактрыне І. Страйноўскага [554, с. 64]. Між тым індыўдуалістычныя ідэі даволі выразна праяўляюцца ў напаўненні паняцця маральнага ідэалу. Недвухсэнсоўна адзначаецца, што кожны чалавек, “накіроўваючы з дапамогай пэўных правіл свае справы і дзеянні, сам бы жывіць шчасліва і садзейнічаў шчасцю іншых” [554, с. 65].

Такім чынам, абшчынна-калектывісцкая скіраванасць мэтавых асноў этыка-педагагічнай думкі Беларусі, што гістарычна склалася на беларускіх зямлях, не была разбурана ні адраджэнскімі, ні асветніцкімі ідэямі індыўдуалізму, але яна дапускала самавыражэнне індыўдуальнасці, дасягненне асабістага шчасця, прычым абавязкова ў рэчышчы дасягнення агульнага добра. Хрысціянская саборнасць, дзе індыўдуальнасць і абшчыннасць як тэзіс і антытэзіс, па сутнасці, аб’ядноўваюцца, замацоўвала такія ідэі. Гарманізацыя індыўдуалізму і калектывізму пры прыярытэтнасці апошняга перайшла ў найважнейшую тэндэнцыю развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі. Адною з яе асаблівасцей было імкненне да найбольш поўнага захавання грамадска-маральных традыцый і шматлікіх табу. Вырашэнне праблемы дыхатаміі “індыўдуалізм-калектывізм” адбывалася ў адпаведнасці з вызначаным накірункам. Усё гэта садзейнічала дуалізацыі маральнага ідэала, якая выражалася ў сінтэзе антрапацэнтрычнай і сацыяцэнтрычнай арыентацыі.

Увогуле, згодна з вызначанай перыядызацыяй, *на першым этапе*, што характарызуецца цэласнасцю светаўспрымання і хрысціянска-арыентаваным бачаннем сэнсу быцця, распрацоўваюцца тэалеагічныя асновы маральнага выхавання, якія вызначалі адносіны да Бога і грамадства. Асноватворнымі каштоўнасцямі зацвярджаюцца вера, надзея і любоў.

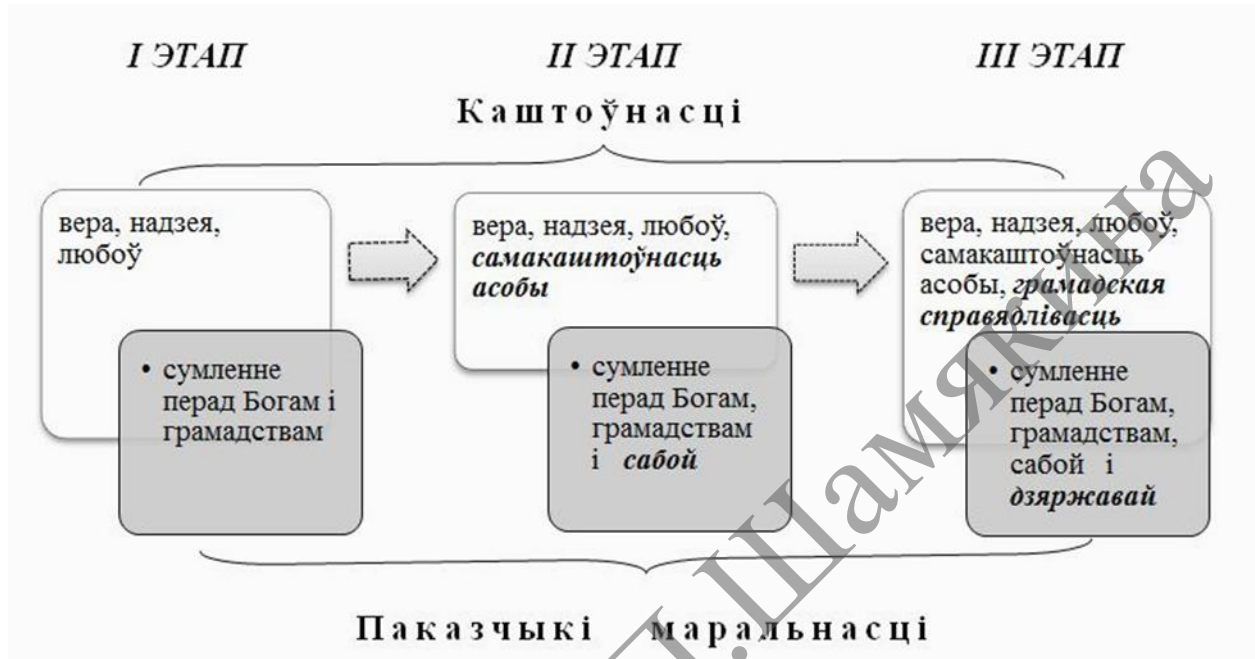
На другім этапе, з антрапалагізацыяй этыка-педагагічных ідэй, з прызнаннем самакаштоўнасці чалавека як найвышэйшага тварэння Бога мэты маральнага выхавання ўзбагачаюцца самавыхаваўчай арыентацыяй, фарміраваннем адносін да сябе.

На трэцім этапе мараль усведамляецца ў якасці найважнейшага арганізатара грамадскага і грамадзянскага ўладкавання людскай супольнасці і маральна-выхаваўчыя мэты дапаўняюцца грамадзянскай скіраванасцю. Грамадзянская справядлівасць узбагачае пералік асноўных каштоўнасцей грамадства.

Такім чынам, можна зрабіць вывад, што развіццё мэтавызначэння маральнага выхавання, абпіраючыся на шматлікія крыніцы, пад уплывам мноства ўмоў і фактараў выкрышталізавала яго ў адладжаную сістэму. Аснову яе ўтваралі сукупнасць рыс і якасцей, уласцівых маральна дасканалому чалавеку. Паказчык узроўню маральнасці на першым этапе

вобразна выражаецца сумленнем перад Богам і грамадствам, на другім дапаўняецца сумленнем перад сабой, на трэцім – перад дзяржавай. Эвалюцыя маралеўтваральных каштоўнасцей і паказчыкаў маральнага развіцця асобы схематычна прадстаўлена ў малюнку 3.1.1.

Малюнак 3.1.1 – Развіццё асноў мэтавызначэння

Як відаць з табліцы, на працягу разглядаемага перыяду развіццё фундаментальных каштоўнасцей і вытворных ад іх паказчыкаў маральнасці, якія з’яўляліся мэтавымі арыенцірамі асобы, адбывалася ў напрамку секулярызацыі і дэмакратызацыі з прызнаннем самазначнасці і самакаштоўнасці кожнага чалавека. Такім чынам, у этыка-педагагічнай думцы Беларусі X–XVIII стст. фарміруецца даволі ўстойлівая сістэма поглядаў аб мэтавай скіраванасці маральна-выхаваўчага працэсу. Наяўнасць у ёй агульначалавечых маральных каштоўнасцей забяспечвала ўстойлівасць да знешніх уплываў і адаптацыю іх ідэй да ўласных умоў быцця, якія, у сваю чаргу, абумоўлівалі самабытныя адметнасці этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

На ўсіх этапах развіцця мэта-зместавых ідэй маральнага выхавання выразна праяўляецца пераемны характар фарміравання этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. Прычым бесперапыннасць, паступовасць яе эвалюцыяніравання дазваляе сцвярджаць кумулятыўісцкі характар усяго працэсу, які лягчэй паддаецца лагічнаму асэнсаванню і прагнастычнаму мадэліраванню. У сілу спецыфікі этыка-педагагічнай думкі, якая спалучае ўласцівасці адкрытай і закрытай сістэм з наяўнасцю этапаў самаарганізацыі і пастаяннай прысутнасцю полідэтэрмінацыі, маральны ідэал выступае ў ролі атрактара. З пункту гледжання аксіялогіі і

сінергетыкі ідэал-атрактар як пункт прыцягнення надае дынаміку развіццю з пазіцыі будучыні. Дыскурсіўная шматлікасць тэалагічных сентэнцый, што мела месца ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі, абумовіла фарміраванне агульначалавечага і адметна нацыянальнага ў генералізуючых пачатках маральнага ідэалу.

Так, гуманістычнае пераасэнсаванне і перапрацоўка мысліцелямі Беларусі перыяду Адраджэння ідэалаў хрысціянскай этыкі ў бок удасканалення зямнога жыцця прыводзіла іх да высновы, што ўсе мэты маральнага выхавання павінны, урэшце рэшт, сыходзіцца на праблеме фарміравання *дзеяснай, актыўнай асобы*. Абапіраючыся на раннехрысціянскія ідэі, асветнікі адмяжоўваліся ад арыстоцэлеўскага разумення самаэтавасці дабрачыннасці. Любая маральнасць, якая не пераходзіць у рэальныя, практычныя справы, не мае значэння, ці, як згаджаўся Ф. Скарына з хрысціянскімі заветамі, “... *вера бо без дел мертва ест*” [429, с. 105]. У адрозненне ад многіх еўрапейскіх антычных і рэнесансных мысліцеляў, якія клямілі загану асобы і грамадства, тлумачылі, што чалавек павінен самаўдасканалвацца і ў той жа час пакорліва падпарадкоўвацца лёсу, слынным мысліцелі Беларусі былі супраць прымірэння з лёсам. Актыўна-дзеясны аспект быў неабходным і найважнейшым складальнікам маральнага ідэалу. У іх разуменні маральнае выхаванне не магло завяршыцца на этапе фарміравання маральнай свядомасці.

Айчынным гуманістам раіўча не пагаджаліся з Сакратам, які лічыў, што ведаць аб дабрачыннасці – значыць, прытрымлівацца яе. Я. Намыслоўскі найважнейшай задачай маральнага выхавання бачыў не проста ўзбраенне дзяцей веданнем пэўных маральных норм і правіл, а ў поўнай адпаведнасці з палажэннямі хрысціянскай этыкі і асноўнымі формуламі народнай педагогікі настойліва праводзіў думку аб тым, што маральнасць асобы вымяраецца яе паводзінамі, яе канкрэтнымі справамі. У дакладным перакладзе з нямецкай мовы адна з сентэнцый Я. Намыслоўскага гучыць так: “Той высакародны, хто здзяйсняе высакародныя справы” [333, с. 188]. На думку мысліцеля, аб маральных якасцях асобы патрэбна меркаваць не па яе манерах і нават намерах, а па канкрэтных справах. Такім чынам, этыка-педагагічныя ідэі набываюць абрысы дынамічнай, дзеяснай сістэмы.

Многія прадстаўнікі Рэфармацыі прытрымліваліся меркаванняў Лютэра і Кальвіна, якія дапускалі неабавязковасць добрых спраў. З іх пункту гледжання, Хрыстос сваёй ахвярай выкупіў збавенне людзям і ад іх патрабавалася толькі глыбокая і трывалая вера. У процівагу гэтаму Б. Будны заклікае праяўляць лепшыя душэўныя якасці не праз абстрактнае чалавекалюбства, а праз увагу, спагаду і міласэрнасць да тых, хто знаходзіцца побач, прычым рабіць добрыя ўчынкі патрэбна паводле ўнутраных перакананняў, а не напаказ. “Некаторыя, зрабіўшы чалавеку дабро, кожнаму аб гэтым расказваюць, а часам і выгаворваюць і тым самым

зводзяць на нішто свой добры ўчынак” [58, с. 135], – піша асветнік. Падобныя ідэі сведчаць аб выразна гуманістычным кірунку развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

На думку братоў Лаўрэнція і Стэфана Зізаніяў, маральныя веды павінны быць неабходнай умовай фарміравання прыстойнай асобы. І ўсё ж не яны, а добрыя справы павінны вызначаць характар маральнасці чалавека. Лаўрэнцій нават уявіць не мог *“веру без добрых учинков”*, бо *“едино без другого нечего не важыть”* [152, с. 29]. Больш таго, вера павінна не толькі падмацоўвацца добрымі ўчынкамі, а і абавязвае змагацца з заганами і злом. Стэфан падобныя думкі сфармуляваў у высокіх паэтычных радках, якія і сёння гучаць узнёслым акордам дабрачыннасці і як бы падсумоўваюць маральна-выхаваўчыя погляды знакамітых братоў: *“Не толькі свету мей, але старайся жебы и горела, абыся светлом указала справ твоих добрых пред человеки”* [153, с. 82]. У адрозненне ад многіх прадстаўнікоў афіцыйнай царквы, якія добрыя справы бачылі ў строгім выкананні знешняй абраднасці, культавага этыкету, Лаўрэнцій і Стэфан Зізаніі на першы план вылучалі *сацыяльна-маральную актыўнасць* чалавека. Менавіта праз яе дасягаецца дасканаласць асобы.

Абагульняючы такія погляды аб гарманічным спалучэнні веры і добрых спраў, М. Смятрыцкі сэнс жыцця кожнага чалавека бачыць у дзейнасці дзеля агульнага дабра: *“Леч тая вера если ест не мертваю, але живою – з справ и поступков, з необлуднои до Бога и до ближнего любви походячих, як дерево з овоцу, познавана бывает”* [436, с. 2]. Прычым маральная дзейнасць павінна быць строга добраахвотнай, свядомай, без якой-небудзь прымусовай неабходнасці. Мысліцель абгрунтоўваў думку, што як вера павінна падмацоўвацца добрымі ўчынкамі, так і карысныя справы павінны мець добрыя мэты, грунтавацца на духоўных памкненнях: *“Без Бога, з давных оных мудрцев мовит некоторыйсь, цнота не ест цнота. Без цноты человек не ест человек, яко бы рекши”* [437, с. 4]. Такім чынам, у Беларусі замацоўваецца і пашыраецца секулярызацыйны напрамак развіцця маральна-выхаваўчых ідэй.

Перыяд сярэдзіны XVII – XVIII ст. у распрацоўцы маральна-выхаваўчай мэты адзначаны тым, што яшчэ больш узмацняецца акцэнтаванне на практычна-дзейнасную скіраванасць маральнасці асобы, *дэмакратычная арыентацыя набывае сацыяльна-рэвалюцыйнае адценне*. Падкрэслівалася, што маральна дасканалы чалавек павінен з’яўляцца не толькі носьбітам дабрачынных якасцей, а быць здольным супрацьстаяць злу, амаральнасці, якія разбураюць у чалавеку ўласна чалавечыя пачаткі.

С. Полацкі прытрымліваўся думкі, што чалавек перад Богам можа апраўдацца толькі канкрэтнымі справамі, якія здзейсніў за ўсё сваё зямное жыццё. *“I старасць вымяраецца не гадамі і гадзінамі, а справамі”* [380, с. 131], – заключаў ён у адной са сваіх пропаведзей. Духоўны патэнцыял асобы набываў значнасць і важнасць толькі тады, калі спалучаўся з яго практычным

выкарыстаннем, перш за ўсё, у інтарэсах грамадства. Заклік прывучаць дзяцей рабіць добрыя справы пранізвае ўсе педагагічныя трактаты С. Полацкага. Яго выслоўе “*Тыся ты убо все добро творити*” [415, с. 251] нібы прадугадвае сучасны крылаты выраз “Спяшайцеся рабіць дабро”.

Важна адзначыць, што на ўсіх этапах развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі арыентацыя маральна-выхаваўчых мэт на фарміраванне актыўна-дзеяснай асобы мела яшчэ адзін канцэптuallyна значны аспект. Асноватворным у фарміраванні маральнага ідэалу лічылася яго падрыхтаванасць не толькі да актыўнай знешняй дзейнасці, але і да ўнутранай – барацьбы з сабой, уласнымі прадузятымі жаданнямі і эгаізмам. Прычым маральнае самаўдасканаленне асобы было патрэбна для арганізацыі дабрачыннага жыцця, што ў сукупнасці складала самую сутнасць маральна-выхаваўчых мэт.

Спраба айчынных мысліцеляў надаць мэтам маральнага выхавання *агульначалавечы характар*, узняць іх над саслоўнымі, класавымі, этнічнымі і канфесійнымі адрозненнямі грунтавалася на сацыяльна-духоўных асаблівасцях тагачаснага грамадства, таму знаходзіла адэкватнае адлюстраванне ў практыцы работы навучальных устаноў Беларусі. Так, Статут Слуцкай школы гарантаваў, што ў гэтую навучальную ўстанову “расчынены дзверы... для ўсіх сумленных і шчырых людзей. Узрост, становішча, веравызнанне не ўяўляюць для нас ніякай розніцы” [448, с. 95]. Такім чынам, у этыка-педагагічнай думцы Беларусі выразна праяўляецца дэмакратычная тэндэнцыя развіцця маральна-выхаваўчых ідэй.

У працах асветнікаў другой паловы XVIII ст. яўна прасочваецца ўплыў рэвалюцыйных і нацыянальных ідэй. Маральны ідэал у іх трактуецца адлюстроўвае рысы змагара супраць сацыяльнай несправядлівасці. Беларускім Радзішчавым называюць І. Яленскага, найбольш апантана пратэставаўшага супраць прыгонніцтва, якое, паводле пераканання асветніка, з’яўляецца парушэннем натуральнага парадку. Несправядлівасць узнікла ў выніку ігнаравання законаў чалавечых і боскіх, якія, на яго думку, супадаюць [157, с. 131]. У архівах захоўваецца цікавы рукапіс віцебскага шляхціча С. Зяновіча, дзе ён з эмацыянальным запалам занатаваў: “Людзі! Вы адной дарогай з’яўляецеся на свет, аднолькава смерцю прырода завяршае ваша жыццё, вы аднае маці дзеці... адной сям’і родныя браты” [157, с. 125]. Тым самым сцвярджаецца ідэал энергічнага, дзейнаснага, практычнага, гуманістычна і дэмакратычна арыентаванага чалавека.

Такім чынам, аналіз развіцця тэлеалагічных асноў этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. сведчыць, што адной з вызначальных характарыстык гэтага працэсу з’яўляецца пераемнасць, што існуе як паміж ідэямі вызначаных этапаў, так і паміж асобнымі элементамі распрацоўваемых маральна-выхаваўчых мэт. Адсюль *можна зрабіць выснову аб існаванні мэтавай пераемнасці*. Тэлеалагізацыя этыка-педагагічных ідэй становілася трывалым падмуркам іх канцэптuallyзацыі са

сфарміраванымі ўстойлівымі тэндэнцыямі развіцця. Маральна-выхаваўчыя арыентацыі, што грунтаваліся на духоўных каштоўнасцях грамадства, пры іх эвалюцыяніраванні на працягу разглядаемага перыяду інтэгрваліся ў перспектыўную мэту маральнага выхавання.

У якасці арыенціра маральна-духоўнага ўдасканалення вылучаўся маральны ідэал, змястоўна-сутнаснае напаўненне якога змянялася на працягу гісторыі развіцця грамадства. Але абагульнена ён уяўляў цэласную, цнатлівую, дабрачынна-арыентаваную асобу з актыўнай жыццёвай пазіцыяй і высокім узроўнем маральнай свядомасці і волі, якія прадвызначалі станоўчыя адносіны да маральных каштоўнасцей і ўзорныя паводзіны заўсёды і ва ўсім. Відавочна, сукупнасць сацыяльна-духоўных каштоўнасцей тагачаснага грамадства даволі выразна адлюстроўвалася ў мэтах маральнага выхавання. Больш падрабязна мэты маральнага выхавання канкрэтызаваліся і дэталізаваліся ў яго змесце, якому ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі X–XVIII стст. удзялялася асаблівая ўвага.

3.2 Фарміраванне зместу маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі X–XVIII стст.

Змест маральнага выхавання канцэптуальна выражае сутнасць выхаваўчай дзейнасці, напаўняе маральны ідэал канкрэтнымі рысамі і якасцямі, што вызначаюцца выхаваўчымі мэтамі. Сучаснымі навукоўцамі адзначаецца, што змест выхавання змяшчае такія асноўныя элементы, як веды, уменні, навыкі, маральныя адносіны, работу выхавальніка па фарміраванні характару асобы, пэўны вопыт творчасці. Змест маральнага выхавання таксама дапаўняецца і ўнутранай працай індывіда над сваёй духоўнай існасцю, “рэгуляцыяй складаных рухаў у эмацыянальнай сферы” [56, с. 8–9]. На думку К. У. Гаўрылавец, адным з асноўных элементаў маральна-выхаваўчага працэсу з’яўляецца ўменне выхаванцаў асэнсаваць сваё быццё і адносіны да свету з пазіцыяй маральных норм, якія не дапускаюць іх спрашчэння [81, с. 62]. Пры гэтым трэба ўлічваць, што змястоўны бок маральна-выхаваўчага працэсу абумоўлены канкрэтнымі гістарычнымі ўмовамі [53, с. 120]. Такім чынам, можна сцвярджаць, што змест маральнага выхавання канцэптуальна вызначае сутнасць выхаваўчай работы.

Яшчэ на пачатковых стадыях генезісу этыка-педагагічнай думкі Беларусі лічылася, што асэнсаванне свайго ўнутранага свету, свайго месца ў жыцці дапамагае чалавеку спасцігнуць сэнс маральных каштоўнасцей, вызначыць сярод іх тыя, якія з’яўляюцца для яго галоўнымі. Таму пазнавальная дзейнасць у сферы маралі ўяўлялася падмуркам фарміравання зместу маральнага выхавання. Шырока распаўсюджанае вучэнне Іаана Златавуста аб “любомудрыі” акцэнтавала ўвагу на пазнанні створанага

Усявышнім сусвету і на роздуме аб духоўных з’явах, якія скіроўвалі да добрых спраў [164, с. 126]. Клімент Смаляціч зазначаў, што ў працэсе пазнання адбываецца далучэнне чалавека да духоўных каштоўнасцей, стварэнне яго духоўнага свету: *“Так все устроил Бог, ибо Он не захотел оставить человека в неведении о себе самом”* [201, с. 103].

Лічылася, што ў працэсе маральнага пазнання індывід набываў пэўныя веды аб сутнасці добра і зла, фарміраваліся яго адносіны да сябе як да творцы сваёй духоўнай сутнасці. На гэтай падставе фарміравалася канкрэтная мадэль маральных адносін чалавека да іншых людзей і да свету ўвогуле. Як слушна адзначаюць сучасныя даследчыкі, менавіта структура маральных адносін канцэптuallyна ўплывае на вызначэнне элементаў зместу маральнага выхавання [81, с. 61].

Пачынаючы з X–XIII стст., айчынныя мысліцелі ў адпаведнасці з хрысціянскай карцінай свету ставяць чалавека ў цэнтр зямнога быцця. Зыходзячы з гэтага, вызначаюцца напрамкі ўзаемадзеяння асобы і свету. Як адзначалася вышэй, дзякуючы хрысціянству, у змястоўнае напаўненне духоўнага жыцця самакаштоўнасці кожнага чалавека найважнейшай маральнай якасцю становіцца *чалавекалюбства*. У сваіх “Павучаннях” Уладзімір Манамах тлумачыць, што чалавекалюбства ёсць самая першасная маральная якасць, без якой немагчыма грамадскае існаванне. Дзякуючы гэтай якасці, кожны можа пазбегнуць магчымага граху і не пазбавіцца нябеснага царства [72, с. 59]. Ён заклікае клапаціцца “о смерде”, “о челяди”, аб “хрестьяных душах” і “убогих вдовицах” [72, с. 65].

Хрысціянская этыка ў поўнай адпаведнасці з “залатым правілам маральнасці” патрабавала не толькі не рабіць зла іншым людзям, а скіроўвала ўвагу на выхаванне ў кожным абавязку дапамагаць бліжняму: *“... милостыню подавайте нескую, это ведь начало всякого добра...”* [72, с. 59]. *Міласэрнасць* ва ўсходніх славян адносілася да маральнай якасці, якая здольна ачысціць душу, вызваліць ад грахоў. Данііл Заточнік сцвярджаў: *“Птица бо радуется весни, а младенец матери; весна украшает цветы землю, а ты оживляеши вся человеки милостию своею...”* [514, с. 124]. Хрысціянска-педагагічная думка Сярэднявечча тлумачыла, што матэрыяльным багаццем трэба дзяліцца з кожным, хто жыве ў нястачы, незалежна ад таго, варты ці не ён такой дапамогі ў залежнасці ад сваіх маральных якасцей.

К. Тураўскі лічыў, што найважнейшай маральнай якасцю, якая садзейнічае гарманізацыі грамадскага ўладкавання, з’яўляецца *любоў*. Менавіта гэтая якасць узвышае чалавека над іншымі “тварнымі” істотамі і ачышчае душу кожнага. Найважнейшай праявай любові з’яўляецца *міласэрнасць*. Набыццё гэтых якасцей дапаможа чалавеку ўзняцца да вяршынь дабрачыннасці і духоўнай дасканаласці. *“Мир же и любовь,*

межи собою имейте, – павучаў вялікі асветнік, – се бо глава добродетели” [514, с. 210].

У змест маральнага выхавання са старажытных часоў уключаліся такія якасці, як *чуласць, шчодрасць, добразычлівасць, міласэрнасць, дабрыня*. У “Жыцці Аўрамія Смаленскага” паказана, як герой твора яшчэ ў маладыя гады *“богатыство же, яже остависта родителя его, убогымъ раздаде, вдовицамъ и сиротамъ, и черноризцемъ все”* [135, с. 70].

Новыя адценні ў разуменне чалавекалюбства ўнеслі прадстаўнікі этыка-педагагічнай думкі Беларусі эпохі Адраджэння. Захаваўшы хрысціянска-арыентаваную трактоўку, яны напоўнілі маральную катэгорыю прызнаннем самакаштоўнасці кожнага індывіда, таму і паказчыкам выхаванасці адносін да іншых лічылі ўласную ацэнку. Ф. Скарына ў адпаведнасці з гуманістычнай інтэнцыяй эпохі настолькі пашырыў сферу дзеяння гэтай якасці, што, паводле перакананняў мысліцеля, яна павінна распаўсюджвацца не толькі “на простаго и посполитого человека”, але і на “иноверцев” – людзей іншых канфесій. Першадрукар падкрэсліваў, што *“... каждый христианин... наиболее любовь ко всем да соблудает, без нея же ничто проспешно ест”* [429, с. 112].

Высокім гуманістычным пачаткам напоўнены творы М. Гусоўскага. Увесь свой талент мастака паэт накіроўваў на ўзвелічэнне чалавека, выхаванне пачуццяў любові і павагі да ўсіх людзей. “Той, каму вера загадвае ненавідзець іншых, – пісаў ён, – наўрад ці варты Боскай прыхільнасці” [109, с. 144]. У М. Гусоўскага выразна маральнасць асобы раскрываецца і праз яе адносінны не толькі да людзей, а і да жывой і нежывой прыроды. Шмат увагі ў паэме “Песня пра зубра” ён удзяляе праблемам зберажэння навакольнага асяроддзя [109, с. 69–72].

Зыходзячы з мэтавых кірункаў маральнага выхавання, у поўнай адпаведнасці з хрысціянскім веравучэннем, С. Полацкі гэтак жа, як Ф. Скарына і яго паслядоўнікі, галоўным лічыў выхаванне ў дзяцей пачуцця любові – любові да бліжняга чалавека, любові да людзей наогул, любові да навакольнага асяроддзя, да прыроды, да жыцця. Любоў як найвышэйшае маральнае пачуццё ў трактоўцы мысліцеля настолькі ўсёабдымна, што яна не мае ніякіх межаў. Асветнік для пацвярджэння гэтага прыводзіць наступную вытрымку з Паслання апостала Паўла: *“Великая добродетель есть любовь. Любовь долготерпит, милосердствует, не завидует, не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а радуется истине... Любовь выше веры и надежды”* [417, с. 341].

Айчынным мысліцелі разумелі, што індывіда, у якога ў дастаткова высокай ступені развіта якасць чалавекалюбства, заўсёды суправаджаюць такія пачуцці, як *літасць, спачувальнасць, спагадлівасць*. Яны ствараюць адпаведны эмацыянальны фон для замацавання матываў маральных учынкаў і паводзін. Яшчэ ў старажытны перыяд у Беларусі ў якасці

найважнейшай чалавечай якасці вылучалася дабрачыннасць [244, с. 16]. Феадосій Пячэрскі звяртаў увагу на тое, што *“любовь к Богу не в словах совершается, а в действенных делах”* [480, с. 157].

Наднацыянальны характар хрысціянскай этыкі пэўным чынам адцяняў на другі план язычніцкую адданасць роднаму краю, сваёй зямлі. Але такія памкненні, пераважна лакальна-патрыятычнага характару, трывала ўсталяваліся ў народнай свядомасці і выразна праяўляліся ў этыка-педагагічнай думцы. У адным з найбольш старажытных апісанняў паломніцтва на Святую зямлю – Палесціну *“Житъе и хожденье Данила руськыя земли игумена”* (пачатак XII ст.) яскрава паказана любоў простых людзей да *“роднай старонкі”*. Запіскі Данілы сведчаць аб высокіх патрыятычных пачуццях манаха. Невыпадкова, што ў Іерусаліме ён запальвае кадзіла каля гроба Гасподня *“ад усёй Рускай зямлі”* і з гордасцю сведчыць, што заўсёды памятаў аб сваіх суайчынніках: *“И Богъ тому послух и святой Гробъ Господень, яко во всьх мьстѣх святых не забых именъ князь русских, и княгинь, и дѣтей ихъ, епископъ, игумень, и боярь, и дѣтей моихъ духовных, и всьхъ христианъ николи же не забыл есмь; но во всьхъ святыхъ мьстѣхъ поминаль есмь”* [329, с. 114].

Уся творчасць Р. Цамблака прасякнута думкай аб шчаслівым будучым славянскіх народаў, якія знаходзіліся ў турэцкай і татарамангольскай няволі. У сваіх пропаведзях ён адкрыта заклікаў змагацца з *“мучителями”, “варварами”* і *“усекателями”*. На думку асветніка, у чалавека даражэй за радзіму няма нічога [95, с. 342].

Асабліва значнае месца ў змесце маральнага выхавання стала ўдзяляцца *патрыятызму* на хрысціянска-рэнесансным этапе развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі. Гуманісты разумелі, што любоў да чалавецтва не можа быць сфарміравана пры адсутнасці любові да сваёй радзімы, свайго народа. Даследчыкі адзначаюць, што ва ўсходніх славян патрыятызм уздымаецца да ўзроўню вызначэння сэнсу жыцця, вымярэння чалавечай годнасці. Само паняцце *“айчына”* як філасофска-этычная катэгорыя было ўведзена ў грамадскую і педагагічную думку Беларусі Ф. Скарынам. Вытокі *“любви отчины”* ён фармулюе ў словах, якія сёння сталі хрэстаматыйнымі: *“Понеже от прирожения звери, ходящие в пустыни, знаютъ ямы своя; птицы, летающие по въздуху, ведаютъ гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в реках, чуютъ виры своя; пчелы и тымъ подобная боронятъ ульево своих, – тако ж и люди, игде зродилися и ускармлиены суть по бозе, к тому месту великую ласку имають”* [429, с. 45].

М. Гусоўскі лічыў, што ў чалавека *“пачатак пачаткаў сэнсу жыцця і пачуцця святога – радзіма”* [109, с. 112]. Воляй лёсу апынуўшыся ў Рыме – калысцы гуманізму, адчуваючы на сабе дзейсны ўплыў італьянскага Адраджэння, тым не менш, ён праяўляе такое абвостранае пачуццё любові да Айчыны і нацыянальнай гордасці, якое зусім не ўласціва рэнесансна-гуманістычнай еўрапейскай думцы. Развіваў падобныя падыходы славянны

прадстаўнік старажытнай беларускай паэзіі другой паловы XVI – пачатку XVII ст. Андрэй Рымша, які ўхваляў продкаў за тое, што яны “веру зь мужеством Очызне своей заховали” [392, с. 245].

Перасцерагаў ад распаўсюджанага тады, асабліва сярод шляхты, бяздумнага пераймання ўсяго замежнага Сымон Будны [62, с. 47]. В. Цяпінскі, як і яго папярэднікі, хацеў бачыць у патрыятызме актыўна-дзеясны бок жыцця чалавека. Таму асветнік і сам не мог задаволіцца місіяй прапаведніка ці ідэйнага натхняльніка патрыятычных пачуццяў, а хацеў “з зычливости ку моей отчизне”, дзеля яе “потребы” быць для свайго народа “услугующим” [503, с. 405].

За айчыну, паводле пераканання А. Волана, трэба быць гатовымі і на знявагу, і на смерць. “Куды больш годная смерць за радзіму, чым смерць як даніна прыродзе” [77, с. 97], – піша А. Волан. Нават ідэалогія сарматызму на беларускіх землях істотна змяняла нацыянальна-рэлігійную скіраванасць і выступала выразнікам захавання патрыятычных традыцый [202, с. 2].

У адрозненне ад феадальна-рыцарскіх уяўленняў аб патрыятызме як якасці лёсам выбраных асоб, айчынныя мысліцелі распаўсюджвалі яе і на простых людзей. У паэме “Новая і славуата перамога над туркамі ў ліпені месяцы” М. Гусоўскі апісвае, як патрыятычная самасвядомасць простых людзей была асновай разгрому ворагаў [353, с. 205]. Такім чынам, скарынаўская арыентацыя на людзей “простых и посполитых” атрымлівае ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі далейшае развіццё. Даследчыкі адзначаюць, што ўжо ў В. Цяпінскага дэмакратычныя і патрыятычныя погляды “мелі больш выразны, акрэслены і радыкальны характар, чым у Скарыны і нават у Буднага” [78, с. 104]. Такім чынам, патрыятычна-выхаваўчыя падыходы ў этыка-педагагічнай думцы досыць часта набываюць значную сацыяльную заостранасць, практычна арыентаваны кірунак. Патрыятызм пашыраў свае межы на ўвесь народ краіны, усё грамадства, набываў этнічна арыентаваны характар. Любоў да айчыны ў этыка-педагагічнай думцы – гэта не проста ўзвышанае пачуццё, а рэальнае служэнне свайму народу. “Трэба больш берагчы здароўе айчыны сваёй, чым уласнае”, – катэгарычна заключае Б. Будны [58, с. 232].

Характэрна, што патрыятычна-выхаваўчыя кірункі не дапускалі нацыянальнай фанабэрыі, пыхлівасці, знявагі да іншых народаў. Любоў да роднага краю, да свайго народа не выклікала сумнення адносна годнасці людзей іншых нацыянальнасцей. Слынным мысліцелі падкрэслівалі, што беларускі народ з’яўляецца неад’емнай часткай славянскай супольнасці. Нават прадстаўнікі зусім іншых веравызнанняў не выклікалі ў нашых супляменнікаў ніякіх антыпатый. Наадварот, насуперак псеўдапатрыятызму, засяроджвалася ўвага на супрацоўніцтве з іншымі народамі і плённым выкарыстанні набыткаў чужога вопыту. Трапна і вобразна пісаў аб гэтым С. Рысінскі: “Не ведаю, якой асалодай родная зямля ўсіх вабіць і

не дазваляе аб сабе забыць..., але, клянуся Гераклам, калі ёсць вельмі зручны момант вынесці ногі з гнязда і ўпрыгожаную дамашнімі пер’ямі галаву высунуць вонкі, хочацца насычанаму айчынным паветрам панюхаць і духу іншаземнага. Ці доўга мы будзем весці манастырскае жыццё, ці доўга, прывязаныя да гэтых вугоў, будзем задавальняцца вучэннем амаль засоленым і завяленым?” [394, с. 31].

На працягу гісторыі развіцця этыка-педагагічнай думкі ўвага да выхавання патрыятызму істотна ўзрастае. “Славнии итальяне, французы, – пісаў І. Капіевіч, – но точно в своей земли, за рубежом варвари тщеславнии. Славянороссийский же народ славный, не тщеславный, смиренномудренно держится, аще же паче всех тех язык родоязычия имеет” [159, с. 332]. Тэма любові да радзімы гучыць і ў яго сентэнцыях: “За отчину бийся смело для веры” [159, с. 199]. На перадасветніцкім этапе адносіны да дзяржавы становяцца паказчыкам маральнасці асобы, патрыятызм набывае выразна грамадзянскі характар.

Любоў да Бацькаўшчыны ў сапраўднага беларуса ніколі не ператвараецца ў нянавісць да чужога, патрыятызм не пераходзіць у ганарысты і агрэсіўны нацыяналізм. Адметнай асаблівасцю якасцей патрыятычнага кірунку, якія характэрны для маральнага ідэалу беларусаў, з’яўляецца іх напаяненне *дабрынёй, гуманізмам, лірызмам*. У гэтых якасцях практычна няма месца ваяўнічасці, зласлівасці, помслівасці. Такая з’ява, як таліён (інтытут крывавай помсты), наогул не ўласціва для беларусаў. Патрыятычныя пачуцці прадстаўнікоў нашага народа часцей за ўсё ўяўляюць сабой любоў да “мілага куточка”, добразычлівасць да яго насельнікаў, пяшчотныя адносіны да жывой і нежывой прыроды. Такім пачуццям не ўласцівы шырыня і размах, характэрныя для рускага народа, акцэнтаванне ўвагі на нацыянальнай самабытнасці, якая сустракаецца ў многіх украінцаў, ганарлівасць польскай шляхты і інш. Адданаць роднаму краю, арганічная злучанасць з ім характарызуюць прадстаўнікоў беларускага народа. У іх існуе цвёрдае перакананне, што “Бацькаўшчыны не купляюць і не прадаюць” [39, с. 58], што “лепей у сваіх людзях з голаду паміраць, чым у чужых людзях золата збіраць” [39, с. 59]. Такім чынам, патрыятызм і грамадзянскасць вызначалі своеасаблівасць зместу маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі.

Як і ў іншых народаў свету, у іерархіі маральна-духоўных каштоўнасцей грамадства этыка-педагагічная думка Беларусі найважнейшае месца ва ўсе часы адводзіла *справядлівасці*. На беларускіх землях падтрымлівалі падыходы Платона і Сакрата, якія лічылі, што нельга ставіць “нічога вышэй за справядлівасць – ні дзяцей, ні жыццё, ні што-небудзь яшчэ” [345, с. 130]. Айчынныя мысліцелі тлумачылі, што менавіта для ўсталявання ў грамадстве справядлівасці і выпрацоўваюцца маральныя правілы і нормы. Ф. Скарына пісаў, што ў жыцці справядлівасць трымаецца на духоўна-маральных законах, укладзеных

Богам “в мысли” і “в серци одиного кажного человека”, што атрымлівае ён з нараджэннем, і на законах, якія арганічна ўваходзяць у “книги Моисеовы и светое Евангелие, или от людей уставленный” [429, с. 62–64]. На думку першадрукара, справядлівасць у спалучэнні з чалавекалюбствам і складаюць аснову “крепости духовной”.

Прадстаўнікі этыка-педагагічнай думкі Беларусі спрабавалі абгрунтаваць справядлівасць як нейкую ўніверсальную катэгорыю, адзіную для ўсіх слаёў грамадства, сутнасць якой зводзілася да разумення таго, што кожны павінен атрымаць ад іншых не больш за тое, што даў ім сам. У адной з прымавак зборніка С. Рысінскага так і гаворыцца: “Як пасцелеи сабе, так і выспішся” [355, с. 145]. Паступова, на перадасветніцкім этапе, у грамадскай думцы перамагаюць матывы сацыяльнай справядлівасці, перакананні ў магчымасці і неабходнасці справядлівага грамадскага ўладкавання. Меркавалася, што з дапамогай асветы, выхавання можна дабіцца ўсталявання сапраўднай справядлівасці ў жыцці.

З язычніцкіх часоў лічылася, што справядлівае з’яўляецца сапраўдным. Ісціна набывала абрысы маральна-духоўнай катэгорыі. У грамадскай думцы яна выступала ў якасці праўды. Таму імкненне да праўды, выхаванне праўдзівасці займала важнае месца ў маральным удасканаленні асобы і грамадства. Жыць у згодзе з праўдай азначала высокі ўзровень маральнай дасканаласці. *Шчырасць і праўдзівасць* стаяць сярод першых маральных дабрачыннасцей у хрысціянскай педагогіцы. Як яскравы прадстаўнік сярэднявечава-хрысціянскага этапу развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі К. Тураўскі надаваў гэтым якасцям найважнейшую ролю ў змесце маральнага выхавання, і з гэтай нагоды пісаў: “Егда начнет в правде пребывати человек, то приемлет старейшинство над ним “божественная сила”” [330, с. 92].

Прадстаўнік хрысціянска-рэнесанснага этапу Ф. Скарына сцвярджаў, што Свяшчэннае Пісанне і “ест наука всякое правды” [429, с. 17]. Дабрачыннае жыццё можа грунтавацца толькі на праўдзе, да яе павінны быць скіраваны ўсе намеры чалавека. Перакананні першадрукара ў гэтых адносінах непахісныя: “За правду воюи яко за душу свою и даже до смерти бишся правды ради” [204, с. 67].

Выразнік ідэй перадасветніцкага этапу С. Полацкі таксама пераконваў чытачоў, што вянец маральнасці чалавека, упрыгожаннем яго духоўнага свету з’яўляюцца праўдзівасць і сумленнасць. Пры пералічэнні ў адным са сваіх вершаў самых магутных рэчаў у свеце ён на першае месца ставіць праўду. “Жыццё, прыгажосць, гонар служаць ёй” [413, с. 116], – пісаў педагог-мысліцель. Таму сваім выхаванцам ён даваў такую парадзу: “Слово праведно тишися глаголати, лживаго паки никогда вещати” [415, с. 250]. У яго ўяўленні мудрасць без праўды можа ператварыцца ў зло. Такім чынам, праўда выступала ў якасці субстанцыяльнай анталагічнай рэальнасці чалавечага быцця ўвогуле.

Гістарычныя карані і асаблівасці развіцця беларускай народнасці, уплыў хрысціянскага светапогляду абумовілі ўключэнне айчыннымі асветнікамі ў змест маральнага выхавання такіх агульнапрызнаных тады маральных якасцей, як *сціпласць, паслухмянасць, цярыплінасць*. У “Жыцці Еўфрасінні Полацкай” паказваецца, з якой увагай ставілася знакамітая асветніца да выхавання падобных якасцей: *“Старыя учаше терпению и въздержанию, уныя же учаше душевной чистоте и безстрастию телесному, говоению образу, ступанию кротку, гласу смиренну, слову благочинну, ядению и питью безмольвну; при старейшей молчати, мудрейших послушати, к старейшим покорение, к точным и меньшим любовь без лицемерия; мало вещати, а множае разумети...”* [21, с. 46]. Падобных падыходаў прытрымліваліся і іншыя прадстаўнікі этыка-педагагічнай думкі Сярэднявечча. Так, К. Смаляціч пісаў: *“... да будет моя темная душа, как та вдовица, и да вбросит она два медяка в святилище: от плоти – целомудрие, и от души – смирение”* [201, с. 185]. Як высока не ацэньваў К. Тураўскі ролю мудрасці і розуму ў вызначэнні ступені дасканаласці асобы, усё ж пры пабудове іерархічнай лесвіцы маральна-духоўных каштоўнасцей ён строга прытрымліваўся асноўных палажэнняў хрысціянскай этыкі. Перасцерагаючы, што адна толькі мудрасць (без падмацавання іншымі якасцямі) можа прывесці і да загана, ён на першае месца вылучаў пакорлівасць. *“Луче есть искати кротости, нежели мудрости”* [193, с. 443], – павучаў прапаведнік біблейскімі пастулатамі. У трактоўцы К. Тураўскага “кротость” як вынік пакаяння ўключае ў сябе *цярыплінасць, паслухмянасць, разважлівасць, памяркоўнасць, незлаблівасць* і іншыя маральныя якасці. Не столькі дзеля самапрыніжэння асобы, а найперш дзеля супрацьпастаўлення гардыні, ён у многіх сваіх творах усхваляе пакорлівасць як асноўны з сямі дароў “благадаці”. Сімвалічна, што свяціцель як бы папярэджвае аб правільным разуменні зместу гэтай якасці, таму акцэнтуюе ўвагу на “доброй кротости”. У яго разуменні менавіта *“смирением же Бог дает благодать”* [189, с. 430].

Паступова адзначаныя якасці сталі трактавацца ўжо не ў духу прыніжэння, самазневажання асобы, а на хрысціянска-рэнесансным этапе падпарадкоўваліся новым мэтам маральнага выхавання, якія сцвярджалі чалавечую самакаштоўнасць. Таму ў грамадскай і педагагічнай думцы Беларусі больш настойліва праводзіцца ідэя аб неабходнасці выхавання пачуцця ўласнай годнасці асобы. Невыпадкова ў “Суплікацый на имя просвещеннейшего и ясновельможного сената...”, аўтарам якой лічаць вядомага беларускага асветніка М. Смярыцкага, пастуліруецца: *“Часта залішняя цярыплінасць нараджае лютасць”* [439, с. 185]. Аналагічнае меркаванне выказваў і Я. Намыслоўскі. На яго думку, неабходна ўяўляць межы цярыплінасці, бо *“часта лопнуўшае цярыпенне ў раз’юшаны гнеў пераходзіць”* [333, с. 178].

Яшчэ на сярэднявкова-хрысціянскім этапе развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі фарміруюцца адметныя кірункі ў трактоўцы адзначаных якасцей. Ужо ў разуменні К. Тураўскага пакорлівасць грунтуецца на пакаянні, у якім адсутнічае безнадзейнасць і распач і ёсць напоўненасць хрысціянскім аптымізмам. Спадзяванне прапаведнік адносіў да асноўных станоўчых маральна-духоўных якасцей. Яно не павінна пакідаць чалавека ні ў якіх сітуацыях. І ў гэтым жыццесцвярдзальная сіла вучэння айчыннага Златавуста. З часоў Кіеўскай Русі ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі ўсталёўваецца перакананне, што смутак, адчай, маркота, нуда істотна перашкаджаюць маральнаму развіццю індывіда. Чалавеку раілася пазбаўляцца ад такога стану душы, не дапускаць развіцця вынікаючых з яго рыс і якасцей. Рабіўся катэгарычны вывад: *“Яко моль ризе и червь древу, тако и печаль мужеви пакостит сердце”*, *“Ржа ест железо, а печаль – ум человеку”* [11, с. 36]. На аснове такіх падыходаў паступова фарміруюцца ідэі аб неабходнасці выхавання ў чалавеку такіх якасцей, як *жыццярэаднасць, бадзёрасць, мэтанакіраванасць*.

Прадстаўнік хрысціянска-рэнесанснага этапу Ф. Скарына, які клапаціўся *“о страху господнем”*, *“о долготерпении”*, *“о смирении”*, *“о тихости”*, *“о послушании”*, у той жа час лічыў патрэбным імкненне чалавека да набыцця славы, гонару, павагі з боку тых, хто яго акружае [429, с. 24]. І ў гэтых адносінах ён асабіста сам падаваў добры прыклад іншым. Без залішняй сціпласці падпісваўся першадрукар пад вынікамі сваёй працы, дзе пералічваў уласныя заслугі перад навукай. Як адзначаюць даследчыкі, нават у сваім выданні Бібліі на месцы, якое заўсёды прызначалася для Усявышняга, знаходзіцца гравюра з партрэтам Ф. Скарыны, што сведчыць аб уласцівым яму пачуцці ўласнай годнасці [486, с. 310]. Аналагічную пазіцыю займаў і М. Гусоўскі. Некалькі разоў у сваёй знакамітай паэме ён падкрэслівае ўласнае сціплае месца ў вучоным свеце, але, там, дзе лічыў патрэбным, настойліва пярэчыў антычным аўтарытэтам [109, с. 59–60]. Яшчэ вышэй пачуццё чалавечай годнасці ўздымаў С. Будны, які абгрунтоўваў неабмежаваныя інтэлектуальна-маральныя магчымасці кожнага чалавека, незалежна ад яго класава-саслоўнай прыналежнасці [60, с. 63].

На перадасветніцкім этапе з яго далейшым узвелічэннем каштоўнасці кожнай асобы яшчэ больш умацоўваліся падобныя падыходы ў айчыннай этыка-педагагічнай думцы. С. Полацкі пісаў: *“Кого ради солнце день творит, луна со звездами тму нощную озаряет? Ради человека. Кого ради сокровища злата и серебра, и камней честных в недрах земных, и бисеры драгия в пучинах водных соблюдаются? Человека для. Паче же и ангелы, честнейши естеством от человека, человеку на службу богом установившись, по свидетельству язык учителя...”* [412, с. 13].

У той жа час беларускія мысліцелі лічылі недапушчальным перарастанне пачуцця ўласнай годнасці ў себялюбства, фанабэрыстасць,

ганарыстасць, якія перашкаджаюць маральнаму ўдасканаленню. “Усялякую фанабэрыю, гардыню па праву заганай лічаць” [333, с. 179], – пісаў Я. Намыслоўскі.

У этыка-педагагічнай думцы сур’ёзная ўвага надавалася неабходнасці выхавання такой маральнай якасці, як *самакрытычнасць*. Без яе не толькі цяжка рухацца ў напрамку маральнага ўдасканалення, а зусім немагчыма працаваць над выпраўленнем асобных заганаў і недахопаў. Абапіраючыся на евангелічныя пастулаты, “Пчала” раіла перад тым, як шукаць заганы ў іншых, зрабіць сур’ёзны самааналіз і працаваць над выпраўленнем уласных недахопаў: “*Что зриши сучья в оце брата своего, а в своем бервьна не видиши*” [11, с. 9].

Педагогі-мысліцелі Беларусі лічылі, што маральна дасканалому чалавеку павінна быць уласціва такая якасць, як *памяркоўнасць*. У перакладзе на сучасную мову адно са старажытнаславянскіх павучанняў гучыць так: “Бог даў чалавеку любое жаданне плоцевых і духоўных учынкаў; сну свой час і меру, жаданню ды і час, і мера, піццю свой тэрмін і мера, патрэба ў жанчыне час і мера, – ці трэба далей слова працягваць. Любому жаданню мера і час вызначальны” [328, с. 401].

Нават імкненне да высокай духоўнасці, на думку педагогаў-мысліцеляў, павінна было падпарадкоўвацца пэўнай меры. Так, са старонак Кіева-Пячэрскага пацерыка гучала парада прыхільнікам аскетычнага ладу жыцця не пачынаць аскетычны подзвіг “звыш меры”, бо, не адолеўшы яго, заслужыш папрокі і здзекі, што прывядзе да страты веры ў сябе [427, с. 223]. З іншага боку, дасягненне такога подзвігу не павінна быць крыніцай гардыні, якая ставіцца неадольнай перашкодай у маральным удасканаленні [427, с. 219]. Адсюль рабілася выснова, што чалавек, які не прытрымліваецца меры, абавязкова стане на шлях амаральных учынкаў [414, с. 243].

Сярэднявечча з яго падзелам людзей на саслоўі выпрацоўвала адпаведныя крытэрыі-характарыстыкі меры для пэўных саслоўных груп. Кожны чалавек, згодна з павучаннямі “Шасціднёвіка”, меў адпаведныя межы магчымых паводзін, выхад за якія з’яўляўся грубым парушэннем маральных норм грамадства [162, с. 247]. Такія погляды асабліва цесна перапляталіся з фетышызаваным старажытнарымскімі філосафамі прынцыпам залатой сярэдзіны (*aurea mediocritas*). Так, М. Гусоўскі быў упэўнены, што захаванне пачуцця меры садзейнічае ўзвышэнню чалавека сярод акружаючых, дапамагае яму весці дабрачынны лад жыцця [109, с. 150]. Нягледзячы на тагачаснае пакланенне перад красоўствам, мысліцелі перасцерагалі аб недапушчальнасці пераводу яго ў балбатлівасць і пустазвонства. “Больш заўсёды шкодна языком балбатаць усялякаму, – вучыў сваіх выхаванцаў Я. Намыслоўскі, – чым памаўчаць некалькі кароткіх хвілін” [333, с. 186]. У гэтым жа духу настаўляў вучняў

і С. Полацкі. “Кто не умеет временно молчать, не научится добре глаголати” [413, с. 371], – заключаў ён.

На асэнсаванне прадстаўнікамі этыка-педагагічнай думкі Беларусі разглядаемага перыяду ўмеркаванасці як маральнай якасці вялікі ўплыў аказалі ідэі Арыстоцеля, які разумеў дабрачыннасць як пэўнага роду сярэдзіну. Так, Я. Намыслоўскі павучаў: “Усялякіх празмернасцей заганных спрабуй, падумаўшы, пазбегнуць, меру вартасці ведай – яму сярэдзіну захоўваць” [333, с. 177]. Практычна такія ж думкі выкладзены ў пісьме Д. Бучынскаму С. Рысінскім: “Вядома, што шчаслівыя прытрымліваліся ўмеркаванага. Добрачыннасць – гэта нешта сярэдняе паміж заганами, ад абедзвюх крайнасцей роўнааддаленае” [394, с. 30].

Скіраванасць маральных якасцей на службу людзям знайшла ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі шырокую падтрымку. Так, М. Гусоўскі ўсхваляў храбрасць і мужнасць людзей. На яго думку, тыя, хто не валодаюць гэтымі якасцямі, проста не змогуць жыць у грамадстве, бо “баязліўцаў такіх просты народ абплюе” [110, с. 10]. У сваіх паэмах і вершах паэт паказвае смеласць, вынослівасць і мужнасць воінаў-ратнікаў і простых сялян, якія абаранялі Радзіму. У той жа час гуманіст гнеўна асуджае паказную, бязглузду храбрасць у час забаўляльнага палявання, калі дзеля ўцехі знатных асоб гінуць людзі. Як бы ў процівагу гераічнаму подзвігу скарынаўскай Юдзіфі, паэт паказвае, што не заўсёды знешне смелы ўчынак можна аднесці да сапраўднай храбрасці, толькі пачуццё жалю можа выклікаць учынак юнака, які дзеля форсу перад паненкай пры паляванні на зубра “зробіць свой рыцарскі выбрык – і тут жа загіне” [109, с. 109]. Тут адчуваецца яўны намёк на адсутнасць самаацэнкі паводзін. М. Стрыйкоўскі акцэнтуюе ўвагу на перемна-інтэгрэтыўным характары фарміравання гэтых якасцей, адзначае іх асноватворнае значэнне ў станаўленні і развіцці асобы: “Слава з мужным, а ганьба з баязлівым ходзіць, смелым лёс памагае, страх палахлівым шкодзіць” [455, с. 386].

Характэрна, што ў разглядаемы перыяд паняцці *храбрасць*, *смеласць* і *мужнасць* набываюць яшчэ адно дадатковае адценне. Айчынныя мысліцелі трактавалі іх не толькі як маральна-валявыя рысы і якасці, што могуць быць патрэбнымі для чалавека ў нейкіх надзвычайных абставінах, але і абгрунтоўвалі неабходнасць іх у паўсядзённым жыцці. А. Волан пісаў, што смеласць і мужнасць патрабуюцца не толькі на вайне, але і “ў грамадскіх справах, спрэчках, якія даводзіцца весці ў інтарэсах дзяржавы” [563, с. 12–13]. Менавіта гэтыя якасці дазволілі Ф. Скарыну, С. Буднаму, Я. Намыслоўскаму, братам Зізаніям, К. Лышчынскаму выступіць з выкладам сваіх пазіцый, якія супярэчылі грамадскім устоям. З падобным сутыкнуўся і С. Полацкі пры пераездзе ў Маскву, бо, як ён пісаў “... толпа нетерпима к разномыслищим с нею” [94, с. 115].

Са старажытнасці паходзяць такія маральныя якасці, як *шанаванне бацькоў*, *павага да старэйшых*, якім важнае месца адводзілі нашы

прашчуры ў выхаванні. Сёння гэтая праблема абвастрылася як ніякая іншая. У якасці сімвалічнай ілюстрацыі да гэтага аспекту выхавання можна прывесці такі прыклад: калі мы чытаем народныя казкі ў сучаснай іх апрацоўцы, то даволі часта там падаецца добры маладзец, які сабраўся ў свет для таго, “каб людзей паглядзець і сябе паказаць”. У запісах жа XIX ст. інакш падаюцца такія словы беларускага асілка, адрасаваныя бацькам: “Я цяпер пайду пагляджу свету і скоро вярнуся *памагаць вам на старасць* (выдзелена намі. – В.Б.)” [409, с. 12]. П. Ф. Капцераў лічыў, што ўсходнеславянскія сем’і цвёрда прытрымліваліся пастулатаў старазапаветнай этыкі, згодна з якімі паважлівыя адносіны да бацькоў арганічна ўпляталіся ў адданае служэнне Богу [183, с. 79–80]. Зямны клопат адчуваецца ў стараславянскіх павучаннях, калі неабходнасць пачцівых адносін да бацькоў абгрунтоўваецца тым, што належнае выкананне сыноўскага абавязку вернецца адпаведным клопатам сваіх дзяцей. “*Так буди родителем своим, ак бы молил быти детем своим*” [11, с. 24], – павучала “Пчала”. А на думку аўтараў “Фізіёлага”, адна з галоўных задач бацькоў у тым, каб “падрыхтаваць дзяцей да жыццёвых цяжкасцей” [481, с. 293].

Неад’емнай састаўной часткай фарміравання “добрых нравов”, на думку Ф. Скарыны, з’яўляецца прывіццё дзецям любові і клопату да бацькі і маці. З усёй разнастайнасці маральных якасцей гэтым у айчыннай этыка-педагагічнай думцы надавалася асаблівая ўвага, бо яны з’яўляюцца самымі першаснымі, паўсядзённа значнымі, з якіх вынікаюць многія іншыя. Ф. Скарына настойліва раіць дзецям “*абы слухали и честовали родителей своих*” [429, с. 116]. Паказчыкам, індикатарам развіцця грамадства, на думку Б. Буднага, з’яўляюцца адносіны да старасці. “Толькі недалёкі чалавек можа смяцца са старасці, не разумеючы, што ён сам да яе імкнецца” [529, с. 3], – зазначае асветнік.

Трэба падкрэсліць, што разуменне і выхаванне гэтай якасці мела пэўныя адметнасці, свае адрозненні ад адпаведных ідэй многіх іншых народаў. Такая павага і шанаванне старэйшых ва ўсходніх славян нікольні не ўзводзілася да культавага ўзроўню, як у некаторых этнічных супольнасцях свету. У нашага народа пры ўсёй пашане і павазе да старэйшых свой аўтарытэт і пачцівыя адносіны да сябе ў грамадстве дзеці яшчэ пэўным чынам павінны былі заслужыць. Як сцвярджаў Я. Намыслоўскі ў адной са сваіх сентэнцый, “... не ўсіх старых карысна слухаць. Толькі прыкметных розумам і вагой разважанняў шануй” [333, с. 184]. На наш погляд, у такіх адносінах да старасці давала аб сабе знаць славянская скіраванасць да выхавання падростаючых пакаленняў, што традыцыйна лічылася больш важнай задачай, чым нават клопат аб старэйшых.

Хрысціянства з яго арыентацыяй да агульнага добра яшчэ больш умацоўвала і развівала абшчынна-калектывісцкія нормы грамадскага

жыцця. Заканамерна, што найважнейшай якасцю, якая садзейнічае маральнаму ўдасканаленню асобы, лічылася *дружалюбнасць*. Мноства сентэнцый са старажытнаславянскіх кніг усхвалялі дружбу паміж людзьмі, вучылі цаніць і берагчы такія чалавечыя адносіны, выпрацоўвалі крытэрыі сапраўднай дружбы: *“Друг верьн – кров крепьк; обретыи же его обрете съкровиште”*, *“Есть бо друг в время радости и не пребудеть в день печали твоя”*, *“Не остави друга дрежняго, новый бо не будет ему подобен”*, *“Злато искушается огнем, любви же дружественная временем рассуждается”* [11, с. 11–13]. Відавочна, тэма дружбы вивучалася ў плане высокай этычнай патрабавальнасці. Выхаванню *дружалюбнасці* як найважнейшай маральнай якасці шмат увагі надаваў І. Капіевіч. Педагог дае шэраг парад: *“Ни с кем ты внезапно не дружися без меры, мний радости, менеш скорби с таковыя веры”* [125, с. 202], *“С добрыми людьми дружися, лукавых всегда блюдица”* [125, с. 199].

Усхваляючы сяброўства, міралюбства, слыннымя мысліцелі Беларусі схіляліся да думкі, што любы мір, нават абразлівы, несправядлівы значна лепшы ў чалавечых адносінах, чым варожасць і нават справядлівая вайна. Так, І. Пацей князю К. Астрожскаму пісаў: *“Абым се о стародавнюю ласку твою оную у тебе старал и пожеданьного покою прагнул, а покою, хотя не бы и несправедливого, который далеко ест лепший, а нижли вражда и война справедливая межи побожными и хрестияньскими людьми”* [329, с. 209]. Як бы абагуленае, досыць вобразнае ўяўленне аб сапраўднай маральнасці чалавека дае М. Смятрыцкі, які бездухоўны, арыентаваны на побытавыя патрэбы і матэрыяльныя даброты лад жыцця называе *“животом житейским”*, што вядзе кожнага *“до згубы вечной скоро и бедно проводячим”* [438, с. 14].

Гістарычныя ўмовы фарміравання маральнага ідэалу прывялі да развіцця і ўсталявання ў нашага народа *талерантнасці* – адной з галоўных рыс, якая робіць яго адметным нават ад бліжэйшых суседзяў. Са старажытных часоў, з негвалтоўнага ўвядзення хрысціянства, калі адначасова існавалі праваслаўе і язычніцтва, у беларусаў фарміруецца цяжкасць да розных веравызнанняў, павага да людзей з іншым светаўспрыманням і складам мыслення. Вельмі трапна з гэтай нагоды выказваўся С. Будны, які павучаў, што калі *“з’явіцца што-небудзь такое, якое ўяўляецца справай новай альбо нягоднай, не трэба яго адразу прымаць альбо адкідваць”* [59, с. 71]. Такім чынам, як адзначае сучасны беларускі даследчык Э. С. Дубянецкі, стрыжнем маральнага ідэалу паступова становіцца нацыянальна-рэлігійная і духоўна-інтэлектуальная талерантнасць [126, с. 33]. Невыпадкова, што ў перыяд XIV–XVII стст. на беларускіх землях трывала ўсталёўваецца шматканфесійны і поліэтнічны склад насельніцтва. Вялікае Княства Літоўскае было прытулкам для многіх ерэтыкоў і адступнікаў, якія перасяляліся сюды з-за рэлігійнага ці нацыялістычнага ўціску ў сябе на радзіме.

Беларускія педагогі-мысліцелі пры апоры на вопыт народа, дасягненні антычнай і хрысціянскай этыкі распрацоўвалі не толькі сукупнасць станоўчых маральных якасцей, якія павінны быць уласцівы дасканалому чалавеку, а вялікую ўвагу надавалі раскрыццю адмоўных рыс, што, з аднаго боку, не дазваляюць яму дасягнуць духоўных вяршынь, а з другога – з’яўляюцца тымі прыступкамі, пераадоленне якіх маральна загартоўвае кожную асобу і грамадства ў цэлым. Многія з такіх маральных якасцей разглядаліся вышэй, на некаторых спынімся асобна.

Хрысціянскай педагогікай асабліва рашуча асуджэнню падвяргалася *гардыня* як адна з першапрычын грэхападзення чалавека. Выхаванцаў пераконвалі, што *“ничто бо Богови тако любо, якоже не възносится в санех, и ничтоже тако мерзит Ему, якоже самомнимая величаявая гордость”* [189, с. 434]. “Ізборнік 1076 г.” параўноўвае гардыню з безданню, куды можа трапіць чалавек. Выказвалася слушнае меркаванне, што гардыня, як правіла, перарастае ў сябелюбства [327, с. 91]. Так, Уладзімір Манамах заклікаў дзяцей: *“Паче же всего гордости не имейте в сердце и в уме...”* [72, с. 63].

К. Тураўскі пераконваў, што ганарлівасць з’яўляецца надзвычай прыдатнай глебай для развіцця духоўных заган. Непасрэдна з яе развіваюцца *“непокоренье”, “прекословье”, “тщеславие”, “кичение”, “немилосердие”* і іншае зло [283, с. 187]. Крыніцай многіх заган у айчыннай грамадска-педагагічнай думцы лічылася *гультайства*. “Ізборнік 1076 г.” тлумачыць, што гультайства ёсць страшнае маральнае зло: *“Ленность бо всем злым делом мати есть: аще во что о доброты имати, то ленность погубляет, а инех добродетелей не дает совокупити”* [327, с. 104]. Тураўскі Златавуст не заўсёды прытрымліваецца аксіялагічнай паслядоўнасці хрысціянства і ў якасці найвялікшых людскіх заган называе *роспач, ляноту, пралюбадзейства, гнеў, абжорства, зайздрасць і скваннасць*. Апусташаюць душу і вядуць да грэхападзення *“зломыслье”, “клевета”, “гнев”, “вражда”, “разбой”, “пьянство”* і іншыя. Знамянальна, што пераадоленне падобных духоўных заган патрабуе ад чалавека значных намаганняў і нават само ўхіленне ад іх. К. Тураўскі называе падзвігам і заклікае ўсіх да яго здзяйснення [189, с. 436].

У айчыннай этыка-педагагічнай думцы і хрысціянскай этыцы рашуча асуджаліся *зайздрасць, злосць, злупамятлівасць, помслівасць*. “Пчала” прыводзіць такія выслоўі: *“Несть злобы пуце зависти”, “Люто есть в инех възлюбити добродетель, а в себе имети злобу”* [11, с. 17].

Ф. Скарына лічыў, што *“единый кажный человек, имея разум, познает, иже непослушание, убийство, прелюбыдеание, ненависть, тат[ь]ба, несправедливость, злоимание, неволя, досаждение, гордость, злоречение, нелютость, клеветание, зависть и иная тым подобная злая быти”* [429, с. 62]. Ён засяроджваў увагу на тым, што амаральныя якасці –

гэта не проста адхіленне ад грамадскіх этычных норм, а і іх разбурэнне, бо вядзе да разбурэння асобы ў цэлым. Зацята выкрываў баязлівасць, падхалімства М. Гусоўскі [109, с. 87]. З рэзкай крытыкай абрушваўся на *жорсткасць, чэрствасць і сябелюбства* С. Будны [63, с. 80]. *Уладалюбства, фанабэрыя, зладзейства* былі пад асобым прыцэлам крытыкі ў сентэнцыях Я. Намыслоўскага [296, с. 81–82].

Выкрыццю адмоўных сацыяльна-маральных якасцей С. Полацкі спецыяльна прысвячае верш “Непристойная”, дзе асуджае такія чалавечыя рысы, як *непавага да старэйшых, несправядлівасць, распуснасць, гордасць, зазнайства, балбатлівасць, сквапнасць, бязбожнасць, гультайства, крывадушинасць, эгаізм* і іншыя [420, с. 241].

Асабліва рэзкаму асуджэнню падвяргалася айчыннымі педагогамі *п’янства*. Лічылася, што віно пазбаўляе чалавека розуму і падштурхоўвае на амаральны шлях. У “Слове супраць п’янства” падкрэсліваецца, што хмель губіць і цела, і душу. Таму гучыць суровае папярэджанне аматарам адпаведных напояў: “*Пьяницы ведь царства божьего не получают – и не так ли уж ясно, что всякий пьяница погибает: и от бога они отгоняются, и в негасимый вечный огонь посылаемы*” [328, с. 405]. Галоўную небяспечнасць п’янства мысліцелі бачылі ў тым, што яно з’яўляецца спрыяльнай глебай для развіцця многіх іншых адмоўных рыс і якасцей асобы. Так, Я. Намыслоўскі пісаў: “*Цвярозасць, годнасцей абаронца, заганы выганяе, п’янства, зладзейства ж маці, зло нараджае заўсёды*” [333, с. 181]. На яго думку, грамадства ад п’янства нясе непараўнальна большыя страты, чым ад самых кровапралітных войнаў.

С. Полацкі папярэджаў, што віно валодае такой шкоднай сілай, якая здольна зводзіць людзей з ісціннага шляху. “*Бахус – розум сілы пазбаўляе, – пісаў ён, – у жывёліну чалавека віно ператварае*” [413, с. 116]. Тым не менш, не само віно лічыў С. Полацкі разбурыцелем нораваў, а адносіны да яго чалавека [413, с. 107].

Да адмоўных маральных якасцей адносіліся *сквапнасць, прагнасць, срэбралюбства*. Яшчэ на пачатковых стадыях генезісу этыка-педагагічнай думкі Беларусі мысліцелі падкрэслівалі, што “*... всякий человек, понуждающий себя трудиться ради себя, готовит себе гибель*” [191, с. 207]. На іх погляд, самі думкі аб абагачэнні амаральныя, паколькі “*у торгующих, когда происходит купля, тогда и грех совершается*” [191, с. 207]. Многімі само багацце атаясамлівалася з заганами. Усталёўвалася перакананне, што імкненне да набыцця матэрыяльных даброт рашуча перашкаджае маральна-духоўнаму развіццю. Хрысціянскія догматы катэгарычна заключалі, што “*лягчэй вярблюду прайсці праз вушка іголки, чым багатаму ўвайсці ў царства Боскае*” [105, с. 22].

Рашуча выказаўся супраць срэбралюбства К. Смаляціч. На яго думку, высокамаральны чалавек павінен цурацца багацця. Ён усхваляе людзей, якія грэбуюць матэрыяльнымі дабротамі і ў якасці паказальнага

прыярытэту духоўнасці, адкрытасці жыцця перад акружаючымі прыводзіць уласны прыклад: *“Но вместо домов и сёл, бортей и пожней, сяброве и изгоев у меня – четыре локтя земли, чтобы ножку выкопать, и эта моя ножка на глазах у многих”* [201, с. 181]. Падобныя падыходы да ацэнкі багацця заставаліся ў этыка-педагагічнай думцы на працягу ўсяго даследуемага перыяду, але паступова пераважаюць погляды, якія больш памяркоўна разглядалі гэтую праблему. Прадстаўнікі Рэфармацыі рабілі акцэнт на ідэях хрысціянства, згодна з якімі само багацце – гэта яшчэ не зло.

У свой час яшчэ І. Златавуст пісаў: *“Хотя бы и многи и многоценны были приобретения, но если нет могущего распорядиться ими с добродетелью, то все погибнет и уйдет вместе с ним и может принести приобретателю крайний вред”* [163, с. 200]. С. Будны не лічыў амаральным валоданне пэўнымі багаццямі. Беларускі экзаэгет даказаў, што любы хрысціянін можа мець маёмасць любых памераў, толькі б была яна набыта сумленным шляхам. На яго думку, багаты высокамаральны чалавек прынясе грамадству значна большую карысць, чым бедны. *“Просто годиться христианину свою маетность мети, – заключаў С. Будны, – нежели потреба, абы ся справедливе достала а к тому, абы таковой милостину давал”* [62, с. 94]. Слушнасьць сваіх меркаванняў ён падмацоўваў аўтарытэтам Сына Божага: *“Хрыстос жадае ад сваіх вучняў не таго, каб яны нічога не мелі, а каб яны спраўна давалі ялмужну, былі гатовыя аддаць нават апошняе”* [530, с. 199].

Выразна амаральнымі якасцямі з’яўляліся *хлуслівасць, паклёпніцтва і крывадушнасць*. Іх уладальнікі адносіліся да чыннікаў многіх заган і зямнога зла. У *“Настаўленні багатым”* у *“Ізборніку 1076 г.”* падкрэслівалася: *“Яко не достоит послушати клеветаря, сладко ти глаголюшта или слышати на ближняго...”* [327, с. 38]. С. Будны быў перакананы, што значна псуюць маральную прыроду чалавека *хлусня, паклёпы, адрывы слоў ад думак*. Ступень амаральнасці гэтых якасцей асветнік вымяраў той шкодай, якую яны наносіць бліжнім. Не дзіўна, што ў выпадках, калі твая праўда можа зрабіць нешта дрэннае для чалавека, С. Будны раіў нават і крыху адступіцца ад гэтых прынцыпаў. *“Иная речь ест ложь, а инаяа потребное утаенье, – павучаў прапаведнік, – ложь бо ест, коли кто правду отменяет в неправду, хотячи тако ближнему зло учинити або ему ушкодити... Опять утаити чого для пожитку невинного – не ест ложь, а ни грех, але ест милосердие”* [62, с. 99 адв.–100]. Тым самым гуманіст-асветнік засяроджваў увагу на ролі асэнсаванасці, узважанасці падыходаў выхаванцаў пры выбары сваіх учынкаў.

Такім чынам, тэлеалагічны аспект развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст. досыць дэталёва і поўна раскрываўся ў яе змястоўным нападуненні. Была абгрунтавана дастаткова шырокая сукупнасць маральных рыс і якасцей, якія разглядаліся як унутрыасобасныя ўтварэнні, што канкрэтызавалі агульную мэту маральнага выхавання. Апора

на маральную спадчыну пры распрацоўцы зместу маральнага выхавання забяспечвала пераемны характар развіцця этыка-педагагічнай думкі.

***

Такім чынам, аналіз першакрыніц паказвае, што тэлеалагічны аспект пераемнага развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст. займаў у ёй асноватворнае месца. Калі на першым этапе ўсведамлялася важнасць мэтавызначэння, на другім падкрэслівалася немагчымасць арганізацыі маральнага выхавання без вызначэння мэт, то на трэцім пачынае асэнсоўвацца канцэптуалізуючая роля тэлеалагічнага аспекту ў развіцці этыка-педагагічных ідэй. Мэтавызначэнне ў этыка-педагагічнай думцы грунтавалася на цэласнасці чалавечай прыроды і імкнулася да забеспячэння цэласнасці чалавечага быцця праз гарманізацыю яго адносін са светам.

Перспектыўныя мэты маральнага выхавання ўвасабляліся ў маральным ідэале, які абапіраўся на аксіялагічныя арыентацыі свайго часу і адлюстроўваў асаблівасці адносін да рэальнага быцця, утрымліваў устаноўку на самаразвіццё, самаўдасканаленне, актыўнае і гарманічнае ўваходжанне ў культурна-гістарычны кантэкст соцыуму.

Распрацоўка тэлеалагічных асноў этыка-педагагічнай думкі Беларусі ў многім абумоўлівала яе канцэптуалізацыю. Абгрунтаваныя мэты маральнага выхавання патрабавалі далейшага развіцця этыка-педагагічных ідэй, праз маральны ідэал выступалі ў якасці пабуджальнай сілы, матыву маральнага самастварэння асобы. На кожным з вызначаных этапаў маральны ідэал меў свае адметнасці і адлюстроўваў пераемнасць развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст.

У адрозненне ад язычніцкага ігнаравання асабістага “я” хрысціянскі маральны ідэал сярэдневякова-хрысціянскага этапу развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі сцвярджаў самакаштоўнасць кожнага чалавека і ўяўляў яго як вянец Боскага тварэння. Ён *увабраў у сябе абсалютную ісціну, дабро і прыгажосць, увасабляўся ў вобразе Ісуса Хрыста*, меў на мэце падрыхтоўку да замагільнага жыцця і для гэтага праз рэгулятыўную функцыю маралі арыентаваў на належную арганізацыю жыцця ў зямны прамежак часу.

Прадстаўнікі этыка-педагагічнай думкі Беларусі хрысціянска-рэнесанснага этапу спрабуюць сінтэзаваць *хрысціянскія і антычныя ўяўленні* аб маральным ідэале. Дапаўняючы такія падыходы *народнымі ўяўленнямі* аб маральнай дасканаласці асобы, рэнесансныя дзеячы адраділі і дапоўнілі новым сэнсам галоўную выхаваўчую мэту антычнасці. Яе сэнс зводзіўся да ўсебаковага і гарманічнага развіцця асобы з прыярытэтнай арыентацыяй на высокую духоўнасць. Праблема пасмяротнага лёсу паступова саступае месца гуманістычна напоўненаму,

грамадска скіраванаму самасцвярдженню асобы. Мэтавызначэнне на другім этапе ў значнай ступені выкарыстоўвала магчымасці *чалавекастваральнай функцыі маралі*.

На перадасветніцкім этапе ўяўленні аб маральным ідэале закладвалі асновы размежавання свецкай і рэлігійнай духоўнасці, але з безумоўным *захаваннем хрысціянскіх маральных каштоўнасцей*. Маральны ідэал грунтуецца на асноўных пастулатах хрысціянскай этыкі, але з рацыяналістычна-гуманістычным асэнсаваннем сутнасці чалавека, маральнай свабодзе надаецца шырокі сацыяльны сэнс з дамінаваннем грамадзянскага аспекту і арыентацыі на культуратворную функцыю маралі.

Актыўна-дзеясная арыентаванасць маральнага ідэалу мела на ўвазе:

а) знешнюю актыўнасць асобы, што праяўлялася ў дабрачыннасці, а таксама супрацьстаянні злу, якое разбурае ў чалавеку ўласна чалавечыя пачаткі;

б) падрыхтаванасць да ўнутрыасобаснай актыўнасці па пераадоленні ўласных эгаістычных памкненняў і жаданняў.

Такім чынам, абагульнена *маральны ідэал уяўляў сабой цэласную, цнатлівую, дабрачынную, актыўную асобу з высокім узроўнем маральнай свядомасці і волі, устойлівымі станоўчымі адносінамі да маральных каштоўнасцей і аднаведнымі паводзінамі*.

Мэты маральнага выхавання больш дэталёва раскрываліся ў яго змесце, які вызначаўся сукупнасцю маральных норм, правіл і паводзін і напаяў маральны ідэал канкрэтнымі рысамі і якасцямі. Паслядоўнасць і мэтаабумоўленасць змен з захаваннем напрацовак папярэднікаў у зместавым кампаненце этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст. пацвярджае пераемны характар яе развіцця.

На першым этапе супадзенне асноў народнай маралі і найважнейшых пастулатаў хрысціянскай этыкі абумовіла ўключэнне ў змест *маральнага выхавання* такіх рыс і якасцей, якія адлюстроўвалі *абшчынна-калектывісцкую арыентаванасць* і фарміраваліся на падмурку *любві, пакорлівасці і цярдлівасці*.

Наднацыянальны характар хрысціянскага веравучэння не змог перашкодзіць усталяванню ў этыка-педагагічнай думцы перакананняў аб неабходнасці выхавання *патрыятызму*, дзе арганічна спалучаліся б любоў да радзімы, свайго народа і любоў да іншых людзей. Спачатку патрыятызм больш выразна праяўляўся ў дачыненні да канкрэтных умоў жыццядзейнасці і прымаў пераважна *лакальную форму*.

На другім этапе змест маральнага выхавання набывае выразныя секулярызацыйныя адценні і гуманістычную арыентацыю. Асаблівы акцэнт надаваўся рысам і якасцям, вытворным ад *чалавекалюбства, справядлівасці, талерантнасці, а таксама праявам індывідуалізму і грамадска-этнічнага патрыятызму*.

На трэцім этапе дэмакратычна-абшчынныя пачаткі ў змесце маральнага выхавання набываюць сацыяльна-рэвалюцыйнае адценне і актыўна-дзеясны характар пры *гарманізацыі індывідуалістычных і калектывісцкіх інтэнцый*. На першы план вылучаліся рысы і якасці, якія абапіраліся на *сацыяльную справядлівасць, маральную свабоду, грамадскую актыўнасць і грамадзянскія аспекты патрыятызму*.

Такім чынам, на працягу разглядаемага перыяду была сфарміравана шырокая палітра рыс і якасцей маральна дасканаллага чалавека, сярод якіх чалавекалюбства, добрабычлівасць, сумленнасць, працалюбства, патрыятызм, *талерантнасць, памяркоўнасць, сціпласць, спагадлівасць, дабрачыннасць, дружалюбнасць, шчырасць, цяроплівасць, міласэрнасць, калектывізм*, праз іх у поўнай меры рэалізуецца чалавечае вымярэнне ў кожным чалавеку.

Вызначэнне мэт і зместу маральнага выхавання абумовіла ўздым практычнай значнасці распрацоўкі шляхоў іх ажыццяўлення. Гэтаму пытання вялікую ўвагу надавалі многія прадстаўнікі этыка-педагагічнай думкі даследуемага перыяду.

Разгляду іх ідэй прысвячаецца наступная глава.

ГЛАВА 4

РАСПРАЦОЎКА ТЭАРЭТЫКА-МЕТАДЫЧНЫХ І АРГАНІЗАЦЫЙНЫХ АСНОЎ МАРАЛЬНАГА ВЫХАВАННЯ Ў ЭТЫКА-ПЕДАГАГІЧНАЙ ДУМЦЫ БЕЛАРУСІ X–XVIII СТСТ.

4.1 Пераемнасць фарміравання прынцыпаў маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі X–XVIII стст.

Важнасць і складанасць выяўлення прынцыпаў маральнага выхавання абумоўлены пераважна іх вызначэннем як праз дынаміку развіцця этыка-педагагічнай думкі, так і праз зменлівасць самога гісторыка-педагагічнага працэсу. Прынцыпы ў логіцы нашага даследавання адлюстроўваюць канцэптуальныя ідэі і каштоўнасныя асновы сістэмы гістарычна абумоўленых ідэй, поглядаў, паняццяў і ўяўленняў па пытаннях тэорыі і практыкі маральнага выхавання. Акрамя таго, прынцыпы выразна раскрываюць канкрэтныя патрабаванні непасрэдна да арганізацыі маральна-выхаваўчага працэсу на тэрыторыі Беларусі ў X–XVIII стст.

У гісторыка-педагагічным працэсе з часоў зараджэння маральнага выхавання сталі адзначацца і асэнсоўвацца пэўныя яго заканамернасці, у якіх праяўляліся ўстойлівыя сувязі паміж выхаваўчымі намаганнямі і іх канчатковымі вынікамі. На аснове такіх заканамернасцей выпрацоўваліся адпаведныя патрабаванні, прытрымліванне якіх забяспечвала большую эфектыўнасць маральна-выхаваўчага працэсу. У будучым на падставе гэтых патрабаванняў былі сфармуляваны прынцыпы маральнага выхавання. Згодна з распрацаванай перыядызацыяй фарміраванне прынцыпаў маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы азначанага гістарычнага перыяду адбывалася на працягу сярэдневякова-хрысціянскага, хрысціянска-рэнесанснага і перадасветніцкага этапаў. Спецыфіка кожнага этапу абумовіла асаблівасці вызначэння і асэнсавання дадзеных прынцыпаў прадстаўнікамі этыка-педагагічнай думкі.

Яшчэ ў дахрысціянскі перыяд, калі светаўяўленне нашых продкаў засноўвалася на натуральнай гармоніі чалавека з жыццёвым і акаляючым асяроддзем і вызначальным з'яўлялася праецыраванне ўсеагульных заканамернасцей прыроднага свету на сацыяльныя і духоўныя з'явы, праз правядзенне прамой аналогіі паміж прыродай, усім сусветам і чалавечым быццём, а таксама неабходнасцю ўзгаднення выхаваўчых намаганняў з прыродай чалавека зарадзіліся ідэі **прыродазгоднасці выхавання**. Асновы распрацоўкі гэтай ідэі, а ў далейшым прынцыпу, былі закладзены і актыўна развіваліся ў народнай педагогіцы беларусаў, што разглядала яго ў якасці патрабавання арганічнай сувязі, злітнасці

чалавечага існавання з жывой і нежывой прыродай, якая выступала ў якасці найважнейшай выхаваўчай школы.

Такія ідэі абумовілі фарміраванне прынцыпу прыродазгоднасці маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі на працягу *сярэдневякова-хрысціянскага этапу*. Пры гэтым асаблівасці яго развіцця ў X–XIII стст. прадвызначылі падмацаванне прынцыпу палажэннямі хрысціянскай педагогікі. К. Смаляціч, К. Тураўскі, экзарх Іаан і іншыя асветнікі падкрэслівалі сувязь чалавека з Сусветам праз яго адказнасць “як вянца тварэння” за ўвесь навакольны свет [200, с. 179]. Паколькі чалавек усімі гранямі сваёй існасці звязаны не толькі з навакольнай, знешняй, прыродай, але і ўласнай, унутранай, то пры ажыццяўленні маральна-выхаваўчага працэсу важная роля адводзілася ўліку індывідуальна-ўзроставых асаблівасцей выхаванца. Напрыклад, “Пчала” раіла ўзяць на ўзбраенне выхаваўчы вопыт старажытнасці, калі выхавальнікі дзялілі *“человечьскый възраст на четьре части: на младьство, на уностьство, на мужьскый възраст и на старость”* [131, с. 15].

На *хрысціянска-рэнесансным этапе* развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі неабходнасць прыродаўзгодненасці выхавання найбольш яскрава падкрэслівалася М. Гусоўскім. С. А. Падокшын сцвярджае, што “асноўны ўклад Міколы Гусоўскага ў філасофска-этычную думку заключаецца ў акцэнтаванні сувязі маральных дабрачыннасцей чалавека з натуральна-прыродным асяроддзем” [325, с. 138]. У прыродным асяроддзі, як прыкмячае рэнесансны асветнік, многае ўпарадкавана, як і ў людскай супольнасці. Аднак ён заўважае, што трэба асцярожна пераносіць прыродныя законы на чалавечае грамадства, бо гэтая з’ява – “спрэчная справа” [109, с. 67].

Антрапацэнтрычны характар культуры Адраджэння абумовіў узмацненне інтарэсу ў прадстаўнікоў этыка-педагагічнай думкі Беларусі да асэнсавання праяўленняў індывідуальнай прыроды чалавека. Так, Ф. Скарына ў адным са сваіх твораў сканцэнтруе ўвагу на характэрных адрозненнях людзей, на асаблівасцях і розніцы іх інтарэсаў, індывідуальных і асобных схільнасцях, якія адлюстроўваюцца на ўсведамленні сэнсу свайго жыццёвага дабрабыту і фарміраванні маральных паводзін: *“Едины в царствах и в пановании, друзии в богатестве и в скарбох, инии в мудрости и в науце, а инии в здравии, в красоте и в крепости телесной, неции же во множестве имения и статку, а неции в роскошном ядении и питии и в любодеении, инии теже в детех, в приятелех, во слугах и во иных различных многих речах”* [429, с. 26]. У дачыненні да маральнага выхавання прыродны патэнцыял чалавека, на думку мысліцелей, мае выключнае значэнне. А. Волян лічыў, што ўспрыманне выхаваўчых дзеянняў напасрэдна залежыць ад магчымасцей і схільнасцей чалавека: “Істотна больш зародкаў

дабрачыннасцей прывіта ў душы некаторых людзей, але абудзіць іх да жыцця можна толькі вялікімі намаганнямі, стараннасцю і працай” [76, с. 11].

На *перадасветніцкім этапе* развіцця этыка-педагагічнай думкі падобныя падыходы атрымліваюць пэўнае тэарэтычнае абгрунтаванне і практычнае ўвасабленне ў выхаваўчай практыцы. Акцэнтаванне ўвагі на індывідуальнай прыродзе чалавека абумоўлівае сацыяльна-псіхалагічную арыентаванасць развіцця прынцыпу. “Падабенства паміж людзьмі, якое мае значэнне пры сумеснай дзейнасці, – рыса агульнавядомая. Разам з тым, колькі сустракаецца адценняў інтэлекту, амаль столькі ж характараў, якія вельмі паміж сабой адрозніваюцца...” [355, с. 12], – аналізаваў С. Рысінскі.

С. Полацкі таксама разглядаў чалавека як неад’емную частку прыроды і распаўсюджваў дзеянне прыродных законаў на людзей. Ён параўноўваў бацьку з дрэвам, якое прыносіць плады, маці – з месяцам, дзяцей – з зоркамі [413, с. 343]. Прынцып прыродазгоднасці выхавання, якога прытрымліваўся беларускі асветнік, вельмі сутучны з падыходамі яго сучасніка, заснавальніка прыродазгоднай педагогікі, славутага чэшскага мысліцеля Я. А. Каменскага.

У адным са сваіх твораў С. Полацкі апісвае чатыры характары, якія пераважаюць сярод людзей. Асветнік абавіраецца на старажытнагрэчаскія вучэнні аб чалавечых тэмпераментах. На яго думку, нябесныя свяцілы ўплываюць на наяўнасць прыроджаных задаткаў, але гэта не з’яўляецца вызначальным фактарам у станаўленні асобы. Працэс выхавання дзяцей педагог падзяліў на тры сямігадовыя перыяды. У першыя сем гадоў ён прапаноўвае развіваць у дзіцяці такія якасці, як праўдзівасць, руплівасць і акуратнасць. У другую “седміцу” падлетка неабходна ўжо навучаць якому-небудзь рамяству, а ў апошні перыяд – з 14 да 21 года – юнак абавязкова павінен успрыняць добры розум, страх божы і мудрасць жыцця [15, с. 332].

С. Полацкі быў упэўнены, што выхоўваць дзяцей трэба як мага раней, “от материнской груди”, “от младых ногтей”. Так, у вершы “Нрав” ён пісаў, што як вельмі цяжка перасадзіць старое дрэва ў параўнанні з маладым, так і вельмі складана выхоўваць больш старэйшага. Мысліцель слухна заўважыў, што маральныя якасці, выхаваныя з дзяцінства, захоўваюцца на ўсё жыццё: “*Нрав юноши, от детства всажденный, даже до старости бывает храненный*” [421].

Шырокі ўжытак набылі такія ідэі і ў айчынай маральна-выхаваўчай практыцы. У Статуце Слуцкай школы пісалася, што “клопат аб выхаванні чалавека пачынаецца з калыскі. Выхаванне найбольш часта дапамагае ці перашкаджае ў наступным узросце ў залежнасці ад таго, ці было яно старанна прадумана або запушчана і занядбана” [356, с. 196]. Вялікае значэнне надавалася падобным патрабаванням арганізатарамі асветных

рэформ апошняй чвэрці XVIII ст. Ва ўсіх метадычных распрацоўках сканцэнтравалася ўвага на ўліку індыўдуальных і ўзроставых асаблівасцей дзяцей. Абгрунтаваўся падыход, што арганізоўваць выхаваўчы працэс для дзяцей простых людзей і дзяцей шляхецкага паходжання неабходна па-рознаму [235, с. 266–267].

Такім чынам, на сярэднявекова-хрысціянскім этапе генезісу этыка-педагагічнай думкі Беларусі сутнасць прыродазгоднасці зводзілася да неабходнасці падпарадкавання маральнага выхавання ўсеагульным універсальным законам адзінства, цэласнасці і гарманічнасці прыроды. З распаўсюджваннем рэнесансных ідэй узвялічвання чалавека, што абапіраліся на гуманістычныя асновы антрапацэнтрызму эпохі Адраджэння, асаблівы акцэнт робіцца на патрабаванні ўзгодненасці выхаваўчых намаганняў з прыродай чалавека ўвогуле і яе ўвасабленні ў індыўдуальнай непаўторнасці кожнага індывіда. З набліжэннем эпохі Асветніцтва патрабаванні прыяўляліся паступова падпарадкоўваліся дасягненням прыродазнаўчых навук, пашыраліся змястоўныя межы яго трактоўкі, умацоўвалася практычная арыентаванасць, актывізавалася развіццё псіхалагічных асноў маральнага выхавання.

Прынцып прыродазгоднасці маральнага выхавання і выхавання наогул уяўляе сабой метапрыяўляе сабой метапрыяўляе ўвесь выхаваўчы працэс цалкам: мэтавызначэнне, задачы і змест выхавання, а таксама метады і формы іх дасягнення. Акрамя таго, ён, па сутнасці, з'яўляецца фундаментальным першапрыяўляе сабой першапрыяўляе ўсіх прыяўляе сабой выхавання, акумулюе і інтэгруе як метадалагічныя, так і навукова-тэарэтычныя асновы функцыянавання і развіцця выхаваўчай сістэмы на агульна-філасофскім і педагагічна-прыкладным узроўнях. Непасрэдна на яго падмурку распрацоўваліся і іншыя прыяўляе сабой прыяўляе сабой. Абагаўленне прыяўляе сабой прыяўляе сабой ў язычніцкія часы, яе ўсведамленне ў якасці тварэння рук Божых з прыходам хрысціянскай рэлігіі садзейнічала вылучэнню **Богазгоднасці маральнага выхавання** ў самастойна значны прыяўляе сабой прыяўляе сабой. У хрысціянстве дадзены прыяўляе сабой прыяўляе сабой сістэмаўтваральным, згодна з ім усё выхаванне, як і само жыццё, скіравана на выратаванне душы, што падразумявае імкненне да духоўна-маральнай дасканаласці.

Як слушна падкрэсліваюць сучасныя даследчыкі, на ўзроўні тэарэтыка-педагагічнай канцэптуалізацыі сутнасці прыяўляе сабой прыяўляе сабой, якая абумоўлена філасофска-светапогляднымі асновамі канкрэтнай эпохі, гістарычна сфарміраваным тыпам культуры і сістэмай пануючых каштоўнасцей, тэацэнтрызм Сярэднявечча ўвогуле прыяўляе сабой прыяўляе сабой прыяўляе сабой прыяўляе сабой прадстаўляе ў якасці прыяўляе сабой прыяўляе сабой **Богазгоднасці** выхавання [52, с. 4].

Богазгоднасць разглядалася як арганізацыя развіцця асобы згодна з цэнтральным пачаткам усяго існуючага. Гэты прыяўляе сабой прыяўляе сабой у выхаваўчай практыцы часта праяўляецца як *прыяўляе сабой прыяўляе сабой згоднасці з уласным сумленнем*.

Ён прадвызначаў шляхі выхавання *чалавека ў чалавеку*. Апошні абвяшчаўся хрысціянствам Богападобнай істотай, паколькі створаны Богам па сваім вобразу і падабенству. Гэта абумовіла ўзвышэнне чалавечай асобы, успрыняцце яе як галоўнай каштоўнасці і сэнсу выхавання. Богазгоднасць працэсу маральна-духоўнага выхавання сцвярджае неабмежаваныя магчымасці ўдасканалення чалавека, што стала лейтматывам этыка-педагагічных інтэнцый сярэдневякова-хрысціянскага этапу развіцця этыка-педагагічнай думкі. У адной са сваіх малітваў К. Тураўскі падкрэслівае: “... *яко от небытия мя во бытие вся привел еси и своего образа подобием украсив мя, словесем же и разумом превыше скота вознес мя и твари всей владыку устроил мя еси*” [190, с. 254].

Прынцып Богазгоднасці маральнага выхавання прадугледжвае выхаванне, перш за ўсё, з пазіцый рэлігійнай веры, якая з’яўляецца ўніверсальным вымярэннем свядомасці, індывідуальнасці і духоўнасці асобы. К. Тураўскі звяртаў увагу на тое, што ўся дзейнасць чалавека, яго маральнае і сацыяльнае быццё павінны грунтавацца на веры. Мысліцель папярэджваў: “... *душевное бремя грех... и не солнут бо ся грешнича словеса не иму влаги Святаго Духа*” [189, с. 433]. Вера дазваляе чалавеку акрэсліваць боскае ў самім сабе і такім чынам рабіць экзістэнцыянальны выбар у жыцці, адрозніваць маральнае ад амаральнага. С. Полацкі слухна зазначаў: “*Вялікая гэта мудрасць – дабро ад зла адрозніваць*” [413, с. 195]. Мысліцель папярэджваў, што першасныя ўспрымання многіх з’яў і рэчаў надта падманныя, і толькі вера і абумоўленая ёю маральная адукаванасць індывіда дазваляць зрабіць правільныя высновы ў духоўным развіцці асобы [159, с. 247].

Арганічнае спалучэнне любові да Усявышняга і адказнасці перад ім у многім забяспечвалі эфектыўнасць маральна-духоўнага выхавання. Прынцып Богазгоднасці маральна-выхаваўчай дзейнасці таксама разумеўся як *выхаванне ў Божым страху*. У. Манамах заклікаў: “*Страх имейте Божий в сердце своем*” [72, с. 59]. Выхаванне ў страху Божым разглядалася як выхаванне ціхмянасці, пакорлівасці, арыентавала асобу на самакантроль і самавыхаванне. Усведамленне чалавекам сваіх недахопаў, сваёй грахоўнасці стварала падмурак для асэнсавання неабходнасці духоўна-маральнага ўдасканалення. Гэты этап самастварэння асобы І. Дамаскін назваў “пачаткам прасвятлення душы” [444, с. 432].

Богазгоднасць выхавання праз культываванне ў чалавеку страху Богага прысутнічае і ў педагагічных набытках хрысціянска-рэнесанснага і перадасветніцкага этапаў развіцця айчынай этыка-педагагічнай думкі. Праграмны змест адукацыйна-выхаваўчага працэсу брацкіх школ ВКЛ патрабаваў перш за ўсё навучання дзяцей “першай філасофіі – боязі Бога” [501]. Ф. Скарына заўсёды клапаціўся “о страху Господнем”, “о долготерпении”, “о смирении” выхаванцаў. Па сутнасці, страх Божы ачышчае і пераўтварае індывіда, ён не дазваляе забываць аб закладзеным

у чалавеку Богам добрым пачатку. Аналіз крыніц паказвае, што ў шырокай выхаваўчай практыцы, асабліва на пачатковых ступенях фарміравання асобы, Божы страх успрымаецца літаральна, затым паступова асэнсоўваецца як пачуццё, якое сінкрэтычна аб'ядноўвае адказнасць з любоўю. Яно пазбаўлена выразнага філасофскага і экзістэнцыяльнага характару. Пагроза перад пакараннем адступае на другі план, а затым наогул здымаецца [58–А, с. 43]. Выхаванне ў Божым страху С. Будны разглядаў як выхаванне ў страху перад магчымымі “пакутамі ўласнага сумлення” [62, с. 130–131]. Таму нават свецкія інтэнцыі перадасветніцкага этапу і непасрэдна самой эпохі Асветніцтва абумовілі вызначэнне ў якасці выніку маральнага выхавання “сапраўднага хрысціяніна” [550, с. 54].

Такім чынам, прынцып Богазгоднасці маральнага выхавання прадугледжваў задачу набліжэння чалавека да Бога, перамогі духоўнага пачатку над плоцкім, экзістэнцыяльнага перажывання маральных каштоўнасцей, далучэння да маральнай рэчаіснасці. На наш погляд, *прынцып Богазгоднасці ў многім прадвызначыў развіццё ў педагогіцы наогул і ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі ў прыватнасці асобнаарыентаванага падыходу. Менавіта ў выхаваўчай сферы пачынаецца нівеліроўка супярэчнасцей паміж хрысціянска-тэацэнтрычным і гуманістычна-антрапацэнтрычным разуменнем прыроды чалавека.*

Прыродазгоднасць маральнага выхавання таксама абумоўлівала яго **культуразгоднасць**, што выразна прадстаўлена ў народнай педагогіцы беларусаў. Патрабаванне пабудовы маральна-выхаваўчага працэсу ў адпаведнасці з канкрэтнымі культурна-гістарычнымі ўмовамі пастуліруецца на працягу ўсяго даследуемага перыяду. Такія падыходы праяўляюцца ўжо ў працах асветнікаў сярэдневякова-хрысціянскага этапу развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі (К. Тураўскі, К. Смаляціч, Ф. Пячэрскі і інш.). Сам факт захавання многіх набыткаў язычніцкай культуры пры распаўсюджванні хрысціянства на ўсходнеславянскіх землях сведчыць аб актуальнасці разглядаемага прынцыпу выхавання на дадзеным этапе. Маюць рацыю даследчыкі, якія сцвярджаюць, што “ў фальклору беларускай народнасці бадай больш, чым у рускай і ўкраінскай, захавалася элементаў язычніцкай спадчыны” [265, с. 22].

Адлюстраваннем рэнесансных падыходаў з'яўляюцца погляды Ф. Скарыны, С. Буднага, Б. Буднага, В. Цяпінскага, Л. Зізанія, якія засяроджвалі ўвагу на неабходнасці арганізацыі маральнага выхавання на ўласным этнанацыянальным падмурку. З гэтай нагоды Ф. Скарына ўпершыню пераклаў Біблію на родную мову, Л. Зізаній стварыў першую славянскую граматыку [150, с. 25]. У адрыве ад этнанацыянальных каранёў В. Цяпінскі бачыць прычыну маральнай дэградацыі грамадства. С. Будны заклікаў: “*Абы ваши княжацские милости того народа язык миловати рачили, в котором давные предъки и их княжацские милости панове отци ваших княжецских милости славне преднеишие преложеньства*

несуть” [359, с. 25]. Б. Будны раіў справу выхавання падрастаючых пакаленняў ладзіць на глыбокіх традыцыйных продкаў, а не капіраваць замежны вопыт у гэтай справе [529, с. 31].

Прадстаўнікі перадасветніцкага этапу разам з дэмакратызацыяй выхаваўчых падыходаў выступалі за іх фарміраванне на традыцыйна-культурных асновах. Рэформы Эдукацыйнай камісіі непасрэдна абапіраліся на ўласныя этнакультурныя набыткі і ў арганізацыі маральна-выхаваўчага працэсу ўлічвалі мясцовыя сацыяльна-культурныя асаблівасці [21–А, с. 149]. На такім падмурку пазней грунтавалася дзейнасць шырока вядомых таварыстваў філаматаў і філарэтаў [1–А, с. 91]. Такім чынам, у самастойназначны адгаліноўваецца прынцып народнасці выхавання. Аб гэтым сведчаць матэрыялы п. 2.2.

Пры аналізе ролі народна-педагагічнай культуры ў развіцці этыка-педагагічнай думкі Беларусі быў адзначаны **прынцып традыцыяналістычнасці** [46–А, с. 87]. Праз этнаэтычную педагогіку, якая ўяўляла сабой адзін з кампанентаў этыка-педагагічнай думкі Беларусі яго ўплыў на развіццё ідэй маральнага выхавання быў досыць важкім. Традыцыяналізм арганічна ўваходзіў у сістэму хрысціянскага выхавання. Богаслужэнні, рэлігійныя абрады і святы сваёй выхаваўчай эфектыўнасцю ў многім абавязаны апоры на разглядаемы прынцып. Імпліцытна яго патрабаванні прысутнічалі ў этыка-педагагічных поглядах і ідэях усіх без выключэння асветнікаў Беларусі. Прытрымліванне прынцыпу традыцыяналістычнасці забяспечвала пераемнасць у маральным выхаванні, а значыць, і пераемнасць у развіцці этыка-педагагічнай думкі наогул.

Усе разгледжаныя прынцыпы адлюстроўвалі ролю ў выхаванні сацыялідухоўнай прыроды чалавека, стваралі падмурак арганізацыі маральна-выхаваўчага працэсу, надавалі яму сістэмны характар. На іх аснове фарміраваліся практычна ўсе падыходы да праблем маральнага ўдасканалення асобы. З улікам іх патрабаванняў распрацоўваліся мэты і змест маральнага выхавання. Ахарактарызаваныя вышэй прынцыпы інтэгрвалі не толькі метадалагічныя, але і філасофскія аспекты развіцця маральна-выхаваўчых сістэм. Таму, на наш погляд, яны з’яўляюцца **базавымі прынцыпамі маральнага выхавання**.

З распаўсюджваннем хрысціянства, з павышэннем ролі спецыяльна арганізаванага маральна-выхаваўчага працэсу ўзрастала роля яго арганізатараў. На сярэдневякова-хрысціянскім этапе развіцця этыка-педагагічнай думкі лічылася, што настаўнік-прапаганднік з’яўляецца абавязковай і галоўнай фігурай у маральна-духоўным удасканаленні грамадства. Хрысціянскае вучэнне наогул фарміравалася і распаўсюджвалася непасрэдна з апорай на аўтарытэт Ісуса Хрыста, які, у першую чаргу, выступаў у якасці настаўніка-выратавальніка. Заканамерна, што ў ролі выхавальнікаў, найперш, разглядаліся духоўныя асобы.

Як адзначаў К. Тураўскі, толькі чалавек, які дасягнуў духоўных вяршынь, зможа данесці да іншых сэнс і шляхі маральнага ўдасканалення [195].

У. Манамах на ўласным прыкладзе пераконваў, што выхавальнікамі могуць быць аўтарытэтныя асобы са свецкіх колаў грамадства [72, с. 64]. А прадстаўнікі ерасі стрыгольнікаў, якая мела распаўсюджванне на беларускіх землях у Х–ХІІІ стст., сцвярджалі, што і просты чалавек павінен выходзіць і навучаць іншых, калі ён “в книгах сведущ и душой праведен” [177, с. 139].

Доказна і пераканаўча раскрываецца роля выхавальніка ў “Жыцці Аўрамія Смаленскага”, дзе вучань паказвае чытачам свайго настаўніка як сапраўднага педагога, які здолеў душу і розум многіх людзей скіраваць у дабрачынным напрамку [329, с. 77]. Р. Цамблак сцвярджаў, што кожны настаўнік павінен умець “учение в зрящих душах вселяти” [178, с. 21].

Вядучая роля настаўніка-выхавальніка ў арганізацыі маральнага выхавання падкрэслівалася і ў этыка-педагагічнай думцы ХІV – першай паловы ХVІІ ст. Дзеячы Адраджэння, каб паказаць важнасць уласнай асветна-выхаваўчай місіі ў справе інтэлектуальна-маральнага развіцця грамадства, з гонарам называлі сябе настаўнікамі. Так, Ф. Скарына адзначаў надзвычайную складанасць справы выхавання, таму катэгарычна заключаў: “Немногим учителем бывати” [429, с. 105]. С. Будны згаджаўся з біблейскім сцвярджэннем, што настаўнікі – гэта “соль земли”, бо павінны ратаваць людзей ад “духовной гнили” [62, с. 6].

Аналагічныя тэндэнцыі прысутнічаюць і ў этыка-педагагічнай думцы сярэдзіны ХVІІ – ХVІІІ ст. С. Полацкі падкрэсліваў, што ад маральна-адукацыйнага ўзроўню, стараннасці выхавальніка залежыць поспех справы. У адным з рукапісаў мысліцеля занатаваны наступныя радкі аб настаўніку: “Приемли ползу от словес, отрекай же соблазн творимую дела, терзай благовонные цветы, не прикасайся будущему тернию. Собирай яко пчела мед сладкий, призерай еже неполезно, отемли пшеницу чистую, оставляя плевелы и куколы. Горе же таковым учителям, иже ино учат ино творя, уподобиша бо ся оным книжком и фарисеом, лицемером” [118].

Такія ідэі этыка-педагагічнай думкі знайшлі адпаведнае ўвасабленне і ў рэальным жыцці. На заканадаўчым узроўні ў Статуце 1529 г. ВКЛ пры апісанні патрабаванняў да апекуноў сірот замацаваны ідэальны вобраз выхавальніка: “Теж опекун маеть быти не вельми зошлых лет, тот, который бы собою добре владнул и дом свой ростропне, опатрне справовал” [452, с. 226]. Рэфарматары асветы 1773 г. разумелі, што новы настаўнік павінен быць ключавым звяном асветных пераўтварэнняў, таму хацелі сфарміраваць у дзяржаве новае, асобнае саслоўе настаўнікаў, прадстаўнікі якога павінны ўсё сваё жыццё прысвяціць прафесіянальнаму прызначэнню, замяняць вучням іх бацькоў [550, с. 52–54]. Так у этыка-

педагагічнай думцы Беларусі сфарміраваўся **прынцып вядучай ролі выхавальніка ў маральна-выхаваўчым працэсе.**

Прадстаўнікамі этыка-педагагічнай думкі Беларусі на ўсіх этапах яе развіцця падкрэслівалася эфектыўнасць выхаваўчага ўздзеяння сям’і, што садзейнічала развіццю **прынцыпу прыярытэтнасці сямейнага выхавання.** Многія даследчыкі адзначаюць, што адной з асаблівасцей арганізацыі выхавання ў старажытнасці ва ўсходніх славян было тое, што яно амаль поўнасцю замыкалася ў коле сям’і [16, с. 340]. У язычніцкія часы бацька, старэйшы ў родзе з’яўляўся ключавой фігурай у выхаванні. Нашы продкі разглядалі свой дом, сваю сям’ю і як радавое гняздо, і як крэпасць, і як храм [143, с. 22]. Прыняцце хрысціянства прынцыпова паўплывала на характар сям’і ва ўсходніх славян, напрыклад, была забаронена палігінія [185, с. 54]. Аднак адносіны паміж бацькамі і дзецьмі заставаліся паранейшаму строга патрыярхальнымі [244, с. 7]. Паступова ў выхаваўчай практыцы старажытнарускага грамадства раннехрысціянскага часу на першы план выходзіла палажэнне аб тым, што ад таго, якой была сям’я, непасрэдна залежалі вынікі выхавання дзяцей.

Пры апісанні жыццёвага шляху К. Тураўскага, А. Смаленскага, Е. Полацкай агіёграфы засяроджвалі ўвагу на тым, што кожны з іх нарадзіўся ў прыстойнай сям’і. Бацькам А. Смаленскага нават была дадзена разгорнутая характарыстыка: *“Бе же отец его всеми чтим и любим, от князь честь приемля; бе бо воистинну от всех опознан, яко и правдою украшен, и многими заступленми в бедах помогаю, милостив и тих ко всем, к молитве и к церкви прилежа. Також же и мати его всем благочестием украшена”* [135, с. 68]. Этыка-педагагічная думка скіроўвала ўвагу бацькоў на неабходнасць з самага маленства клапаціцца аб маральным выхаванні дзяцей: *“Для того Бог вложил в родителей любовь к нам, чтобы в них мы имели наставников в добродетели”* [17, с. 198].

Пры распрацоўцы пытанняў сямейнага выхавання ў айчынной педагагічнай думцы старажытнасці, у адпаведнасці са старазапаветным падыходам, роля жанчыны часта падавалася ў негатыўным, маральна-разбуральным плане [136, с. 219]. У той жа час засяроджвалася ўвага, што без жанчыны-гаспадыні немагчымы ні добры дом, ні добрая сям’я. Таму ў *“Аповесці аб Акіры Прамудрым”* мы сустракаем і пахвалу добрай жонцы: *“Чадо, люби свою жену всей душою, ибо она – мать твоих детей, услада жизни твоей”* [321, с. 141]. Данііл Заточнік падкрэсліваў: *“Хорошая жена – венец мужу своему и беспечалие”* [294, с. 150]. Паступова ў грамадстве замацоўвалася меркаванне аб тым, што жанчына па сваім паходжанні саступае мужчыне, але па годнасці – *“яна роўная з ім”* [306, с. 73].

Абапіраючыся на хрысціянскія ўяўленні аб значнасці выхаваўчай місіі сям’і, выкарыстоўваючы шматвяковы вопыт выхавання дзяцей, атрымаўшы істотны ўплыў рэнесансных гуманістычных ідэй, айчынная этыка-педагагічная думка эпохі Адраджэння на новым узроўні ўздымае

пытанні сямейнага выхавання. Ф. Скарына адной з умоў выніковасці сямейнага выхавання лічыў трывалую, дружную сям'ю: *“незгода бо и наибольшие царства разрушает”* [429, с. 111]. Першадрукар павучаў, што *“мужи с своими женами имеют во любви жити... чада, абы слухали и честовали родителей своих. Родители же дабы питали и навчали чада своя”* [429, с. 116].

Дадзены гуманістычны падыход у ацэнцы выхаваўчай ролі сям'і атрымаў свой далейшы працяг і ў этыка-педагагічнай думцы наступнага этапу. Слынным асветнікам прыходзілася абвяргаць довады езуітаў і піяраў, якія лічылі сямейнае выхаванне антыграмадскім, арыентаваным на фарміраванне эгаістычных і пасіўных асоб [320, с. 168]. Паводле С. Полацкага, асноўным фарміруючым звяном душы дзіцяці, будучага грамадзяніна з'яўляецца сям'я з яе ўкладам і традыцыямі. Добры сын абавязкова будзе і добрым грамадзянінам. Асветнік катэгарычна адхіляе погляды і дзеянні настаўнікаў-езуітаў, якія хацелі ізаляваць выхаванцаў ад уплыву бацькоўскага дома. С. Полацкі зазначае, што *“плод от древа поблизу си падает, орел подобна себе орла плодит...”* [424]. Аднак ён слухна заўважае, што ў многіх добрых бацькоў могуць быць дрэнныя дзеці, калі ў сям'і не звяртаюць увагі на іх выхаванне.

С. Полацкі першым у гісторыі айчынай педагогікі адзначыў неабходнасць дзейснага ўдзелу ў выхаваўчым працэсе жанчыны-маці. Ён прама і катэгарычна патрабаваў: *“Ты убо, рождший и честная мати, тщитесь чада ваша соблюдать”* [413, с. 294]. Доўгі час педагогічная думка аддавала перавагу распрацоўцы пытанняў выхавання менавіта хлапчукоў і юнакоў. А ў выказваннях С. Полацкага ўжо выразна прасочваецца думка аб выхаванні дзяўчат. Напрыклад, у *“Слове у день святая Софья и чад ея”* асветнік усхваляе вобраз ідэальнай маці, якая выходзіць сваіх дачок *“добронравием, честностью и страхом божьим”* [370, с. 175].

Найважнейшым прынцыпам, сфарміраваным у этыка-педагагічнай думцы Беларусі, быў **прынцып спалучэння калектывізму і індывідуалізму**. У другой і трэцяй главах дадзенай працы падрабязна раскрыты падыходы да гэтай праблемы. І народная педагогіка беларусаў, і педагогі-мысліцелі Беларусі пераконвалі, што як высокадухоўны калектыв з'яўляецца ўмовай паспяховага маральнага выхавання асобы, так і маральнае станаўленне асобы ёсць умова паспяховага развіцця высокамаральнага калектыву.

Гісторыя развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі сведчыць аб істотных зменах, якія адбываліся пры вызначэнні характару адносін да выхаванцаў у працэсе маральнага выхавання. Паступова сфарміраваўся **прынцып гуманізацыі адносін да выхаванцаў** з захаваннем патрабавальнасці да іх [165, с. 24]. Згодна з высновамі сучасных гісторыкаў педагогікі, на ранніх этапах развіцця чалавецтва ў выхаванні

адсутнічаў прымус, фізічныя пакаранні. Адносіны выхавальнікаў да дзяцей мелі мяккі, добразычлівы, гуманны характар [221, с. 69]. Але з цягам часу, з раслаеннем грамадства ўстанаўліваюцца строгія, нават суровыя адносіны да выхаванцаў. Абапіраючыся на старазапаветныя ўяўленні аб першапачатковай грахоўнасці чалавека, скіраванасці яго да зла, распрацоўшчыкі асноў маральнага выхавання ў Беларусі сярэднявэкава-хрысціянскага этапу абгрунтавалі думку, што празмерна жорсткія адносіны да дзяцей з'яўляюцца першай прыкметай любові да іх: *“Кто любит своего сына, тот пусть чаще наказывает его, чтобы впоследствии утешаться им. Поблажающий сыну будет перевязывать раны его. Лелей дитя, и оно утрашит тебя; играй с ним, и оно опечалит тебя. Не смейся с ним, чтобы не горевать с ним и после не скрежетать своими зубами. Не давай ему воли в юности и не потворствуй неразумию его”* [183, с. 69].

П. Ф. Капцераў справядліва лічыць, што ідэі евангельскай педагогікі з іх арыентацыяй на любоў і разуменне самакаштоўнасці кожнай асобы досыць запаволена распаўсюджваліся сярод усходніх славян. Сутнасць хрысціянскага выхавання доўга выцясняялася знешнім, фармальна-абрадавым яго разуменнем. Невыпадкова, што “любімай кніжкай нашых продкаў, якую найбольш чыталі, заўсёды быў Псалтыр, а не Евангелле” [183, с. 74]. Многія распрацоўшчыкі этыка-педагагічнай думкі прытрымліваліся пазіцыі разгляду анталагічна ўласцівай чалавеку свабоды ў якасці Божага пакарання за першародны грэх. Рабілася выснова аб неабходнасці скіраванасці выхавання на найменшае праяўленне свабоды выбару ў выхаванца [430, с. 125]. Адсюль бяруць вытокі выхавання паслухмянасці, сіла волі выхаванца бачылася ва ўменні падпарадкоўвацца. Гэта непазбежна ўмацоўвала пазіцыі *аўтарытарызму* ў выхаванні, які меў досыць глыбокія карані ў гісторыі педагогікі і быў вызначальным на пачатковых этапах. Як адзначалася вышэй, язычніцтва выхаваўчае ўздзеянне будавала на шырокім выкарыстанні аўтарытэту прыроды, продкаў, роду. Абагаўленне прыроды з маральна-выхаваўчага пункту гледжання напаялася своеасаблівым ідэйна-сімвалічным сэнсам. Аўтарытэт прыроды, увасабленне яе з'яў з поспехам выкарыстоўваліся і хрысціянскай педагогікай, але галоўным аўтарытэтам становіліся Свяшчэннае Пісанне, боскія заветы і г. д. Скіраванасць на аўтарытэты садзейнічала пэўнаму кансерватызму, фарміравала традыцыі, што мела як станоўчыя, так і негатыўныя наступствы.

Тым не менш, ужо ў “Паважнай кнізе” засяроджвалася ўвага на гуманных і адначасова патрабавальных адносінах настаўніка да дзяцей: *“учити жъ ихъ не яростію, ни жестокостію, ни гневомъ, но радостовиднымъ страхомъ и любовнымъ обычаемъ, и слаткимъ проученіемъ, и ласковымъ разсужденіемъ, противу коегождо силы, и со ослабленіемъ, да не унывають”* [245, с. 102].

Гуманістычная скіраванасць эпохі Адраджэння істотна паўплывала на характар адносін да дзяцей, што атрымала адпаведнае адлюстраванне ў этыка-педагагічнай думцы. На наш погляд, у меншай ступені, чым у краінах Заходняй Еўропы, але ў большай, чым у Маскоўскай Русі, на беларускіх землях гуманізаваліся адносіны да дзяцей у працэсе маральнага выхавання. Да пачатку XVI ст. значна змякчаецца традыцыйная строгаць да дзяцей, істотна аслабляецца імператыўна-забарончы характар маральна-выхаваўчых падыходаў. Прыхільнікі такіх кірункаў разглядалі свабоду як дар Божы, згодна з якім чалавек мае права выбару паміж добром і злом, прычым выбар зла ненатуральны для чалавечай сутнасці. Перад настаўнікамі ставілася задача дапамагчы выхаванцу ў выбары добра. Прымуся ў гэтым выпадку крайне непажаданы.

Зараз складана поўнасьцю вызначыць па вядомай у цяперашні час спадчыне Ф. Скарыны, які сэнс ён укладваў у патрабаванне *“детей пильное выхование”* [429, с. 64], аднак ужо тое, што ў яго творах мы бачым нязвыклае па тых часах паняцце *“ласкавый отец”* [429, с. 111], наводзіць на думку, што яго погляды не былі пазбаўлены гуманістычных падыходаў. С. Будны крытыкуе заганныя практыку, калі выхавальнікі *“сілай падпарадкоўваюць людзей сваёй тыраніі”* [63, с. 80]. Я. Намыслоўскі катэгарычна выступаў супраць пастулата аб неабходнасці трымаць дзяцей у страху. *“Шчырай пяшчотай ласкавых нораваў дабыць можна столькі, – пісаў Ліцыній, – колькі другім шляхам дабыць немагчыма”* [333, с. 184].

Патрабаванне падобнага падыходу ў адносінах выхавальнікаў да сваіх пад апеку развівалася і ў сярэдзіне XVII – XVIII ст. С. Полацкі, хаця і прытрымліваўся строгіх правілаў, але лічыў, што адносіны настаўнікаў да вучняў, начальнікаў да падначаленых павінны будавацца на любові і павазе. На яго думку, нават *“злонравіе”* будзе пераможана дабрынёй, а *“благим злим будут поражени”* [413, с. 287]. Адначасова С. Полацкі перасцерагаў, што пачуццямі нельга асяляцца розум, бо залішня, празмерная любоў да дзяцей, якая потым перарастае ў патаканне іх капрызам, вядзе да неўтаймальнага свавольства, дае прама процілеглыя вынікі [417, с. 342]. Ён неаднаразова падкрэсліваў, што не ўсякую дзіцячую прыхамаць патрэбна задавальняць.

Праправы гуманізацыі адносін да выхаванцаў знаходзілі адпаведнае адлюстраванне і ў практыцы работы навучальных устаноў Беларусі. Архіўныя матэрыялы захавалі такое прадпісанне да выхавальнікаў: *“Учити дидаascal и любити мает дети вси заровно, як сынов богатых, так и сирот убогих... только не пилней единого нежели другого учити”* [7, с. 182].

К. Нарбут не толькі рашуча выступаў за гуманныя адносіны настаўнікаў да вучняў, за павагу асабістай годнасці кожнага выхаванца, а і рашуча крытыкаваў настаўнікаў за аўтарытарызм: *“Настаўнікі, якія сваіх вучняў вымушаюць слепа прытрымлівацца іх поглядаў, як бы скоўваюць у ланцугі дзіцячы розум”* [545, с. 32].

Падобным чынам у гісторыі этыка-педагагічнай думкі Беларусі развіваўся **прынцып актывізацыі выхаванцаў ва ўласным маральным удасканаленні**. Як адзначалася вышэй, яшчэ ў дахрысціянскія часы ад выхаванцаў патрабавалася пэўная актыўнасць у засваенні і выкананні маральных норм і прадпісанняў грамадства. Усходнеславянская міфалогія паказвае, што ад самога індывіда залежыць, як складзецца яго жыццё [143, с. 41]. Чалавек паўстае не пасіўным назіральнікам, а стваральнікам свайго лёсу.

Пачынаючы з X ст., па меры распаўсюджвання хрысціянства, з наданнем чалавеку маральнай свабоды становіцца магчымым самавыхаванне асобы, стварэнне ёю сваёй духоўнай існасці [148, с. 116]. Асветнікі лічылі, што сапраўдная свабода – унутраная, і чалавек у любым становішчы здольны і павінен адчуваць сябе свабодным у дасягненні маральных вяршынь: “Калі хочаш па-за рабствам быць, вызваліся ад рабства...” [201, с. 187].

З пашырэннем ідэалогіі гуманізму роля ўласнай актыўнасці чалавека ў маральна-выхаваўчым працэсе ўзрастала. Асветнікі XIV – першай паловы XVII ст. зыходзілі не столькі з праваслаўнага пастулата аб “самаўладдзі душы”, колькі з уяўленняў аб тым, што людзі як Боскія стварэнні роўныя паміж сабой і валодаюць аднолькавай свабодай. А. Волян сцвярджаў: “Усе людзі народжаны вольнымі істотамі і вольныя рабіць так, як ім падказвае сумленне” [563, с. 11]. У шырока распаўсюджаных на беларускіх землях поглядах знакамітага польскага гуманіста-асветніка XVI ст. А. Ф. Маджэўскага адзначаецца, што “бацькам, якія хочуць адкрыць шлях да праведнасці сваім дзецям... дасягнуць гэтага лёгка, калі не дазваляць дзецям сядзець склаўшы рукі” [544, с. 113].

У процівагу скарынаўскаму погляду аб актыўнасці, якая знаходзіцца ў межах пастулатаў Свяшчэннага Пісання, С. Будны адзначаў, што чалавек, асэнсаваўшы пачуце альбо прачытанае, сам мае права пагадзіцца ці не з біблейскімі заветамі. Асветнік не мог змірыцца з думкай, што чалавек – гэта пасіўны аб’ект выхаваўчага ўздзеяння. У яго разуменні выхаванец – гэта актыўны чалавек, які думае і крытычна адносіцца да той інфармацыі, якую атрымлівае. Гуманіст падкрэсліваў: “Варта было б, каб у нас ужо была свабода гаварыць аб боскіх справах не толькі настаўнікам, але і вучням, не толькі пастырам, але і авечкам або слухачам, не толькі багатым, але і бедным – толькі б правільна” [59, с. 70].

Прадстаўнікі этыка-педагагічнай думкі сярэдзіны XVII – XVIII ст. наогул лічылі, што без актыўнасці выхаванцаў ніводная педагагічная праблема не можа быць вырашана. Я. Даманеўскі падкрэслівае, што бяздзейны чалавек толькі кампраметуе Творцу [540, с. 54]. Індывідуальная маральная адказнасць людзей перад Богам рэалізуецца ў актыўнай практычнай дзейнасці асобы. Задача настаўнікаў, такім чынам, якраз

і зводзіцца да актывізацыі і стымулявання маральных паводзін вучняў. Апроч усяго іншага, сам працэс маральнага выхавання набывае інверсіўны характар.

Адзначаныя вышэй патрабаванні да маральна-выхаваўчага працэсу фарміравалі групу прынцыпаў, якія можна назваць *гісторыка-анталагічнымі*. Такая назва адлюстроўвае як іх анталагічную сутнасць, так і гістарычна зменлівы характар. Змястоўнае напаўненне разгледжаных прынцыпаў мянялася з цягам часу, што надавала маральнаму выхаванню пэўныя адметнасці ў канкрэтныя гістарычныя перыяды.

Многія прадстаўнікі этыка-педагагічнай думкі Беларусі даследуемага перыяду акцэнтавалі ўвагу на пытаннях дакладнай, прадуманай арганізацыі маральна-выхаваўчага працэсу. Як было вышэй адзначана, звярталася ўвага на важнасць вызначэння мэты любога віду дзейнасці. “*Всякое дело совет даваряет, – пісаў С. Полацкі, – ум конец его да предусматривает*” [415, с. 249]. Для таго, каб паспяхова завяршыўся выхаваўчы працэс, неабходна закласці добры пачатак. С. Рысінскі неаднаразова сцвярджаў: “Добры пачатак – палова справы” [393, с. 94].

Яшчэ адной перадумовай поспеху выхаваўчай справы з’яўляецца **паслядоўнасць** яе ажыццяўлення. “Правільна не зробіш нічога, – разважаў Я. Намыслоўскі, – калі не прадумаеш парадку” [333, с. 174]. Асветнікі важнае месца адводзілі **сістэматычнасці, інтэнсіўнасці ўздзеяння на выхаванцаў**, калі падкрэслівалі надзвычайную складанасць арганізацыі маральнага выхавання. Папулярнасцю карыстаўся афарызм: “Кропля доўбіць камень не сілай, а частым паданнем” [394, с. 26].

У айчыннай педагагічнай думцы абгрунтоўваўся шэраг іншых патрабаванняў метадычнага характару, якія павышалі эфектыўнасць маральна-выхаваўчага працэсу. Яшчэ ў Х–ХІІІ стст. з’явілася патрабаванне забеспячэння **даступнасці, зразумеласці** для выхаванцаў зместу маральнага выхавання і дзеянняў настаўнікаў. К. Тураўскі сцвярджаў, што выхавальнік, які не можа патрэбныя справы ў адпаведным парадку выкласці, падобны да стралка, які не можа трапіць у сваю цэль [328, с. 293]. Ён і сам быў не толькі выдатным прамоўцам, але вельмі дасканалы, на высокім мастацкім узроўні пісаў шматлікія павучанні, казанні, малітвы, каноны, прытчы і іншыя творы, зварот да якіх, на яго думку, “захавалі душу чыстай, цела – не абрыдлым, а жыццё – беззаганым” [197, с. 92].

Умелымі майстрамі складання норавапавучальных пропаведзей былі айчынныя асветнікі эпохі Адраджэння. Л. Кароткая адзначае: “Маючы на мэце зрабіць аповед больш пераканальным, замацаваць галоўную думку ў свядомасці чытача, Ф. Скарына падчас расчляняе яе. Пры гэтым асобныя часткі звязваюцца ў адно цэлае словам, якое не паўтараецца і набывае пры гэтым узмацняльнае адценне” [223, с. 64]. Для таго, каб выкладаемы матэрыял быў больш даступным, асветнік дапаўняе тэксты шматлікімі ілюстрацыямі, каб “*люди посполитые, чтучи могли лепей разумети*” [429,

с. 37]. Калі мець на ўвазе, што самім выданнем Бібліі першадрукар хацеў данесці сэнс Свяшчэннага Пісання да простых людзей, то можна зрабіць вывад, што ён па сутнасці закладвае асновы эзатэрызму і ў фарміраванні асобных ідэй айчыннай этыка-педагагічнай думкі.

З глыбокай старажытнасці ў маральным выхаванні адным з найважнейшых быў **прынцып нагляднасці**. І. А. Кандакова прыводзіць прыклад, што “з мэтай нагляднасці абстрактныя паняцці ў павучаннях супастаўляліся з бытавымі прадметамі, звыклымі з’явамі жыцця і служылі галоўнай задачай выхавання адпаведнага гістарычнаму перыяду светапогляду і фарміраванню новага чалавека” [213, с. 18].

Дзеля нагляднасці ўсходнеславянскія асветнікі Ранняга Сярэднявечча ўводзілі ў свае творы вобразы біблейскіх персанажаў, міфалагічных істот, жывёл. Так, напрыклад, К. Смаляціч выкарыстоўваў вобразы Алкіёна і Саламандра, каб больш дакладна растлумачыць сваёй аўдыторыі пытанні маральнага развіцця і суіснавання ў навакольным свеце [201, с. 188–189]. Прынцыпы даступнасці, нагляднасці, хоць тэарэтычна пакуль што і не былі сфармуляваны, але знайшлі шырокі ўжытак у вучэбнай практыцы і выхаваўчай рабоце многіх школ Беларусі эпохі Адраджэння. С. Полацкі абагульняў: “*Веру емлем тым паче, яже око видит, нежели гласом, яже ухо наше слышит*” [413, с. 342]. Асаблівае значэнне ён, як і Ф. Скарына, надаваў пытанням афармлення сваіх кніг. Тытульныя лісты многіх выданняў С. Полацкага выкананы ў сімволіка-эмблематычным стылі. Каб прыцягнуць увагу чытача, самі тэксты ён кампанаваў у выглядзе розных фігур.

Апора на традыцыі народнага выхавання пры распрацоўцы этыка-педагагічных ідэй, актыўна-дзейнасны характар маральнасці абумовілі распрацоўку **прынцыпу сувязі з жыццём**. Сам маральна-выхаваўчы працэс часцей за ўсё працякаў у жыццёсцвярдзальных побытавых формах, а не шляхам маралізатарства. Важнае месца ў этыка-педагагічных распрацоўках адводзілася **прынцыпам варыятыўнасці інтэнсіўнасці ўздзеяння на выхаванцаў**, а таксама **ўзгодненасці выхаваўчых намаганняў**.

Разгледжаныя вышэй прынцыпы маральнага выхавання закладвалі метадычныя асновы яго арганізацыі, будучых выхаваўчых тэхналогій. Па гэтай прычыне яны могуць мець назву **методыка-інструментальныя**.

У сукупнасці разгледжаныя прынцыпы абумоўлівалі адпаведнае развіццё метадаў і сродкаў маральнага выхавання, над чым плённа працавалі прадстаўнікі этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

4.2 Пераемнасць развіцця метадаў маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі X–XVIII стст.

Распрацоўка метадаў маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі, з аднаго боку, адбывалася ў кантэксце сусветнага гісторыка-педагагічнага працэсу, з іншага – вызначалася тэндэнцыямі і асаблівасцямі развіцця этыка-педагагічных ідэй у Беларусі адзначанага перыяду.

Метады маральнага выхавання разглядаліся як спосабы ўздзеяння на сутнасныя сферы чалавека дзеля фарміравання ў яго праз уласнае развіццё, самастварэнне, самаўдасканаленне рыс і якасцей, вызначаных мэтай і зместам выхавання. Як вядома, язычніцкі перыяд характарызуецца існаваннем шматлікіх табу на ўчынкі чалавека. Забароны, наогул, уяўляюць сабой гістарычна першы тып маральных наратыўных устаноў, якія ўзніклі яшчэ ў першабытным грамадстве. Асаблівасці прыняцця хрысціянства на ўсходнеславянскіх землях дапускалі, у першую чаргу, праз народна-педагагічную думку шырокае выкарыстанне **метаду забарон**. Чалавеку перш-наперш прадпісвалася не што трэба рабіць, а што не трэба рабіць. Умацоўвалі пазіцыі дадзенага метаду і асноўныя заповеды хрысціянства “не ўбій”, “не ўкрадзі” і г. д. Між тым прадстаўленая кожнаму індывіду свабода волі прывяла да таго, што паступова, з развіццём гісторыка-педагагічнага працэсу, значнасць дадзенага метаду ў маральным выхаванні істотна змянілася. Наратыўны характар народна-педагагічнай культуры ў многім абумовіў развіццё адпаведных метадаў маральнага выхавання. Паступова спалучэнне апісальнасці з імператыўнасцю садзейнічала фарміраванню *наратыўна-прадпісальнага* змястоўнага нападзення метадаў маральнага выхавання. Такія патрабаванні-ўзоры заснаваны на больш высокім узроўні абагульненняў, чым забароны.

Аналагічнае адбывалася і з **метадамі фарміравання вопыту маральных паводзін**. Аналіз крыніц паказвае, што ў народна-педагагічнай думцы з даўніх часоў ім надавалася прыярытэтнае значэнне. Распрацоўшчыкі этыка-педагагічнай думкі таксама лічылі, што непасрэдна ўдзел выхаванцаў у добрых справах забяспечваў значны выхаваўчы эфект. З гэтай нагоды “Пчала” пісала: *“Не тако можеши словом учити и привлеци к себе слушающих, акы нравом благым”* [11, с. 31]. Пры ўключэнні дзяцей у актыўную дзейнасць, якая пры гэтым грунтуецца на маральных асновах, **метад практыкаванняў (прывучэння)** досыць хутка дае неабходныя выхаваўчыя вынікі. Асветнікі былі ўпэўнены, што “прывычка к доброй жизни обратится впоследствии в закон” [164, с. 19].

З глыбокай старажытнасці, асабліва з часоў распаўсюджвання хрысціянства, дзейным сродкам метаду прывучэння ў маральным

выхаванні з’яўлялася *міласціна*. Высокім этыка-педагагічным сэнсам былі напоўнены заклікі дапамагаць усім, хто просіць, і рабіць гэта ахвотна: *“Не издѣръци глас, с роптанием дая, якоже мнози творять, дающе не бодро, ни испытаи просящаго – или достоин взятья или ни”* [11, с. 65]. Усходнеславянскі асветнік XI ст. мітрапаліт Іларыён сцвярджаў, што міласціна – адзін з самых эфектыўных сродкаў маральнага ўдасканалення. Мысліцель заклікаў: *“... не довольствуйся только слышанием, но на деле исполняй сказанное, просящим подавая, нагих одевая, жаждущих и алчущих насыщая, болящих утешением всяческим утешая...”* [432, с. 119]. Сам факт аказання дапамогі не столькі змяняў становішча “убогих”, колькі садзейнічаў выхаванню ў ахвяравальніка адпаведных маральных якасцей. Нашы продкі часта гаварылі, што *“ў Рай уваходзяць святою міласцінай”* [143, с. 197].

Ярка і пераканаўча арганізацыя маральнага выхавання метадам практыкаванняў прадстаўлена ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі XIV – першай паловы XVII ст. На думку М. Гусоўскага, калі практыкаваць выхаванцаў у сціпласці, ветлівасці, сумленнасці, храбрасці і інш., то можна будзе дабіцца набыцця імі адпаведных рыс і якасцей [109, с. 154]. Прафесар Віленскага ўніверсітэта Л. Залускі, пагаджаючыся з Арыстоцелем, пісаў: *“Людзьмі мы нараджаемся, добрымі ж становімся, дзякуючы пазнанню дабрадзейнасці і практыкаванню ў ёй”* [159, с. 189].

Асветнікі сярэдзіны XVII – XVIII ст., якія прытрымліваліся думкі аб павышэнні актыўнасці выхаванцаў у сваім маральным развіцці, таксама адзначалі неабходнасць выканання спецыяльна падобраных практыкаванняў, што дапамогуць засвоеным маральным нормам і ведам трансфармавацца ў навыкі і звычкі. С. Полацкі пісаў: *“Долгим путем водит словом поучаяй, кратко наставляет образ делом даяй”* [425, с. 369].

Невыпадкова ў школах Беларусі надавалася шмат увагі прывучэнню дзяцей да маральных учынкаў. Так, у метадычных указаннях Статута Слуцкай школы запісана: *“Ад паэтычных прадметаў мы пераходзім абавязкова да свайго роду практычнай этыкі...”* [475, с. 96]. На гэта рабіўся акцэнт і ў дакументах Эдукацыйнай камісіі. К. Нарбут лічыў, што далучэнне да назапашанага вопыту, ведаў можа ісці трыма напрамкамі – лагічным, эстэтычным і практычным. Прычым маральна-эстэтычныя ўспрыманні лепш за ўсё засвойваюцца *“паступова шляхам працяглых практыкаванняў і паўтораў “запісваюцца” ў душы”* [545, с. 52].

Хрысціянская педагогіка на працягу шматвяковай гісторыі з поспехам выкарыстоўвала шырокі арсенал прыёмаў і сродкаў **метаду пераканання**. На гэта духоўных настаўнікаў непасрэдна накіроўвала Правіла 9 Двухкратнага Сабору: *“Подобает бо священнику Божию вразумляти неблагоуравных наставлениями и увещаниями”* [283, с. 62]. Хрысціянскія вернікі ўсіх узростаў былі абавязаны наведваць цэрквы дзе з

дапамогай пропаведзей, павучанняў і настаўленняў фарміраваліся ўстойлівыя светапоглядныя стэрэатыпы, якія потым рэалізоўваліся ў нормы маральных паводзін. Агульнапрызнаная роля такіх асветнікаў, як Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч у развіцці гэтага метаду. Істотны ўклад і ў тэарэтычныя распрацоўкі, і ў практычнае выкарыстанне метаду пераканання ў маральным выхаванні ўнёс Р. Цамблак. Яго пропаведзі, пахвальныя словы дасканала і таленавіта састаўлены, у іх цесна пераплятаюцца канкрэтна-выяўленчы і міфалага-сімвалічны пласты [95, с. 342].

З дапамогай метаду пераканання непасрэдна адбывалася фарміраванне маральнай свядомасці. Таму разумнасць, мудрасць, адукаванасць стваралі спрыяльную глебу для яе развіцця. Мудрасць разглядалася не толькі як валоданне пэўнымі ведамі, а і як дзейнасць: “Самі веды разумеюцца як веды-дзеянне, а дзеянне – як дзеянне-веды, дзе ў адзінае зліты свядомасць, учынак і воля” [55, с. 14].

Айчынныя асветнікі разумнасць, мудрасць разглядалі ў біблейска-хрысціянскім сэнсе як практычна-рэлігійную скіраванасць, набожнасць, добрапрыстойнасць і маральнасць. Яны разумелі, што без адпаведнага разумовага ўзроўню дабрыня можа ператварыцца ў сур’ёзны недахоп, бо адсутнасць ведаў здольна забытаць чалавека ў вызначэнні мэты, ацэнцы з’яў і выбары лініі маральных паводзін.

Ф. Скарына ўказваў на многія метады “*навчения добронравию*”, а прыярытэт аддаваў магчымасці “*приводить нас к мудрости и к добрым обычаям путём разуму*” [429, с. 25]. У якасці найважнейшых сродкаў педагогічнага ўздзеяння на выхаванцаў вылучаліся *павучанні, угаворы, пропаведзі, растлумачэнні, унушэнні*. Усе яны абапіраліся на багацейшую нарматыўную традыцыю ўсходніх славян. Па сутнасці, нарматыўны падыход, які бярэ пачатак з часоў міфалагічнага мыслення, ствараў аснову ў арганізацыі перадачы-набыцця назапашанага маральнага вопыту. Выхаваўчыя нарматывы праз актуалізацыю індывідам уласнага вітагеннага вопыту разам з перадачай адасобленых ад суб’екта апісанняў фарміруюць паводзіны чалавека. Вялікае значэнне надавалася *жывому слову выхавальніка*. Ад настаўніка патрабавалася ўменне валодаць майстэрствам пераканання. Таму Ф. Скарына, які клапаціўся аб “*красамоўнасці*” настаўніка, патрабаваў “*умети язык свой справовати*” [429, с. 105]. Узвышчаў сілу слова М. Гусоўскі. Пяро пісьменнік параўноўваў са стралой з лука воіна: “*Дзіўнае ўсё ж падабенства: адзінае джала ў пёраў і стрэл, а напоіш хоць злёгеньку ядам – хопіць і драпіны, каб закрануты загінуць*” [109, с. 57]. Ён адзначаў, што з дапамогай слова можна прыйсці да дабрачыннасці, а можна і да заганаў [334, с. 174].

Такія падыходы замацоўваліся ў этыка-педагогічнай думцы XVII–XVIII стст. Як паказвае аналіз педагогічнай спадчыны С. Полацкага, метады пераканання ў яго займаў першараднае значэнне. З максімальнай прастатой, даходлівасцю і пераканальнасцю выкладаў ён свае погляды

ў норавапавучальных вершах і пропаведзях. Педагог выступаў супраць складання грувасткіх, шматслоўных тэкстаў: *“Сокрацэнно писася, да может пояти удобне ум и память предолго держати, ибо краткое слово удобно держится, к тщащимся пояти годнее творится”* [413, с. 286]. У наратыўных выхаваўчых падыходах акцэнт робіцца на дынаміцы апісальных станаў, дзейнасці, дзякуючы чаму пабуджаюцца да актыўнасці і выхаванцы.

З часоў распаўсюджвання хрысціянства слова паказвала сваю выхаваўчую сілу праз кнігі, якія з’яўляліся скарбніцай сацыяльнага і маральнага вопыту і актыўным сродкам маральнага выхавання. Даследчыкі падкрэсліваюць, што *“сярод аўтарытэтаў, якія садзейнічалі ўмацаванню маральных ідэй у грамадскім светапоглядзе, шырока выкарыстоўваўся ў дыдактычных творах XI – першай паловы XII ст. аўтарытэт кнігі”* [213, с. 19]. На думку Кірылы Тураўскага, кнігі якраз і пісаліся дзеля чалавечага ўдасканалення. Менавіта яны з’яўляюцца адным з самых галоўных вытокаў *“сердечнага разума”* (дабрадзейнасці). Маральна-выхаваўчая каштоўнасць кнігі адзначалася і асветнікамі эпохі Адраджэння. Ф. Скарына падкрэсліваў, што чалавек з дапамогай кнігі можа чэрпаць *“добрыя нравы, яко бы со источника”* [429, с. 18]. Гэтая ж тэндэнцыя захоўвалася ў сярэдзіне XVII – XVIII ст. С. Полацкі неаднойчы адзначаў, што кніга *“всяких добродетелей учаще свершенства”* [413, с. 367], бо *“книги елма ся читают, лице совести светло проявляют”* [411, с. 4].

Для фарміравання высокамаральнай асобы абавязкова патрэбна было развіццё розуму, спасціжэнне мудрасці: *“Многія бачылі мудрасць у ясным размежаванні добра і зла, у зліцці ведаў і паводзін, заснаваных на правільнай ацэнцы асноўных фактаў, тыповых сітуацый”* [251, с. 41]. Таму на ўсіх этапах маральнага развіцця інтэлектуальны пачатак лічыўся аднолькава значным. Гэта было характэрна для гуманістычнай педагогікі наогул. Даследчык этычных ідэй італьянскага Адраджэння Л. М. Брагіна робіць заключэнне аб усталяванні там думкі, што *“развіваць і ўдасканальваць здольнасці свайго розуму – найважнейшая маральная, практычная і педагогічная задача”* [57, с. 173].

Паступова ў этыка-педагогічнай думцы дыферэнцыруюцца вывучаемыя навукі ў залежнасці ад ступені іх уздзеяння на маральнасць асобы. А. Волян умовай эфектыўнасці адукацыйна-выхаваўчага працэсу лічыў вывучэнне сямі свабодных навук. Адзін з актыўных дзеячаў асветніцкіх рэформ канца XVIII ст. К. Багуслаўскі рашуча адстойваў думку, што развіццё асветы сярод усіх слаёў насельніцтва абавязкова прывядзе да маральнага ўдасканалення грамадства. Ён *“ставіць узровень дабрачыннасці ў грамадстве ў прамую залежнасць ад узроўню асветы яго членаў, лічыць, што заганы ў грамадстве народжаны невуцтвам і недастатковай адукаванасцю заканадаўцаў і вярхоўных правіцеляў”* [318, с. 114].

Аналагічных поглядаў прытрымліваўся Я. Намыслоўскі, які пісаў: “*Сее ж сілу сваю розум у добрачыннасцей сад*” [296, с. 82].

Прадстаўнікі перадасветніцкага этапу развіцця этыка-педагагічнай думкі абгрунтоўваюць маралеўтваральны пачатак разумовай працы. К. Нарбут, пагаджаючыся з І. Кантам, сцвярджаў, што маральнасць першапачаткова, апрыёрна і падпарадкоўваецца розуму [545, с. 31]. Найважнейшай задачай рэфармавання школы на беларускіх землях у XVIII ст. было маральна-духоўнае ўдасканаленне асобы і грамадства шляхам уздыму агульнай асветы шырокіх слаёў насельніцтва. У этычных творах М. Стрыйкоўскага, шырока распаўсюджаных у той час у Беларусі, адзначалася, што адукацыя непасрэдна вядзе чалавека да дабрадзейнасці [555, с. 136]. Асобны акцэнт робіцца на выхаваўчай ролі навучання. Маральнае выхаванне ставілася значна вышэй за разумовае. Для выкладчыкаў асобных прадметаў былі распрацаваны рэкамендацыі, як развіваць дабрачыннасць праз вывучэнне канкрэтных навук. У этыка-педагагічнай думцы Беларусі замацоўвалася ідэя пабудовы маральна-выхаваўчага працэсу з апорай на інтэлектуальна-разумовыя асновы станаўлення асобы, што забяспечвала фарміраванне маральнай свядомасці індывіда.

Вялікая ўвага ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі надавалася неабходнасці авалодання непасрэдна маральнымі ведамі, без чаго практычна немагчыма арганізацыя маральнага выхавання. Сучасны беларускі даследчык А. А. Павільч адзначае: “Сутнасць сярэдневяковага хрысціянскага асветніцтва складалася ў перадачы інфармацыі, выведзенай са свяшчэнных перашакрыніц і накіраванай на рэлігійнае выхаванне і маральнае ўдасканаленне чалавека” [322, с. 4]. *Маральная асвета часта разглядалася як абавязковы пачатак маральна-выхаваўчага працэсу.* Асабліва вялікую ўвагу маральна-духоўнай асвеце надавала хрысціянства.

Кірыл Тураўскі папярэджае, што няведанне этычных патрабаванняў не толькі не можа быць апраўданнем адхілення ад іх чалавечых паводзін, а, наадварот, абцяжарвае адказнасць кожнага за ўласныя ўчынкі. “*Невидение злеа есть согрешения*” [283, с. 382], – катэгарычна заключае святар. На яго думку, людзі, якія ўсведамляюць ганебнасць сваіх паводзін, маюць магчымасць пакаяцца і не паўтарыць іх у далейшым.

Мысліцель эпохі Адраджэння С. Будны сцвярджаў, што галоўнай слабасцю існаваўшай маральна-выхаваўчай сістэмы была недастатковая яе скіраванасць на глыбокае авалоданне людзьмі маральнымі ведамі, без чаго проста забарона рабіць зло ці ўтрыманне ад дрэнных намераў могуць не даць ніякіх вынікаў. На думку асветніка, чалавек павінен быць выхаваны так, каб у сваёй свядомасці не трымаў ніякіх дрэнных намераў і думак. “*Человечие бо уставы або законы, – сцвярджаў ён, – делом только зла чинити забараняють, а того за справедливого поличают, чтобы оные зверху только чинил*” [62, с. 102 адв.]. Я. Л. Намыслоўскі падрыхтаваў і ў

1589 г. выдаў першы айчынны вучэбны дапаможнік па этыцы “Сентэнцыі для агульнага ўжывання ў жыцці...” [296].

Прадстаўнік перадасветніцкага перыяду Г. Каніскі падкрэсліваў, што сукупнасць маральных ведаў утварае навуку этыку, якая скіроўвае чалавека на шлях дабрачыннага жыцця і вядзе яго да асабістага шчасця. “Этыка – гэта практычная навука, якая накіроўвае дзеянні волі на шлях маральнай справядлівасці” [214, с. 349], – заключаў ён. Аналізуючы сацыяльныя і этычныя ідэі Беларусі XVIII ст., А. А. Бірала падкрэслівае, што яны адводзілі “выхаванню галоўную ролю ў фарміраванні чалавечай асобы” [320, с. 169].

Як сведчаць крыніцы, у школах Беларусі выдзяляўся спецыяльны дзень ці час, калі з дзецьмі вялася адпаведная работа па засваенні норм маралі і правіл супольнага жыцця. Так, у Статуце Слуцкай школы было запісана, што павінны вызначацца адпаведныя перапынкі ў разумовай працы дзеля арганізацыі высокамаральнага і прыстойнага вольнага часу [475, с. 99]. Яшчэ большая ўвага стала надавацца гэтаму пытанню падчас рэформ Эдукацыйнай камісіі. Ужо ў першым класе прадугледжвалася вывучэнне маралі. Маральная асвета ўваходзіла ў змест навучання школ сярэдняй ступені. Кожны вучэбны дзень для школьнікаў пачынаўся з наведвання царквы і ўдзелу там у мерапрыемствах, якія мелі на мэце непасрэднае асветна-маральнае ўздзеянне на дзяцей.

І ўсё ж у этыка-педагагічнай думцы Беларусі фарміраваўся, шырыўся і актыўна ўсталёўваўся і іншы падыход, які не атаясамліваў інтэлектуальнае і маральнае развіццё асобы. Яшчэ ў ранні перыяд распаўсюджвання хрысціянства на беларускіх землях рэлігійныя дзеячы і асветнікі папярэджвалі, што не любая адукаванасць, не любыя веды могуць прывесці да сапраўднай маральнасці. Так, у “Дзіопры” XI ст. папярэджваецца, што “многочучение” можа спарадзіць зло, калі яно становіцца прадметам славалюбства ці сродкам дасягнення карыслівых мэт [101, с. 16]. Як высока ні ставіўся К. Тураўскі да разумовага развіцця, але быў упэўнены, што ўдасканаленне розуму павінна не толькі дапаўняцца верай, а накіроўвацца і выпраўляцца ёю.

Ф. Скарына таксама засяроджваў увагу на тым, “што паняцці маралі маюць дваістую аснову: індывідуальны розум і божае адкрыццё” [486, с. 483]. Каб разабрацца ў маральна-этычным сэнсе “божага адкрыцця”, адных толькі ведаў недастаткова, патрэбна яшчэ трывалая ўласная вера. Мысліцель указваў на інтравертны характар крыніц веры і чалавечай маралі. Яго паслядоўнікі таксама абгрунтоўвалі думку, што маральны выбар, адпаведныя ўчынкі і паводзіны павінны рабіцца чалавекам, які кіруецца розумам і сумленнем.

У эпоху Асветніцтва з яе прыматам розуму, ведаў і навукі тым не менш адзначалася, што хоць у аснове маралі ляжаць пастаянныя прыродныя законы, але ўсё, што зыходзіць з чалавечай душы, можа

адпавядаць ці не адпавядаць натуральным законам і мяняцца ў залежнасці ад шэрагу аб'ектыўных ці суб'ектыўных фактараў [531, с. 53]. Рэфарматыры разумелі вялікую пераўтваральную ролю адукацыі ў справе развіцця грамадства, але лічылі, што першараднае значэнне павінна надавацца непасрэдна маральнаму выхаванню. Згодна з уяўленнямі К. Нарбута, адрозніць дабро ад зла і зрабіць правільны выбар нам дапамагае голас сумлення – унутраны рухавік маралі. Але чалавек можа зрабіць памылку, калі не мае глыбокіх ведаў. Веды, доўг і сумленне – абавязковая ўмова маральных учынкаў. Таму, паводле перакананняў мысліцеля, ідэал дасканалага чалавека павінен гарманічна спалучаць маральны і інтэлектуальны аспекты [545, с. 92].

Істотнае месца ў маральным выхаванні адводзілася пачуццёваму кампаненту. Так, Ф. Скарына падкрэсліваў, што менавіта праз сэрца праходзіць шлях да маральнага ўдасканалення, бо многія маральныя паняцці закладзены якраз “*в серци одного каждого человека*” [429, с. 62]. На думку М. Гусоўскага, адрыў ведаў, у тым ліку і маральных, ад пачуццяў перашкаджае фарміраванню ў вучняў маральных перакананняў. З гэтай нагоды ён пісаў: “Ці ж зразумець вам усё гэта без зведання тых пачуццяў?!” [109, с. 141]. Ён упэўнены, што сапраўдная маральнасць бярэ свой пачатак у сэрцы і пры дапамозе розуму рэалізуецца ў маральных паводзінах.

Паступова ў этыка-педагагічнай думцы фарміравалася ідэя аб неабходнасці сінтэзу рацыянальнага і эмацыянальнага ў маральным развіцці асобы. Нават такі прыхільнік асветніцкага абсалютызму, як С. Полацкі, згаджаўся з тым, што дзеля дасягнення маральна-выхаваўчых мэт трэба звяртацца да пачуццяў выхаванцаў: “... *Преклоняти сердце подобает, ко творению делес*” [424]. Інакш кажучы, маральныя рысы і якасці могуць сфарміравацца толькі пры ўмове, калі развіццё маральнай свядомасці будзе дапоўнена развіццём маральных пачуццяў.

Пры распрацоўцы метадаў маральнага выхавання мысліцелі падыходзілі да разумення, што прыгажосць душэўная цесна пераплецена з прыгажосцю гэтага свету. Асноўным выхаваўчым сродкам у агіяграфічных творах X–XIII стст. выступае жывы вобраз. Агіёграф у першую чаргу апелюваў не да розуму, а да пачуццяў і здольнасцяў жывога ўяўлення. М. Н. Громаў пры аналізе старажытнарускай педагогікі робіць выснову: “У адрозненне ад педагогікі новага часу ў сярэдневяковай практыцы выкарыстоўваліся пераважна метады неразважлівай аргументацыі. Не логікай меркаванняў, аб'ектыўнасцю фактаў, навуковым аналізам спрабавалі пераконваць чалавека таго часу, а з дапамогай паважанага аўтарытэта, незвычайнай з'явы, апеляцыяй да пачуццяў, шляхам надання прывабнага вобраза” [100, с. 40].

Таму хрысціянства надае выключную ўвагу велічы сваіх храмаў, прыгажосці царкоўных рытуалаў, але пры гэтым багасловы падкрэсліваюць,

што галоўнае прызначэнне такога ўздзеяння не ў эстэтычным зачараванні выхаванцаў знешняй прывабнасцю, а ў здольнасці абуджаць пачуцці і з іх дапамогай больш эфектыўна выходзіць людзей [10, с. 8–10]. Храмавае дойлідства з уласцівай яму мовай сімвалаў садзейнічала развіццю маральнай свядомасці і маральных пачуццяў чалавека.

У адпаведнасці з традыцыямі візантыйскага красамоўства ў айчынныя пропаведзі і павучанні прыйшла ўпрыгожаная, квяцістая, фігуральная мова. Падчас фігуральнасць і сімвалізм, якія абуджалі ўяўленне выхаванцаў, нават ускладнялі асэнсаванне зместу, але, як лічылася, гэта кампенсавалася выхаваннем эмоцый. Па гэтай прычыне многія сярэдневяковыя каштоўнасці цяжка паддаюцца асэнсаванню сённяшнім рацыяналістычным мысленнем [105, с. 27]. Усеагульная даступнасць *мастацтва* з яго незвычайнай сэнсавай ёмістасцю і неабмежаванымі магчымасцямі эмацыянальнага ўздзеяння дазваляе адносіць яго да найважнейшых сродкаў маральнага выхавання. Эстэтычнае ў мастацтве Сярэднявечча нават выцяснялася на другі план яго маральна-выхаваўчай функцыяй і, дзякуючы педагагічным намаганням, насіла нарматыўны, усеагульны і абавязковы характар.

Адзначаныя палажэнні вызначалі шэраг ідэй аб выкарыстанні *эстэтычнага* ўздзеяння дзеля дасягнення этычных мэт. Прыгожае, як правіла, атаясамлівалася з маральным і наадварот. Паняцці ж “зло” і “амаральнасць” як бы ўваходзілі ў адзіны сінанімічны рад з паняццямі “агідны”, “брыдкі” і г. д. Паводле меркаванняў асветнікаў, прыгажосць нараджае дабрыню. Так, мастацтва ў Ф. Скарыны – гэта, з аднаго боку, “*покой денным суетам и роботам, защититель младых и радость, старым потеха и песня*”, а з іншага боку, – гэта “*детем малым початок всякое доброе науки, дорослым помножение в науце, мужем мощное утверждение. Яно тело пением веселит, а душу учит*” [429, с. 17]. Апеляцыяй да эмоцый і пачуццяў служыла і мастацкае афармленне скарынаўскіх выданняў – застаўкі, калафоны, віньеткі, гравіраваныя ініцыялы.

М. Гусоўскі таксама засяроджваў увагу на станоўчым уплыве прыгожага на выхаванне высокай духоўнасці. Пушча, “дзе вачам і душы – асалода” [109, с. 140], настолькі захапляе сваёй прыгажосцю, што “праца ў ёй і адпачынак – карысны пажытак для духу” [109, с. 140]. Толькі тады, калі чалавек судакранаецца з велічным і прыгожым, ён маральна ўзбагачаецца.

Іншыя мысліцелі прытрымліваліся аналагічных поглядаў на месца і ролю ў маральным выхаванні розных відаў мастацтва. Паводле меравання С. Рысінскага, яны не толькі прыносяць духоўна-пачуццёвую асалоду, а і “змякчаюць норавы, устанаўліваюць мяжу дзікасці”. Так, напрыклад, “дзякуючы паэзіі, дабрэюць сэрцы” [394, с. 25]. С. Полацкі адзначаў, што мастацтва фарміруе ў чалавека добрыя норавы: “*Обрящет zde юный укротительная стремлений страстей си и угасительная пламеней*

ярости и похоти... Обрящет zde благородный и богатый врачевства недугом своим: гордости смирение, сребролюбю благорасточение, скупости подаяние, велехвалству смиренномудрие...” [418, с. 207].

На думку К. Нарбута, музыка, паэзія, жывапіс, скульптура, архітэктура і іншыя віды мастацтва з’яўляюцца важнымі сродкамі маральнага развіцця асобы. Яны здольны падштурхоўваць да абуджэння самых узвышаных пачуццяў. Асветнік адзначаў, што ў справе менавіта маральнага выхавання “больш можа зрабіць пачуццёвасць і ўяўленне, чым розум” [297, с. 147]. На беларускіх землях шырока было распаўсюджана выкарыстанне *школьнага тэатра* ў якасці маральна-выхаваўчага сродку.

У этыка-педагагічнай думцы з самага пачатку яе развіцця досыць акрэслена і выразна ў якасці асобнага, самастойнага метаду маральнага выхавання выдзяляецца **метада прыкладу**. Яго выкарыстанне адбываецца не толькі праз уздзеянне на маральную свядомасць. У адрозненне ад метаду пераканання, ён у большай ступені можа грунтавацца на пачуццях і менш апеляваць да лагічных разважанняў, што было характэрна для ранне-сярэдневяковай педагагічнай думкі. Айчынным дзеячы падзялялі ідэі Сенэкі, які пісаў: “*Длинен путь через наставления, короток путь через примеры*” [489, с. 278]. Д. С. Ліхачоў, аналізуючы педагагічную скіраванасць усходнеславянскай сярэдневяковай літаратуры, адзначае, што “галоўная задача стварэння вобраза чалавека ў розных жанрах заключалася ў тым, каб паказаць учынкi людзей такімі, якімі яны павінны быць (выдзелена намі – В. Б.)” [11, с. 50–51]. Інакш кажучы, на першы план вылучалася педагагічная сіла прыкладу.

Метада прыкладу шырока абапіраўся на прынцып аўтарытарнасці. Так, усе павучанні Уладзіміра Манамаха падмацоўваюцца аўтарытэтам бацькоў [72, с. 66]. Часта станоўчы прыклад уздымаўся да вяршынь узорнасці пэўных якасцей і адначасова з’яўляўся выхаваўчым ідэалам і прыкладам-узорам для пераймання. Навукоўцы падкрэсліваюць, што ў старажытных славян “асобным прыёмам уздыму каштоўнасцей тых ці іншых з’яў, падзей, прыродных феноменаў служыла іх сакралізацыя” [83, с. 25]. Абагаўляліся даўно памерлыя продкі, прыродныя стыхіі. Звышнатуральнымі якасцямі надзяляліся міфалагічныя персанажы, богі. Атрыманы такім чынам узор быў прыкладам магчымай дасканаласці для выхаванцаў [211, с. 18].

Хрысціянская педагагіка досыць эфектыўна ў якасці ўзору маральнай дасканаласці прадстаўляла герояў жыццйнай літаратуры, бо асноўныя правілы да напісання твораў агіяграфічнага жанру патрабавалі паказу ідэальнага героя з найвышэйшай маральна-духоўнай дасканаласцю [89, с. 36]. Так, вобраз слыннага асветніка Аўрамія Смаленскага, прадстаўлены чытачу, уяўляў сабой прыклад чалавечай сціпласці і ўстойлівасці перад спакусамі жыцця. Сам жа Аўрамій, у сваю чаргу, дасягнуў такіх маральных вяршынь таму, што заўсёды імкнуўся

“*подражати житие святыхъ отецъ и подобитися благому житью ихъ, и почитая святая жития ихъ и словеса*” [329, с. 98]. Жыццiная лiтаратура прыводзiла ў якасцi прыкладаў i тых людзей, якiя ў мiнулым вялi жыццё грахоўнае, але потым здолелi дасягнуць маральнага характава. Напрыклад, стоўпнiк Мiкiта Пераяслаўскi, “за спiной у котораго лихоимство, страсти, сменившиися затем суровым покаянием” [479, с. 5].

Паступова ў этыка-педагагiчнай думцы робiцца слухная выснова, што ўзорным прыкладам маральнай дасканаласцi для выхаванцаў павiнен стаць сам *настаўнiк*. Найбольш выразна гэта прысутнiчае ў педагагiчнай спадчыне эпохi Адраджэння. У звароце да настаўнiка М. Гусоўскi пiсаў: “Стань узорам дабрачыннасцi для людзей, каб сэрцы заблудзiўшыхся не захлынулiся ў заганах” [334, с. 159]. Мыслiцель быў упэўнены, што выхоўваць магчыма не толькi станоўчымі, але i адмоўнымi прыкладамi, таму ўводзiў у свае творы вобразы-персанажы дзеля асуджэння адмоўных чалавечых якасцей, рыс i звычак. У адрозненне ад традыцый рэнесансных мыслiцеляў, якiя знаходзiлi ўзоры для пераймання ў сюжэтах бiблейскiх цi антычных мiфаў, М. Гусоўскi выкарыстоўваў i герояў нацыянальнай гiсторыi, якiя могуць стаць узорам у маральным станаўленнi. Не абыходзiць увагай паэт i жывельны свет. Ён прыводзiць прыклады з жыцця зуброў: законы iх статку, якiя заслугоўваюць увагi людзей.

Ф. Скарына, якi ўсiм сваiм жыццём дэманстраваў узор для пераймання, адзначаў, што часта выхаванне “*приводит нас к святости и к добрым делом путем прикладу*” [429, с. 25]. Ён у сваiх творах пазбягаў абстрактнага маралiзавання i пастаянна спасылаўся на розныя прыклады з гiсторыi рэлігii i грамадства. Згаданыя асветнiкам вобразы бiблейскiх герояў, на яго думку, павiнны служыць узорам для людзей у iх маральным развiццi. Размяшчэнне прадстаўнiкамі другога этапу чалавека ў цэнтры выхаваўчых сiстэм закладвала асновы экзiстэнцыяльна-гуманiстычнага падыходу, калi асноўная ўвага надавалася духоўнай сутнасцi кожнай асобы i значна менш яго сацыяльна-бiялагiчнаму кампаненту. Побач з развiццём асобасных рыс i якасцей надзвычайная ўвага надавалася развiццю iндывiдуальнасцi.

Падобныя iдэi замацоўвалiся ў этыка-педагагiчнай думцы Беларусi i на перадасветнiцкiм этапе яе развiцця. Так, К. Нарбут пiсаў: “Таму не шматслоўем i перасцяражэннямi цi напышлiвымі i прыгожамi фразамi, а добрым прыкладам можна скiраваць моладзь на шлях дабрачыннасцi i ўсялякага добра” [297, с. 147]. На эфектыўнасць метаду прыкладу ў тым лiку i адмоўнага, указваў i Я. Снядэцкi: “Да добрых нормаў моладзь павiнна далучацца не толькi шляхам навучання,... а таксама i ўзорамi, якiя глыбока ўражваюць i выклiкаюць агiду да ўсяго таго, што супярэчыць справядлiвасцi, iсцiне, грамадскаму парадку i чалавечай годнасцi” [441, с. 164].

Значная ўвага ў этыка-педагагiчнай думцы Беларусi надавалася карэктароўцы i стымуляванню працэсу маральнага ўдасканалення асобы.

Актыўна выкарыстоўваўся цесна звязаны сваімі вытокамі з забаронамі такі метада маральнага выхавання, як **пакаранне**. Неабходна адзначыць, што шырокае выкарыстанне тэрміна “пакаранне” ў педагагічных працах Раняга Сярэднявечча тлумачыцца тым, што ён (“наказание”) ужываўся ў двух значэннях: а) павучанне, маральнае навучанне; б) спагнанне, кара за здзейснены ўчынак, г. зн. сучаснае разуменне гэтага слова [168, с. 58].

У адпаведнасці з уяўленнямі аб грахоўнай прыродзе чалавека, яе схільнасцю да зла, лічылася, што патрэбна даволі моцнае ўздзеянне на індывіда, каб засцерагчы яго ад імкнення да заган: *“Наступает момент, когда просьба бесполезна, здесь требуются не увещевания, но уроки более сильные, строгие истязания, врачевание столь же крепкое, как зло”* [164, с. 8]. Адсюль шырокае выкарыстанне фізічных пакаранняў. Парадамі *“наказайте дети своя. Не словом токмо, но и раною... Аще бо бьеши жезлом, то не умрет. Но паче здравье будет. Душу бо его спасеши”* [183, с. 76] былі прасякнуты многія тагачасныя педагагічныя трактаты.

У той жа час хацелася б звярнуць увагу на тое, што, як справядліва адзначае В. Струмінскі, метада пакарання не заўсёды зводзіўся да розгі і палкі [453, с. 125]. Яшчэ І. Златавуст пісаў: *“Если видишь, что нарушается закон, накажи: когда суровым взглядом, когда язвющим словам, когда и упрёком”* [164, с. 15]. На думку арганізатараў маральнага выхавання, дзейсны вынік метаду пакарання будзе тады, калі выхаванец ведае, што за дрэнныя справы ён абавязкова атрымае спагнанне. Кірыл Тураўскі падкрэсліваў, што кожны павінен быць пакараны паводле значнасці сваёй віны: *“Чем же кто согрешит, тем же и муку примет”* [189, с. 432].

Многія беларускія мысліцелі XIV – першай паловы XVII ст. значна змяшчаюць акцэнт ў разуменні метаду пакарання. Так, Ф. Скарына больш спадзяецца на падтрыманне страху перад гневамі Усявышняга, чым непасрэдным пакараннем чалавека. Апавядаючы *“о карании злых нравов”* [429, с. 23], ён перасцерагаў, што такія людзі *“справедливый суд от бога примут”* [429, с. 109].

Асветнікі сярэдзіны XVII – XVIII стст. выступалі супраць прымянення рэгулярных фізічных пакаранняў, а раілі выкарыстоўваць іх у крайнім выпадку – пры непаслухмянасці, капрызнасці выхаванцаў. Так, С. Полацкі, які павучаў, што не трэба *“щадить жезла”* ў выхаванні дзяцей, тым не менш зазначаў: *“Благороднии чада наставляйте, от дел безчинных страхом отлучайте”* [413, с. 295]. Менавіта па гэтай прычыне ў працах асветнікаў Беларусі мы не сустракаем характэрных для таго часу скрупулёзных распрацовак, якім мерам фізічнага ўздзеяння і за якія правіннасці патрэбна падвргаць выхаванцаў. Больш таго, на гэтым этапе пачала ўсталёўвацца ідэя аб шкоднасці фізічных пакаранняў. Так, настаўнікі Слуцкай гімназіі і Іўеўскай школы Я. Намыслоўскага ў сваёй практычнай дзейнасці зрабілі спробу выкарыстаць і ўдасканаліць педагагічную сістэму нямецкага рэфарматара Іагана Штурма. А як вядома,

ён у гэтым плане стаяў на прынцыповых пазіцыях: “Быць пакараным і вылупцаваным бізунамі ёсць зневажанне, і хоць большай частцы вучняў уласцівы хібы характару..., трэба падумаць, ці прывядзе да выпраўлення норваў фізічны боль, бо ён больш цяжкі для духу, чым для цела” [356, с. 189]. В. П. Мешчаракоў падкрэслівае, што фізічныя пакаранні ў брацкіх школах прымяняліся вельмі рэдка, а старэйшыя вучні наогул поўнасьцю вызваліліся ад іх, што “гэта было асабліва ўражлівым у параўнанні з многімі польскімі і заходнімі школамі, дзе бізун быў частым госцем у вучэбнай і выхаваўчай рабоце” [286, с. 23].

Паступова ў айчыннай этыка-педагагічнай думцы ўсталёўваюцца ідэі аб вельмі ўзважаным выкарыстанні метаду пакаранняў, аб гуманных адносінах да выхаванцаў і недапушчальнасці фізічных пакаранняў. У школьным Статуце Эдукацыйнай камісіі, дзе была прадстаўлена сістэма сродкаў гэтага метаду, было запісана: “Настаўнік не павінен абзываць іх зняважлівымі словамі, падвргаць цялесным пакаранням” [545, с. 107].

Дзейным метадам маральнага выхавання было выкарыстанне разнастайных *узнагарод* і *заахвочванняў*. Агульнай ідэяй для асветнікаў Х–ХІІІ стст. з’яўляецца тое, што галоўная ўзнагарода для дабрадзеянага чалавека – выратаванне ўласнай душы. Падкрэслівалася, што дзеля духоўнага ўратавання людзей Бог у залежнасці ад абставін чаргуе пакаранні і ўзнагароды: *“Овогда же человеколюбие свое и милость являет, овогда же казня беда дая”* [135, с. 70]. Падобныя ідэі культываваліся і на наступных этапах развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

Найгалоўнейшай узнагародай для чалавека Ф. Скарына лічыў боскую ласку на тым свеце. Асветнік пісаў, што “доброчинящие – славу и мир ад Бога атрымаюць ва ўзнагароду” [429, с. 102]. У этыка-педагагічнай думцы прызнавалася, што станоўчая адзнака, усхваленне настаўнікам і іншымі людзьмі ўчынкаў індывіда эфектыўна замацоўвае ў свядомасці матывы і патрэбы маральных паводзін. Т. Б. Блінова падрабязна апісвае шырокае выкарыстанне метаду заахвочвання ў практыцы работы многіх школ Беларусі разлядаемага перыяду [48, с. 25]. Актыўна выкарыстоўваўся метада заахвочвання і ў час асветніцкіх рэформ апошняй чвэрці ХVІІІ ст.

Традыцыі народнай педагогікі, асноўныя пастулаты хрысціянскай этыкі, скіраванасць выхавання на фарміраванне актыўнай, дзейнай асобы падводзілі да разумення **працы** як аднаго з асноўных сродкаў яе маральнага развіцця. З распаўсюджваннем хрысціянства складваюцца два падыходы да працы. З аднаго боку, быў абвешчаны прынцып *“не трудящийся да не ест”* і праца прызнавалася ў якасці неабходнага, абавязковага занятку чалавека. З другога – у выніку грэхападзення яна разглядалася ў якасці пакарання. Таму хрысціянская педагогіка высока цаніла працу, перш за ўсё, у якасці найважнейшага маральна-выхаваўчага

сродку, які ратуе душу. Галоўным чынам, яна была “апраўдана і неабходна ў педагагічных адносінах” [105, с. 239].

З асэнсаваннем каштоўнасцей фізічнай працы паступова прыходзіць усведамленне важнасці працы разумовай. Вельмі выразна падобныя адносіны да працы фармулююцца ў творах мысліцеляў хрысціянска-рэнесанснага і перадасветніцкага этапаў. Акцэнт рабіўся на тым, што маральна фарміруе не любая праца, а толькі праца, якая скіравана на агульнае дабро. Менавіта таму Ф. Скарына настойваў на арыентаванасці і прадвызначанасці “*всякого тружания... для посполитого доброго*” [429, с. 45]. Знамянальна, што вучоба адносілася асветнікам і да тых відаў працы, якія досыць жыватворна ўплываюць на фарміраванне маральнасці асобы. Л. Зізаній гаварыў аб вучобе як аб “*добродетельном труде*” [151, с. 108].

Падобныя высновы прысутнічаюць і ў этыка-педагагічнай спадчыне сярэдзіны XVII – XVIII ст. С. Полацкі адзначаў працу ў якасці эфектыўнага сродку маральнага выхавання: “*Юже хотящу в себе добре угасити, – сцвярджаў педагог, – плоть трудами многими нужда есть томити*” [413, с. 349]. У той жа час манах Сімяон звяртае ўвагу менавіта на “душеполезный труд”, а не любую працу адносіць да маралестваральнай [26, с. 542 адв. – 543].

З распаўсюджваннем ідэі Асветніцтва на беларускіх землях усё больш умацоўваецца ўсведамленне працы ў якасці сродку маральнага ўдасканалення прадстаўнікоў усіх саслоўяў. Так, Ю. Даманеўскі адзначае: “... праца ніякім чынам не можа прынізіць шляхецкай высакароднасці” [320, с. 57]. У сярэдзіне XVII – XVIII ст. на беларускіх землях быў распаўсюджаны звычай “дзядзькавання”, які меў на мэце гадаванне шляхецкіх дзяцей у звычайных сялянскіх сем’ях; гэта эфектыўна садзейнічала прывіццю маладой шляхце такіх каштоўных якасцей простага народа, як працавітасць, трываласць, любоў да зямлі [519, с. 70].

З маральна-выхаваўчых пазіцый фарміраваліся адносіны беларускіх мысліцеляў да *фізічнага выхавання*. У раннесярэдневяковы перыяд культываваліся ідэі, дзе цела чалавека разглядалася як грахоўная яго частка, якая не заслугоўвала амаль ніякай увагі ў духоўным удасканаленні асобы [88, с. 172]. З цягам часу такія падыходы да фізічнага развіцця паступова мяняліся. Асветнікі XIV – першай паловы XVII ст. фізічнае развіццё пачынаюць лічыць адной з неабходных умоў маральнага станаўлення асобы. Ф. Скарына аддаваў перавагу і неаднойчы звяртаўся да ўнутранага, “духоўнага” свету асобы, але ён не абыходзіў увагай і “красоту телесную”. Мысліцель не супрацьпастаўляе духоўны і плоцевы пачаткі, а спрабуе знайсці магчымыя шляхі для іх гарманічнага суіснавання. Ён жадаў людзям быць “*в здравии, в красоте и в крепости телесной*” [429, с. 26]. М. Гусоўскі разглядаў паляванне, ваенна-спартыўныя спаборніцтвы як сродкі фарміравання высокай духоўнасці, што загартоўваюць чалавека маральна і фізічна. Спецыяльныя фізічныя практыкаванні могуць

выхоўваць у чалавеку розныя маральна-валявыя якасці. З іх дапамогай можна выкараніць адмоўныя і ўдасканаліць станоўчыя. Паэт падкрэсліваў, што аднолькава як фізічная трэніроўка – умова духоўнага развіцця, так і духоўная загартоўка не толькі садзейнічае фізічнаму ўдасканаленню, але і ў некаторых выпадках можа каштаваць нават фізіялагічнага жыцця. Так, маральна не падрыхтаваны Лаўрын быў “страхам забіты, знянацку сустрэўшыся з зубрам” [109, с. 88].

Аналагічныя ідэі развіваліся і ў наступныя стагоддзі. С. Рысінскі, хоць і не лічыў галоўным “умацаванне мускулаў і практыкаванні шыі і спіны”, аднак “не раіў грэбаваць фізічнай загартоўкай” [395, с. 95] і адзначаў, што фізічнае выхаванне неабходна так арганізоўваць, каб яно як мага лепш уплывала на духоўнае развіццё індывіда. Досыць пераканаўча сфармуляваў падобныя думкі С. Полацкі. *“Плоти бо изнемогшей ум не добр бывает”* [418, с. 78], – пісаў ён. Ідэальным педагог лічыў гарманічны сінтэз фізічных, разумовых і маральных якасцей. *“Ничто во мире лучше, – сцвярджаў С. Полацкі, – яко глава крепкаго тела, егда умна, здрава”* [418, с. 102].

У дакументах Эдукацыйнай камісіі падкрэслівалася ўзаемасувязь фізічнага, ваеннага і маральнага выхавання. Адзначалася, што “ўласцівымі шляхецкай моладзі павінны лічыцца практыкаванні, якія заключаюцца ў салдацкай выпраўцы, у штурме або абароне якой-небудзь мясціны... (навучанне) ваеннаму строю, парадку і ваеннаму закону... Такім чынам, непадзельнае фізічнае і маральнае выхаванне здольна будзе даць Айчыне паважаных людзей і добрых грамадзян” [299, с. 87–88]. Устаў Эдукацыйнай камісіі патрабаваў загартоўваць дзяцей у сувязі са зменай пагоды, часцей наладжваць гульні на адкрытых пляцоўках, выконваць фізічныя практыкаванні па умацаванні здароўя [160, с. 150].

Фізічнаму выхаванню ўсе педагогі перадасветніцкага этапу надавалі вялікае значэнне. Напрыклад, Я. Снядзецкі цікавіўся псіхалогіяй, біялогіяй, надаваў увагу пытанням фізічнай загартоўкі з дапамогай ветру і сонца, асабістай гігіене [27, с. 201–202]. Фізічнае здароўе педагог звязвае з разумовым развіццём, поспехам у навукх, фарміраваннем цвёрдага характару, духоўным удасканаленнем. На трэцім этапе развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі назіраецца актыўная распрацоўка метадаў шматбаковага ўздзеяння на свядомасць, пачуцці і волю дзеля самадэтэрмінацыі і самастварэння асобы на рацыяналістычнай аснове.

Аналіз этыка-педагагічных поглядаў асветнікаў Беларусі паказвае, што імі асэнсоўвалася залежнасць эфектыўнасці маральна-выхаваўчага працэсу ад суадносін выкарыстання і камбінавання адпаведных груп метадаў і сродкаў, таму напрамак іх распрацоўкі і ўжытку павінен усё больш адыходзіць ад уніфікацыі да варыятыўнасці.

***

Падагульняючы адзначанае ў дадзенай главе можна зрабіць наступныя высновы. Неабходнасць павышэння эфектыўнасці маральна-выхаваўчага працэсу ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі абумовіла распрацоўку патрабаванняў да яго арганізацыі, якія ў наступныя стагоддзі былі трансфарміраваны ў прынцыпы выхавання.

Яшчэ на этапе зараджэння народна-педагагічнай культуры закладваюцца асновы ўніверсальных, сістэмастваральных прынцыпаў маральнага выхавання – *прыродазгоднасці, Богазгоднасці, культуразгоднасці, традыцыяналістычнасці*. Гэтыя прынцыпы на працягу ўсяго разглядаемага перыяду вызначалі агульныя падыходы да маральнага выхавання цалкам, з'яўляліся метадалагічным падмуркам і акумулявалі яго філасофскія аспекты, таму могуць быць названы як **базавыя**.

Прынцып прыродазгоднасці маральнага выхавання, які развіваўся ад патрабаванняў арганізацыі выхавання па аналогіі з прыродай да ўсведамлення неабходнасці апоры на прыроду самога чалавека, уяўляў сабой метапрынцып, які абумоўліваў фарміраванне этыка-педагагічнай думкі ўвогуле.

Прынцып Богазгоднасці маральнага выхавання сцвярджаў неабмежаваныя магчымасці маральнага выхавання і прадвызначыў развіццё асобасна-арыентаванага падыходу ў айчынай этыка-педагагічнай думцы Беларусі.

Прынцып культуразгоднасці грунтаваўся на патрабаваннях уліку гісторыка-культурных умоў, своеасаблівы акцэнт рабіўся на этнацыянальны падмурак арганізацыі маральна-выхаваўчага працэсу.

Прынцып традыцыяналістычнасці выражаў саму сутнасць народна-выхаваўчых ідэй, істотна ўзбагачаў мэта-зместавы і працэсуальна-арганізацыйныя кампаненты этыка-педагагічнай думкі Беларусі. Сутнасняя пераемнасць развіцця базавых прынцыпаў заключалася ў звароце да цэласнага чалавека, да яго розуму, пачуццяў і волі з узрастаннем павагі да кожнага індывіда, скіраванасцю на ўнутраны свет асобы з пашырэннем яе маральнай свабоды і актыўнасці ў маральным самаўдасканаленні.

Пазітыўную дынаміку атрымала пераемнасць развіцця групы **гісторыка-анталагічных прынцыпаў**, патрабаванні якіх залежалі ад шматлікіх гісторыка-культурных умоў і выражалі анталагічную сутнасць самога прынцыпу. Сярод іх – *прынцып вядучай ролі настаўніка-выхавальніка*, які эвалюцыяніраваў ад разумення абавязковасці ўдзелу апошняга ў маральна-выхаваўчым працэсе да прызнання яго вядучай ролі з падрабязным тлумачэннем умоў прыгоднасці да яе. *Прынцып прыярытэтнасці сямейнага выхавання ў маральным развіцці асобы* характарызуецца ў Беларусі сінтэзам старазапаветных і евангельскіх падыходаў да арганізацыі сямейнага выхавання з павышэннем выхаваўчай

місіі жанчыны-маці. *Прынцып гуманізацыі адносін да выхаванцаў* у працэсе маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі на працягу разглядаемага перыяду развіваўся ад аўтарытарных, строгіх падыходаў да гуманых, паважлівых адносін да падапечных з апорай на станоўчае. Істотныя адметнасці развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі ўвогуле адлюстроўваў *прынцып спалучэння індывідуалістычных і калектывістычных падыходаў* у маральным выхаванні. Развіццё *прынцыпу актывізацыі выхаванцаў* ва ўласным маральным удасканаленні адлюстроўвала ідэі самастварэння асобы, дзе маральная свабода разумелася як свабода духоўнага фарміравання індывіда. Менавіта дзякуючы гісторыка-анталагічным прынцыпам працэс маральнага выхавання набываў пэўныя асаблівасці і адметнасці як у гістарычным часе, так і ў геаграфічнай прасторы.

Прынцыпы *сістэмнасці, мэтанакіраванасці, паслядоўнасці, сувязі з жыццём, сістэматычнасці і інтэнсіўнасці, узгодненасці* выхаваўчых намаганняў, *даступнасці, нагляднасці, варыятыўнасці, апоры на эмацыянальна-пачуццёвую сферу* ўтвараюць групу **метадычна-інструментальных** прынцыпаў маральнага выхавання. Яны забяспечвалі эфектыўнасць маральна-выхаваўчага працэсу праз канкрэтныя тэхналагічныя падыходы, мелі ўстойлівае педагагічнае значэнне ва ўсе часы.

Змястоўна-сутнасная пераемнасць развіцця **прынцыпаў маральнага выхавання** ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі Х–XVIII стст. характарызуецца наяўнасцю на ўсіх этапах устойлівых, паслядоўных патрабаванняў сістэмнага характару. Скіраваныя на свабодны маральны выбар чалавека патрабаванні прынцыпаў эвалюцыяніравалі ад аўтарытарных падыходаў з боку выхавальнікаў і грамадскага характару маральнага выхавання (*сярэдневякова-хрысціянскі этап*) праз актуалізацыю сямейнага выхавання і гуманізацыю адносін да выхаванцаў (*хрысціянска-рэнесансны этап*) да істотнага павышэння суб'ектнасці выхаванцаў пры дэмакратызацыі выхаваўчага працэсу (*перадасветніцкі этап*).

У сукупнасці ўсе прынцыпы маральнага выхавання прад'яўлялі патрабаванні непасрэдна да арганізацыі маральна-выхаваўчага працэсу, а таму абумоўлівалі развіццё метадаў яго ажыццяўлення. Да ліку першасных і надзвычай распаўсюджаных у этнаэтычнай педагогіцы беларусаў адносяцца *метады забарон*, значэнне якіх істотна змяншалася на працягу разглядаемага перыяду. Паралельна з імі, з аналагічнымі тэндэнцыямі развіцця, выкарыстоўваліся *метады фарміравання вопыту маральных паводзін*. Дзякуючы ўплыву народнай педагогікі, гэтыя метады хаця і ў меншым аб'ёме, але захавалі сваё значэнне на ўсіх этапах развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі. На першым этапе з гэтай групы метадаў асаблівая ўвага надавалася метадам *наратыўна-прадпісальнага характару*. Шырокае распаўсюджванне мелі *павучанні, унушэнні, растлумачэнні,*

прывучэнні, вусная народная творчасць. На другім этапе дамінавала распрацоўка *метадаў стымулявання і рэгулявання маральных паводзін*, у першую чаргу *экзістэнцыяльна-гуманістычнай скіраванасці*. Такім напаўненнем вызначаліся *метад прыкладу, гутаркі, дыялог, споведзь, малітва, пост*. Трэці этап характарызуецца распрацоўкай метадаў і сродкаў маральнага выхавання са *шматбаковым уздзеяннем на свядомасць, пачуцці і волю*, арыентаваных на *самадэтэрмінацыю і самастварэнне асобы*, заснаваных на *рацыяналістычным асэнсаванні* педагогічных працэсаў. У такіх падыходах актуалізаваліся хрысціянскія, рэнесансныя і асветніцкія ідэі антрапацэнтрызму. Асаблівае распаўсюджванне набывалі *адукцыя, перакананне, самавыхаванне*. У самастойны, значны метад маральнага выхавання выдзяляецца *маральная асвета*, якая да XVIII ст. уздымаецца да ўзроўню абавязковага кампанента адукацыі.

У X–XIII стст. з мэтай стрымлівання грахоўнай плоці ад заган шырока выкарыстоўваліся *прымус, фізічныя пакаранні* са зваротам да трансцэндэнталізму. З распаўсюджваннем рэнесансных тэндэнцый усё больш усталёўвалася думка не столькі аб мэтазгоднасці непасрэднага пакарання, колькі аб падтрымцы ў выхаванцаў страху парушыць маральны закон, акцэнтавалася ўвага на заахвочваннях. Актыўна выкарыстоўваліся эстэтычныя сродкі. У сярэдзіне XVII – XVIII ст. пашыраецца перакананне аб шкоднасці і недапушчальнасці ў маральным выхаванні фізічных пакаранняў і сродкаў, якія абражаюць чалавечую асобу. Акцэнтавалася ўвага на дзейнасным падыходзе і істотным змяншэнні прымусу.

Вызначальнай характарыстыкай сутнаснага развіцця метадаў маральнага выхавання была іх скіраванасць на фарміраванне ўнутранага свету (ядра) асобы са зваротам да яе цэласнасці (розум, пачуцці і воля).

Напрамкі распрацоўкі змястоўнага напаўнення прыцыпаў і метадаў маральнага выхавання развіваліся *ад наратыўна-прадпісальнага да інтравертна-экзістэнцыяльнага – чалавек павінен ствараць сябе сам*. Адметнасці іх развіцця заключаліся ў стрыманым гуманізме, істотнай прысутнасці ірацыянальнага, апоры на традыцыяналізм з дапушчальнасцю замежнага ўплыву, павышэнні маральна-выхаваўчай ролі сям'і, высокай выхаваўчай місіі жанчыны-маці.

Пераемнасць фарміравання тэарэтыка-метадычных і арганізацыйных асноў маральнага выхавання, як і ўвогуле этыка-педагогічнай думкі, дазваляе ў пэўнай меры прагназаваць перспектывыя напрамкі яе далейшага развіцця. Разгляду гэтага пытання прысвячаецца наступная глава.

ГЛАВА 5

АКСІЯЛАГІЧНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ ЭТЫКА-ПЕДАГАГІЧНАЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ Ў КУЛЬТУРНА-ГІСТАРЫЧНАЙ ДЫНАМІЦЫ

5.1 Пераемны аспект тэндэнцый развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст.

Паняцце “тэндэнцыя” паходзіць ад сярэдневякова-лацінскага *tendentia* – скіраванасць, у нашым выпадку, скіраванасць з’явы, ідэй, думкі [465, с. 1321]. Такая скіраванасць можа быць як устойлівай, характэрнай для ўсяго разглядаемага перыяду, так і менш працяглай, уласцівай асобным этапам развіцця гісторыка-педагагічнай з’явы. Тэндэнцыі маглі адлюстроўваць як змены асобных ідэй, так і пэўных іх сукупнасцей. Асабліваю цікавасць выклікаюць тэндэнцыі, якія выражаюць агульны напрамак развіцця ўсіх маральна-выхаваўчых ідэй, этыка-педагагічнай думкі цалкам, прычым на працягу ўсіх этапаў яе фарміравання. *Наяўнасць устойлівых тэндэнцый развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі, на сутнасці, і забяспечвала яе пераемнасць з раскрыццём змястоўна-сэнсавага напаўнення гэтай уласцівасці. Агульныя тэндэнцыі, з аднаго боку, фарміруюць асновы пераемнасці ў развіцці этыка-педагагічнай думкі, з другога – надаюць ёй прагнастычны характар.*

У энцыклапедычных выданнях пераемнасць вызначаецца як “аб’ектыўная ўсеагульная сувязь паміж з’явамі ў працэсе развіцця ў прыродзе, грамадстве, пазнанні, калі новае пры замене старога захоўвае ў сабе некаторыя яго элементы” [361, с. 1021]. З філасофскага пункту гледжання пераемнасць з’яўляецца неабходнай умовай любой формы развіцця. У этыка-педагагічнай думцы пераемнасць перш за ўсё ўяўляе сабой метадалагічную заканамернасць, умову развіцця разглядаемага феномена ў яго цэласнасці і непарыўнасці. Не ўсякае захоўванне азначае пераемнасць, а толькі тое, што атрымлівае развіццё ў новым.

Безумоўна, пераемнасць змяшчае ў сабе момант адмаўлення, разбурэнне існаваўшага, інакш не было б развіцця, але найбольш важным падаецца акцэнтаванне ўвагі на кумулятыўным, стваральным аспекце феномена, дзякуючы якому забяспечваецца гарманічнасць эвалюцыйных змен і закладваюцца асновы прагнастычнасці. Новыя ступені развіцця этыка-педагагічнай думкі абавязкова ўтрымліваюць усё каштоўнае, набытае на папярэдніх этапах, безумоўна, з крытычным аналізам і творчай перапрацоўкай. Невыпадкова, А. С. Лапцёнак лічыць, што “сэнс маральнай культуры заключаецца ў захаванні, успрыняцці, творчым выкарыстанні маральных каштоўнасцей, атрыманых у спадчыну ад папярэдніх пакаленняў” [247, с. 17]. І хаця сярод навукоўцаў існуе некалькі падыходаў адносна трансляцыі маральных набыткаў, нават адмаўляючы гістарычную

пераемнасць маральнай спадчыны, нельга не пагадзіцца з беларускім даследчыкам, што “простыя нормы маралі, звязаныя з этнічнымі традыцыямі, не дазваляюць (выдзелена намі – В.Б.) парушыць пераемнасць” [248, с. 57].

Зыходзячы з логікі аксіялагічнага падыходу, пры аналізе развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі можна зрабіць вывад, што менавіта маральна-выхаваўчыя набыткі папярэдніх пакаленняў утваралі трывалы падмурак развіцця этыка-педагагічных ідэй у наступныя перыяды. Важна адзначыць, што айчыннымі асветнікамі зроблены высновы, якія не абсалютызуюць ролю маральнай спадчыннасці. Яны перасцерагаюць ад сакральных адносін да мінуўшчыны, што ўласціва раннім формам традыцыйнай культуры нашых продкаў, і ў той жа час выступаюць супраць усеагульнай, радыкальнай яго крытыкі [530, с. 16].

Як паказана вышэй, этнанацыянальныя набыткі не толькі з’яўляліся найважнейшай крыніцай фарміравання этыка-педагагічнай думкі, але і на ўсіх наступных этапах развіцця дэманстравалі цесную сувязь з яе каранямі. Адкрытасць этыка-педагагічнай думкі Беларусі спрыяла таму, што асноўныя палажэнні пад уплывам шэрагу фактараў грунтаваліся на дасягненнях сусветнай культуры, мелі агульначалавечую скіраванасць. Этыка-педагагічная думка, нягледзячы на істотны замежны ўплыў, здолела захаваць самабытныя ўласцівасці і адметнасці, якія характарыстычна вызначалі яе на працягу разглядаемага перыяду. Такім чынам, **арыентацыя на агульначалавечыя каштоўнасці з апорай на этнаэтычную спадчыну** вызначае адну з найважнейшых тэндэнцый развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

Стратэгічны напрамак фарміравання этыка-педагагічных ідэй заключаўся ў цвярджэнні прыярытэтнасці этычнага кампанента і вызначальнай ролі маральнага выхавання ў развіцці асобы і грамадства. Даследчыкі адзначаюць, што яшчэ ў першабытнасці падчас ініцыяцый (фізічных і маральных выпрабаванняў) падлеткі павінны былі даказаць, што імі засвоены неабходныя для жыцця сістэмы каштоўнасцей, правіл паводзін і светапоглядных уяўленняў, што існавалі ў абшчыне [321, с. 24]. З расслаеннем грамадства кожнае саслоўе, згодна з дыферэнцыяцыйнай маральных патрабаванняў, абгрунтоўвала неабходнасць адпаведнага маральнага выхавання з уласнымі вартаснымі арыенцірамі.

Істотна ўзмацнілася роля маральнага выхавання з распаўсюджваннем хрысціянства, бо “менавіта ў маральнай сферы з найбольшай дзейнасцю праявілася значэнне хрысціянства як адной з найбольш уплывовых сусветных рэлігій” [270, с. 37]. Па-першае, у хрысціянстве ўвогуле маральна-духоўнае ўдасканаленне асобы выступае ў якасці сэнсу жыцця. Па-другое, на беларускіх землях практычна ва ўсе часы маральна-этычныя праблемы вылучаліся ў якасці прыярытэтных. Па-трэцяе, хрысціянская этыка пастуліравала, што чалавек ад нараджэння надзелены магчымасцю

не толькі ўдасканалваць, але і карэнным чынам мяняць сваю маральна-духоўную сутнасць. Аналіз крыніц старажытнарускага перыяду дазваляе зрабіць вывад, што маральнае выхаванне лічылася найважнейшым фактарам, здольным пераўтваральна ўздзейнічаць на асобу і грамадства. Як адзначаў І. І. Бяцкой, хрысціянству на ўсходнеславянскіх землях неабходна было *“произвести сперва способом воспитания, такъ сказать, новую породу”* [245, с. 106].

На думку Кірылы Тураўскага, пераўтваральная моц маральнага выхавання ў тым, што *“се и душу цѣломудрену стваряетъ, и к смиренію прилагаетъ ум, и сердце на реть добродѣтели извоостряетъ, и всего благодарствена челоуѣка стваряетъ”* [328, с. 290]. Тэзіс аб выключна важнай ролі маральнага выхавання культываваўся рознымі рэлігійна-ідэалагічнымі плынямі. Так, паслядоўнік ісіхазму Р. Цамблак лічыў, што з дапамогай маральнага выхавання чалавек можа ўдасканаліць сваю прыроду да боскага ўзроўню, зведаць сапраўдную жыццёвую асалоду [95, с. 342]. Такім чынам, на сярэдневякова-хрысціянскім этапе развіцця айчыннай этыка-педагагічнай думкі закладваюцца асновы адносін да маральнага выхавання як пераўтваральнай сілы асобы і грамадства.

Ва ўяўленні мысліцеляў Беларусі эпохі Адраджэння, высокамаральнае жыццё з’яўляецца не толькі неабходнай і абавязковай умовай існавання асобы, яно ж – мэта і падмурак уладкавання любой людскай супольнасці. Асноватворным можна лічыць падыход М. Гусоўскага да вызначэння ролі маральнага выхавання і яго вынікаў у жыцці грамадства, які ён сфармуляваў шырока вядомымі сёння словамі: *“Дзяржава абавязана больш на мужнасць духу, чым на сілу цела”* [109, с. 52]. Асветнік заключае, што княжанне Вітаўта, калі дзяржава дабілася найвышэйшага ўздыму, называлася *“залатым векам”*, таму што *“дзяржаўца перад багаццем і шчасцем зямным пастаянна ставіў багацце духоўнае – злата дзяржавы”* [109, с. 104].

Спрабаваў тэарэтычна абагульніць вызначэнне ролі маральнага выхавання С. Будны. Ён рашуча адваргаў уяўленні аб прыроджанай прадвызначанасці людскога лёсу і катэгарычна заяўляў, што кожны чалавек ёсць прадукт выхавання. *“Не трэба здзіўляцца, – пісаў ён аб амаральных якасцях людзей, – гэта ў іх не ад прыроды, а ад дрэннага выхавання”* [530, с. 206]. С. Будны абгрунтоўваў неабходнасць спецыяльнай выхаваўчай дзейнасці і перасцерагаў, што калі грамадства будзе аб’якавым да арганізацыі маральнага выхавання, то такі прагал запоўніць сатана, які накіруе людзей на згубны шлях. *“Коли ся ленили учити людей, – рабіў выснову асветнік, – научил их диавол”* [61, с. 50]. С. Будны, хоць і лічыў адукаванасць найважнейшай характарыстыкай асобы, а асвету – пераўтваральнай сілай грамадства, не атаясамліваў іх з выхаваннем і яўную перавагу ў станаўленні асобы надаваў фарміраванню высокай маральнасці. Досыць катэгарычна ён заключаў:

“Наипервей выхованье, потом науку, а третье наказанье, або каранье” [62, с. 162].

Развіваў ідэі сваіх папярэднікаў у дачыненні да праблем педагогізацыі этыкі С. Рысінскі. Вучоны-педагог прыходзіць да высновы, што менавіта выхаванне “ахоўвае чалавека ад звярынай прыроды і робіць яго больш чалавечным” [394, с. 25]. Узвышаючы ролю маральнага выхавання ў жыцці тагачаснага грамадства, А. Волан прапануе новы прынцып фарміравання шляхецкага саслоўя. На яго думку, туды можна залічваць усіх людзей, якія маюць высокія маральныя якасці і заслугі перад грамадствам. Асветнік сцвярджаў: “Шляхтай не нараджаюцца, а становяцца” [565, с. 22]. Адсутнасць жа жаданняў і намаганняў да маральнага ўдасканалення можа, наадварот, чалавека знатнага роду апусціць на самую нізкую прыступку саслоўна-іерархічнай лесвіцы грамадства [76, с. 11].

Такія погляды педагогаў-мысліцеляў знаходзілі адэкватнае адлюстраванне ў практычнай дзейнасці вучэбных устаноў Беларусі, асабліва брацкіх і пратэстанцкіх школ. У архівах захаваўся дакумент з абавязацельствамі рэктара адной з такіх навучальных устаноў перад бацькамі і грамадскасцю. І хоць гэты матэрыял мае непасрэднае дачыненне да Львоўскай брацкай школы, аднак ён быў тыповым для ўсіх аналагічных навучальных устаноў ВКЛ. Праграмныя абавязанні-запэўніванні рэктара падкрэсліваюць, што ў школах першараднае значэнне надавалася пытаннем маральнага выхавання: “... Буду навучаць іх, дзяцей, па-першае, першую філасофію – баязь Бога... Па-другое, належную любоў і павагу да бацькоў і да ўсіх старэйшых і братоў у Хрысце, па-трэцяе, грэцкай пісьменнасці і мове...” [501, с. 3].

Прадстаўнікі педагогічнай думкі Беларусі перадасветніцкага этапу, нават знаходзячыся на розных ідэалагічных пазіцыях, былі аднадушнымі ў тым, што маральнае выхаванне адыгрывае выключна важную ролю ў жыцці грамадства і валодае неабмежаванай пераўтваральнай сілай. Так, Сімяон Полацкі ўказваў, што чалавечае шчасце схавана ў яго ўласных дабрачыннасцях, якімі кожны павінен пастаянна ўзбагачацца: *“Добродетели богат быти тцися, паче сокровищ теми прославися”* [415, с. 248]. Ён папярэджаў, што набыццё маральных якасцей мае значна большую каштоўнасць, чым любыя матэрыяльныя скарбы, нават царскія. Як бы падагульняючы развагі сваіх папярэднікаў, асветнік прыходзіў да высновы аб неабходнасці спецыяльнай арганізацыі ў грамадстве маральна-выхаваўчых працэсаў пры фарміраванні прыстойнай асобы і досыць трапна вызначаў: *“Аще не родом, но весма с науки добронравие идет от рук в руки”* [413, с. 294]. С. Полацкі значна раней за прызнанага ў якасці аўтара высноў аб адсутнасці ў чалавеку прыроджаных ідэй англійскага педагога XVIII ст. Джона Лока пісаў: *“...Философ умы отрок юных уподобляет скрижали ненаписанной, на ней же учитель что-либо*

хочет написати может: точие во умех юношеских, что-либо хощеши вообразится, или добро или зло, и выну пребывает и прибывает” [423, с. 366].

Г. Каніскі запэўніваў, што кожны чалавек не можа не ставіць перад сабой задачы маральна-духоўнага ўдасканалення. Катэгарычна і адназначна ён заключаў, што “неразумныя тыя, хто мае на мэце толькі матэрыяльнае” [214, с. 349]. Разам з аднадумцамі з Кіева-Магілянскай акадэміі ён падкрэсліваў, што “мараль – гэта тое, што павінна быць выхавана ў чалавеку, прычым выхавана ім самім ці пры яго актыўным удзеле і добрай волі, а не тое, што поўнасьцю ў ім закладзена ад прыроды ці ад нараджэння ў знатным родзе” [187, с. 17].

Прыхільнікі асветніцкага абсалютызму лічылі, што адукацыя павінна стаць галоўным прыярытэтам у жыцці асобы, грамадства і дзяржавы, але, нягледзячы на тое важнае месца, якое адводзілася ў гэтым працэсе асвеце, навуцы, розуму, бясспрэчна, на першы план вылучаліся пытанні маральнага выхавання. Больш таго, ставілася пад сумненне нагул набыццё адукацыі, калі яна не ўдасканальвае маральную прыроду чалавека, не ўзбагачае духоўны свет асобы. Адукаванасць, разумнасць знаходзяць сваё ўвасабленне ў маральнасці асобы [550, с. 53]. Згодна з перакананнямі К. Нарбута, у поглядах якога аб’ядноўваліся ідэі хрысціянскай маралі і Асветніцтва, сама думка аб магчымасці ўдасканалення чалавека без спецыяльна арганізаванага выхавання ёсць не што іншае, як фанатызм [545, с. 11–12]. Маральны інстынкт мысліцель лічыць прыроджаным, таму чалавек, натхнёны духам, інстынктыўна адрознівае дабро ад зла, праўду ад фальшу. Кожны індывід мае ўнутраныя крытэрыі маральнага выбару і сам сабе ўстанаўлівае маральны закон. Але без спецыяльна арганізаванага выхавання чалавек можа памыліцца ў выбары шляхоў свайго развіцця. Прафесар Галоўнай школы Вялікага Княства Літоўскага К. Багуслаўскі пры разглядзе з пазіцыі фізіякратызму праблемы дзяржавы, права, маралі, асветы і выхавання, нагул лічыў, што радыкальнае паляпшэнне ўсіх сфер жыцця грамадства патрэбна пачынаць з ажыццяўлення мер па ўздому інтэлектуальнага ўзроўню людзей і ўдасканалення сістэмы адукацыі [490, с. 11]. Яго калега, прафесар кафедры натральнага права І. Страйноўскі адзначаў, што ў жыцці часта фізічныя патрэбы кіруюць учынкамі людзей, але неабходна, каб апошнія рэгуляваліся вышэйшымі маральнымі прынцыпамі. Гэта няпроста, але неабходна, бо іншы шлях вядзе да страты чалавечага аблічча. Разам з тым ён неаднаразова падкрэсліваў, што чалавечаму розуму, які патрэбна развіваць, уласцівы прыроджаны натуральны закон, які ў дачыненні да маралі з’яўляецца “голсам сумлення” [554, с. 21].

Такім чынам, на працягу ўсяго разглядаемага перыяду маральнаму выхаванню надаваўся прыярытэт у агульным фарміраванні асобы. Фізічнае, разумовае, эстэтычнае развіццё – усе яны павінны былі

садзейнічаць маральнаму ўдасканаленню чалавека. **Тэндэнцыя прыярытэтнасці маральнага выхавання ў фарміраванні асобы** з’яўлялася асноватворнай у развіцці этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–ХVIII стст. і надавала ёй характэрнае адрозненне ад агульнаеўрапейскіх падыходаў да гэтага пытання.

Змястоўна-сутнаснае напаўненне этыка-педагагічнай думкі ў многім залежыць ад індывідуалістычнай ці калектывісцкай арганізацыі жыцця грамадства. Арыентацыя на індывідуалістычныя ці калектывісцкія асновы прадвызначала фарміраванне найважнейшай, асноватворнай тэндэнцыі развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі. Як вядома, у эпоху язычніцтва маральнае выхаванне нашых продкаў будавалася на калектывісцкіх пачатках. Расійскі гісторык другой паловы ХХ ст. А. І. Клібанаў адзначаў, што “здаўна ў абшчыне існавалі няпісаныя, але ўсёмагутныя рэгламентацыі, замацаваныя ідэалагічна ў племянных культах” [199, с. 14]. Візантыйскі аўтар VI ст. Пракопій Кесарыйскі ў кнізе «Вайна з готамі» апісваў усходніх славян як народ выключна калектывізаваны, “шчасце і няшчасце ў іх лічылася справай агульнай” [364, с. 71]. Выхаваннем падрастаючага пакалення займаўся ўвесь род.

Хрысціянская эпоха надала новае гучанне калектывізму. Наданне выхаванню грамадскага характару вынікае пераважна з сутнасці хрысціянскага веравучэння. Асаблівую сумяшчальнасць у гэтым напрамку выявілі візантызм і маральныя ўяўленні славян. Даследчыкі адзначаюць, што адной з асноўных рыс хрысціянства было тое, што “яно вылучыла ў якасці асноватворнага прынцыпу ў жыцці чалавека не яго асабістае шчасце, а шчасце грамадства”, справядлівасць для ўсіх, прызнанне раўнапраўя ўсіх людзей [233, с. 105]. Асаблівасці прыродна-кліматыхных умоў, абшчыннае землекарыстанне, адсутнасць рабаўладальніцтва і іншыя фактары спрыялі скіраванасці нашых продкаў да абшчыннасці, супольнасці. Само паняцце добра падразумявала карысць для іншых, для грамадства [126, с. 33]. Схільнасць беларускага народа да калектывізму дасягнула найбольш высокага ўзроўню якраз у эпоху Сярэднявечча. Шырокае распаўсюджванне набывае тады сельская абшчына. Жыхары аднаго ці некалькіх пасяленняў аб’ядноўваліся ў так званую грамаду, сумесна валодалі зямлёй, мелі ўласныя органы самакіравання. Адпаведную арыентацыю да агульнага добра замацоўвалі такія старадаўнія народныя звычаі, як талака, сябрына, бонда і інш.

Праваслаўе на ўсходнеславянскіх землях заснавала культ чалавека саборнага. Гэта выразна прасочваецца ў “Жыцці Еўфрасінні Полацкай”, дзе размова ідзе аб тым, што асветніца ўсім сваім вобразам жыцця прапаведавала адзінства людзей у дабрыні і адмаўляла варожасць, нянавісць, міжусобіцу: *“Не бо хотяше видетикого котораюцася: ни князя со князем, ни боярина с боярином, ни от простых кого со своим другом, но всех хотяше имети, яко едину душу”* [206, с. 36].

Важна адзначыць, што ў адрозненне ад язычніцкага перыяду, калі паняцце дабра, маральнасці цалкам і поўнасю вызначаліся інтарэсамі толькі людскай супольнасці, хрысціянская этыка акцэнтуюе ўвагу на ўзвышэнні кожнага індывіда, на неабходнасці зацвярджэння адносін да іншых, як да самога сябе [269, с. 79]. І хоць індывідуальным чалавек прадстае перш-наперш у адносінах да Бога, маральныя заповеды хрысціянства звернуты ў асноўным да ўнутранага свету індывіда, да яго сумлення. Нават звужэнне характару маральных норм уяўляе сабой не толькі і не столькі абмежаванне дзейнасці чалавека адносна іншых, а найперш устанаўленне межаў уласных думак, помыслаў, дзеянняў і ўчынкаў. Адносіны да іншых – гэта найперш адносіны да самога сябе, што стварае асновы для таго, каб, як і ў этычных вучэннях Антычнасці, абсалютнае дабро і ўласнае шчасце ядналіся ў адзінае цэлае [479, с. 8].

Такім чынам, у этычнай думцы Старажытнай Русі пры дамінаванні калектывісцкага аспекту ў арганізацыі працэсу маральнага выхавання асобы акцэнтуюцца ўвага і на індывідуальным падыходзе. Гэта сугучна з хрысціянскай антрапалогіяй. Так, В. В. Зянькоўскі пісаў, што “прырода ў людзях не толькі аднолькавая, але яна адна на ўсіх, а асоба ў кожнага свая – непараўнальная” [148, с. 124]. Менавіта асобасныя якасці з’яўляюцца творчым пачаткам у чалавеку: асоба можа змагацца са сваёй прыродай, супрацьстаяць, уплываць на яе.

Істотныя адметнасці на фарміраванне індывідуалістычных і калектывісцкіх падыходаў аказалі шматлікія ідэалагічныя фактары, сярод якіх найважнейшым быў фактар шматканфесійнасці. На беларускіх землях адносна мірна суіснавалі праваслаўе, каталіцызм, уніяцтва, ерэтычны рух, пратэстантызм і інш. Адрозненні антрапалагічных дактрын розных веравучэнняў абумовілі фарміраванне розных падыходаў у распрацоўцы пытанняў маральна-духоўнага выхавання, у тым ліку і ў пытанні індывідуальнага і калектывісцкага.

У праваслаўі, дзе надавалі надзвычай важнае значэнне свабодзе волі чалавека, лічыцца, што свабода дапамагае кожнаму маральна ўдасканаліцца, перасягнуць самога сябе ў любові, пры неабходнасці дайсці да самаадрачэння. Таму праваслаўе, абвастрыўшы цікавасць да чалавечай асобы, разглядала яе з пазіцыі прынцыпу саборнасці, гэта значыць, яднання людзей на аснове любові да Бога і прыярытэтнасці маральных каштоўнасцей [10, с. 76].

Каталіцкая этыка значна абмяжоўвае свабоду волі, бо лічыць, што “жаданне нашай свабоды без межаў супярэчыць волі Бога” [26, с. 175], таму чалавек павінен падаўляць сваю волю, імкнуцца да паслухмянасці. Але ж “у самой сваёй паслухмянасці розум знаходзіць рухаючы стымул” [26, с. 176]. Усё, што чалавек пазнае на гэтым шляху аб сабе самім, дапамагае яму асэнсаваць уласнае месца ў свеце і знайсці свой шлях уратавання. Менавіта адсюль ідуць вытокі індывідуалістычных ідэй, якія

занялі дамінуючае становішча ў пропаведзі, аскетыцы, нават у самой літургіі каталіцкай царквы.

Яшчэ больш спрыяльную глебу для развіцця індывідуалістычных ідэй ствараў на беларускіх землях з XVI ст. пратэстанцкі рух. Прадстаўнікі Рэфармацыі абвясцілі права кожнага чалавека па-свойму інтэрпрэтаваць Свяшчэннае Пісанне. Пратэстантызм дапускае магчымасць індывідуальнага ўратавання. Згодна з ідэяй пратэстантызму, чым бліжэй чалавек да Бога, тым больш ён аддзяляецца ад зямной рэчаіснасці і тым больш адрозніваецца ад іншых. Каштоўнасць індывіда бачылася не ў прыналежнасці да пэўнай супольнасці, а ў істотным адрозненні ад яе членаў [533, с. 203–204].

Небывалы ўзлёт ідэй індывідуалізму спарадзіла ў Заходняй і Цэнтральнай Еўропе рэнесансна-гуманістычная інтэнцыя эпохі Адраджэння. У гэтым кірунку погляды еўрапейскіх гуманістаў падчас ішлі нават уразрэз з хрысціянскім веравучэннем. Вера ў людзей, іх магчымасці, узвелічэнне кожнай асобы ўздымала кожнага індывіда да ўзроўню Бога, а ў асобных мысліцеляў нават і пераўзыходзіла яе. Падобнымі ідэямі была прасякнута і педагагічная думка еўрапейскіх краін.

Пошукам прымірэння імкненняў да агульнага добра і ўласнага шчасця прасякнуты ідэі Ф. Скарыны, М. Гусоўскага, С. Буднага, Я. Ліцынія Намыслоўскага, В. Цяпінскага, С. Полацкага і іншых мысліцеляў Беларусі эпохі Адраджэння. Так, Ф. Скарына выступаў за такую арганізацыю выхавання, калі *“отець сына наўчаючы единаго кажнаго особно”*, а таксама магчыма і *“всех людей посполите суущих в летех мужства”* [429, с. 26]. Прадстаўнікі этыка-педагагічнай думкі Беларусі перадасветніцкага перыяду абапіраліся на такія ідэі папярэднікаў і дапоўнілі калектывіскія падыходы дэмакратычнай і грамадзянскай скіраванасцю, а індывідуалістычныя – істотным пашырэннем маральнай свабоды асобы. І. Страйноўскі пісаў: *“Кожны чалавек ад прыроды з’яўляецца спадаром асобы сваёй, таму ў адносінах да сваёй асобы ён з’яўляецца ад прыроды вольным і іншым людзям не падпарадкоўваецца”* [554, с. 28].

Падобныя падыходы ўмацоўваліся і ідэямі народнай педагогікі беларусаў. Скарбонка народнай мудрасці захоўвае шмат вывадаў, якія падкрэсліваюць перавагу калектывнага ладу жыцця: *“Моцны статак чарадою, а людзі грамадою”* [367, с. 374], *“У гурце нішто не страшна”* [367, с. 375], *“Адзін дуб у полі – то не лес”* [368, с. 83], *“Калі робіш укупе, не балиць у пуне”* [367, с. 374]. Тым не менш у народзе паступова фарміравалася ідэя аб неабходнасці ўліку ў грамадскім жыцці і інтарэсаў кожнага канкрэтнага чалавека.

Да асноўных выхаваўчых формул, што скіроўвалі фарміраванне асобы ў напрамку падпарадкавання асабістых памкненняў і інтарэсаў на службу агульнаграмадскіх, дадаюцца пастулаты, якія павінны былі

ўсталёўваць у людзей пачуццё ўласнай годнасці, узвышэнне асабістага “Я”. У скіраванасці да агульнага добра робяцца спробы не пакінуць па-за ўвагай кожнага асобнага чалавека: *“Няхай кажан сам сябе глядзіць”* [368, с. 109]. *“Як пасцелеш сабе, так і выпішся”* [367, с. 145], – заключала народная мудрасць. Такім чынам, характарыстычна вызначальнай тэндэнцыяй развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі з’яўлялася **гарманізацыя калектывісцкіх і індывідуалістычных падыходаў у маральным выхаванні**. У адпаведнасці з акрэсленым кірункам фарміравалася **грамадзянска-патрыятычная скіраванасць этыка-педагагічнай думкі Беларусі**. Як паказана вышэй, такая тэндэнцыя была характэрна для ўсіх этапаў развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі і мела свае адметнасці.

Істотнай тэндэнцыяй развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі была яе **рацыяналістычная скіраванасць**. Мысліцелі сярэдневякова-хрысціянскага этапу адзначалі, што менавіта розум з’яўляецца той сілай, якой падпарадкавана фізічнае і духоўнае жыццё: *“Ведь душа находится в голове, имея ум, как светлое око...”* [303, с. 174]. Складальнікі “Пчалы” падкрэслівалі: *“Мудрость надо всеми добродетели цесарствует”* [11, с. 27]. І. Златавуст не толькі адносіў мудрасць да крыніцы маральнасці, але і сцвярджаў, што вытокі амаральнасці трэба шукаць у неадукаванасці, неразумнасці: *“Источник и мати и коренье мудрости – добродетель, а все лукавство от безумья починается”* [11, с. 27]. Паступова складваліся перакананні, што маралеўтваральнымі могуць быць не толькі рэлігійныя веды. Як слухна адзначае А. Я. Турэвіч, свецкія веды “насычаліся маральна-сімвалічным зместам: шляхі зямныя як бы зліваліся са шляхамі да Бога, і сістэма рэлігійна-этычных каштоўнасцей накладвалася на каштоўнасці пазнавальныя, падпарадкоўваючы іх сабе” [105, с. 66]. Адным з першых зрабіў спробу пераадолець адмаўленне ад пазацаркоўных ведаў К. Смаляціч. На яго думку, з дапамогай розуму можна асэнсоўваць тэксты Святога Пісьма: *“Несть ли лепо пытати потонку божествных писаний”* [101, с. 73].

К. Тураўскі запэўніваў, што, дзякуючы розуму, чалавек можа ўзняцца да вяршынь духоўнай дасканаласці, арганізаваць жыццё ў строгай адпаведнасці з найважнейшым маральным законам, пазбавіцца спакуслівых заганнах дзеянняў і ўчынкаў. *“Вперите си разумней криле и взлетим от губящего ны греха”* [283, с. 425]. Назваўшы розум крыламі маральнасці чалавека, ён тым самым з аксіяматычнай упэўненасцю фармулюе важнейшую заканамернасць духоўнага развіцця, згодна з якой веды і адукаванасць з’яўляюцца падмуркам маральнага ўдасканалення кожнай асобы і ўсяго грамадства наогул.

Асаблівую моц набылі такія акцэнтны ў часы эпохі Адраджэння, калі не толькі сам чалавек становіцца ў цэнтры пазнання, а веды і маральнасць звязваюцца ў адзінае цэлае. Веды не толькі пашыраюць круггляд

чалавека, павышаюць яго інтэлектуальны ўзровень, а і ўплываюць на пачуцці, волю, арыентуюць і падштурхоўваюць да духоўнага ўдасканалення, падводзяць да неабходнасці вырашэння маральна-выхаваўчых задач. Пры імклівым развіцці навуковых ведаў хрысціянскі антрапацэнтрызм абумовіў на ўсходнеславянскіх землях пераважную ўвагу да праблемы чалавека як асновы гэтага свету і пасрэдніка, які забяспечвае сувязь паміж Творцам і яго зямнымі тварэннямі. Само пазнанне свету азначае “яго разуменне, спасціжэнне яго чалавечага сэнсу, законаў маральнага жыцця чалавека” [187, с. 10]. Такія чалавечыя рысы, як дабрачыннасць і мудрасць настолькі зліліся ва ўяўленні беларускіх мысліцеляў, што практычна самі разумовыя якасці чалавека набылі непасрэдную этычную каштоўнасць і сталі неад’емнай састаўной часткай яго маральнай характарыстыкі. Так, з пункту гледжання Ф. Скарыны, змястоўнае напаяненне маральна-выхаваўчага працэсу немагчыма без “*мудрости, разума, умения, страха Божия и иных добрых нравов*” [429, с. 21].

С. Будны таксама падмуркам маральнага развіцця асобы лічыў агульную адукаванасць. Аднак ён ідзе значна далей пры абгрунтаванні такіх поглядаў, чым яго папярэднікі. Мысліцель жадае бачыць вышэйшым дасягненнем розуму такую ступень яго развіцця, калі з дапамогай мыслення можна тлумачыць як навакольную рэчаіснасць, так і светапоглядныя ўяўленні тэалагічных вучэнняў таго часу. “Неабходна падвяргаць выпрабаванню ўсё, з чым маеце справу, – пісаў вучоны-рацыяналіст, – інакш мы не толькі не пазбавімся ад памылак, а яшчэ больш увязнем у іх” [64, с. 59].

Прадстаўнік наступнага перыяду С. Полацкі таксама лічыў, што перадумовай маральнага выхавання павінна стаць агульнаадукацыйнае развіццё. Мысленне, розум, паводле яго перакананняў, павінны знаходзіцца ў аснове ўсіх людскіх спраў. Выхаванцам перад любым дзеяннем раіў “*потщися прежде оно умом рассуждати*” [418, с. 77]. “*Разум есть прешедшая добре рассуждати, настоящая паки благоустроить*” [418, с. 73], – пераконваў педагог. Таму ён важнае месца адводзіў школьнай адукацыі. У досыць катэгарычнай форме даў цару прамую параду аб распаўсюджванні асветы сярод самых шырокіх слаёў насельніцтва: “*Мало есть правды царю мудру быти, а подчиненных мудрости лишити*” [418, с. 246]. Адукаванасць, паводле пераканання асветніка, – гэта аснова духоўна-маральнага ўдасканалення грамадства. Увогуле, Сімяон Полацкі адзначаў, што вяршыняй маральнага выхавання лічыцца здольнасць і ўменне кожнага чалавека трымаць свае паводзіны пад наглядам розуму. “*Покори плоть разуму*” [291, с. 172], – раіў ён. Асвета ў гэтым сэнсе выконвае асноватворную ролю.

На перадасветніцкім этапе больш увагі стала надавацца ролі асобных навук у павышэнні маральнага ўзроўню грамадства. Так, І. Капіевіч лічыў

агульную гуманітарна арыентаваную асвету падмуркам адукаванасці і выхаванасці чалавека. Надрукаваўшы больш за 20 кніг па розных галінах ведаў, ён пісаў: *“Ничто же полезнейшее есть вь семь житіи, какъ познаніе и умелость письменъ. Сіе приношаеть величество и славу, сіе неизреченную красоту воздаеть, сіе государства великія укрепляеть, и расширяеть и прославляеть – всякому человеку во всякомъ чину полезно. Письмена разумъ исправляють, и обучаютъ, и утешают, откуда храбрость и добродетели вь первоначальникахъ зь наученія и чтенія письменъ”* [337, с. 22].

Характэрным кірункам, які на другім этапе развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі перайшоў ва ўстойлівую асноватворную тэндэнцыю, была **гуманізацыя** ўсіх аспектаў яе фарміравання. Найбольш старажытнай крыніцай гуманістычных ідэй з’яўлялася народная педагогіка беларусаў з яе зваротам да каштоўнасці чалавечага быцця. Сярэдневяковая хрысціянская культура пашырыла і замацавала асновы развіцця гуманістычных ідэй. Як сцвярджаў У. М. Конан, уся далейшая агульначалавечая мараль трымаецца на трох сфарміраваных у дадзены перыяд маральна-філасофскіх пастулатах: “свабода і добрая воля чалавека адрозніваюць яго ад іншых аб’ектаў прыроды; сутнасць чалавека – не ў яго прыроднай цялеснасці, а ў духоўным вобліку – боскім знаку ў ім; чалавек – найвышэйшая каштоўнасць зямнога быцця, ён пастаўлены Богам, “добрым пастырам” усяго жывога на зямлі, мае права на жыццё незалежна ад сацыяльнага становішча і этнічнага паходжання” [92, с. 613].

Істотнае пашырэнне гуманізму, генезіс рэнесанснай этыка-педагагічнай думкі ў Беларусі звязваецца найперш з Ф. Скарынам, які пераконваў, што найвышэйшай каштоўнасцю на зямлі з’яўляецца кожны канкрэтны чалавек. Педагагічныя погляды Ф. Скарыны адлюстроўваюць яго адраджэнскі антрапацэнтрызм хрысціянскай скіраванасці, згодна з якім чалавек індывідуальнымі намаганнямі можа дасягнуць маральна-дасканалы ўзроўню ўласнага развіцця дзеля служэння Богу праз служэнне людзям. Адметнасць хрысціянскага гуманізму заключалася ў імкненні сінтэзаваць асноўныя палажэнні евангельскай хрысціянскай маралі і рацыяналізму Антычнасці. Носьбітамі аналагічных умерана-гуманістычных ідэй, што ўзгаднялі старажытнарускія, антычныя, сярэдневякова-хрысціянскія і рэнесансна-гуманістычныя падыходы да распрацоўкі этыка-педагагічнай думкі з’яўляліся М. Гусоўскі, М. Літвін, С. Будны, А. Волан, С. Кашуцкі, Б. Будны, Л. Зізаній, Я. Даманеўскі, С. Полацкі і інш. [92, с. 356].

Айчынныя мысліцелі, у адрозненне ад артадаксальна-рэлігійных падыходаў прадстаўнікоў папярэдніх часоў, імкнуліся не супрацьпастаўляць, а гарманізаваць у якасці пачаткаў асобы яе натуральную і боскую прыроду. Прычым іх заслуга заключаецца не ў стварэнні якасна новых маральна-

выхаваўчых каштоўнасцей, а ў выпрацоўцы прынцыпова новага падыходу да існаваўшых.

Адметнасці рэнесансна-гуманістычным ідэям этыка-педагагічнай думкі Беларусі надала Рэфармацыя, праз цесную сувязь з якой ажыццяўляўся творчы сінтэз тэарэтычнага гуманізму і сацыяльна-практычнай дзейнасці. Аксіёлага-этычныя асновы выхаваўчай дактрыны пратэстантызму да мінімуму зводзяць аўтарытэт афіцыйнай царкоўнасці, садзейнічаюць развіццю індывідуалістычнай раннебуржуазнай свядомасці, скіроўваюць чалавека не на глабальныя метафізічныя праблемы, а на рэаліі зямнога жыцця, будууюцца на этнакультурных традыцыях. Многія палажэнні пратэстанцкай дактрыны, дзякуючы крытычнай рэфлексіі, разбуралі існаваўшыя анталагічныя, гнесеалагічныя і аксіялагічныя асновы хрысціянскай этыкі. Сэнс іх зводзіўся да таго, што маральнасць паводзін чалавек павінен падпарадкоўваць уласнаму сумленню.

На трэцім этапе развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі, у кантэксце пераемнасці рэнесанснага імкнення злучыць гуманізм з пакланеннем перад тысячагадовымі хрысціянскімі каштоўнасцямі, абгрунтаўваюцца ідэі пачуццёва-рацыянальнага паходжання маральных паняццяў, замацоўваецца ідэал энергічнай, інтэлектуальна-маральнай, дасканалай асобы, непрымірамай да сацыяльнай несправядлівасці, назіраецца імкненне інтэграцыі шматлікіх шляхоў распрацоўкі этыка-педагагічных ідэй у напрамку выхавання “сапраўднага хрысціяніна”. Трывала замацоўваюцца працэсы этызацыі грамадска-педагагічнай і тэалагічнай думкі, антыаўтарытарызму, інтэлектуальна-маральнай аўтаноміі індывіда.

Антрапацэнтрызм у якасці светапогляднай гуманістычнай устаноўкі садзейнічаў **секулярызацыі этыка-педагагічнай думкі Беларусі**. Ужо на першым этапе яе развіцця фарміраваліся пэўныя ўмовы для такой тэндэнцыі. Народна-педагагічная традыцыя беларусаў захоўвала асобныя скептычна-крытычныя адносіны да афіцыйнай царквы [368, с. 84–85]. Пэўны ўклад у развіццё дадзенага кірунку ўносілі ерэтычныя рэлігійныя плыні. Паступова і ў межах хрысціянскай этыка-педагагічнай думкі рэабілітаваліся каштоўнасці зямнога жыцця.

У эпоху Адраджэння назіраецца рашучы адыход ад царкоўна-тэалагічных поглядаў на чалавека, яго месца ў жыцці, зацвярджаюцца рацыяналістычна-натуралістычныя ўяўленні аб маралі і маральным удасканаленні асобы. У XIV – першай палове XVII ст. робяцца захады секулярызацыі вырашэння пытанняў маральна-духоўнага ўдасканалення асобы. Рабілася гэта як у кантэксце рэалізацыі хрысціянскай мадэлі свету і сістэмы каштоўнасцей, так і зыходзячы з задач грамадскага ўладкавання і распаўсюджвання рэнесанснай ідэалогіі. Найперш гэта праяўлялася ў засяроджванні ўвагі не столькі на праблеме пасмяротнага лёсу чалавечай душы, колькі на ўладкаванні грамадства і штодзённага жыцця людзей.

М. Гусоўскі падкрэслівае, што характар зямнога існавання чалавека ў значнай ступені залежыць ад яго самога: “Справу сваю абараняеш уласнымі рукамі і ў іх жа трымаеш свой лёс” [109, с. 146].

Ф. Скарына рабіў акцэнт на новазапаветныя пастулаты і зазначаў, што “*царство небесное еже ест земля живых*” [429, с. 41]. У першую чаргу, у яго ўяўленні нябеснае царства – гэта стан чалавечай душы, і дасягнуць яго чалавек можа праведным, высокамаральным жыццём. Як бы працягваючы гэтую думку першадрукара, С. Будны сцвярджаў, што жахі пекла, якімі палюхаюць людзей, ёсць не што іншае, як пакуты ўласнага нячыстага сумлення [62, с. 130–131]. На прыкладзе Ісуса Хрыста ён паказвае, якіх высокіх вынікаў можна дасягнуць у працэсе маральна-духоўнага ўдасканалення асобы. Як і іншыя прадстаўнікі рэфармацыйнай плыні, асветнік шляхам лагічных разважанняў пераконваў людзей, што Хрыстос нарадзіўся звычайным, зямным чалавекам, а ўзвысіўся да боскай сутнасці дзякуючы свайму высокамаральнаму, дабрачыннаму жыццю [357, с. 88]. Такую ж думку выказаў і Л. Зізаній, які сцвярджаў, што Ісус Хрыстос – “тварное существо”, але ўзвысіўся ён “своими добродетелями ..., до того, что в него вселяется сам Бог” [161, с. 101].

У перадасветніцкі перыяд этыка-педагагічныя ідэі пачынаюць абапірацца на тэорыі “натуральнага права” і “грамадскага дагавору”. Такім чынам, нягледзячы на абумоўленасць айчыннай этыка-педагагічнай думкі хрысціянска-тэалагічнай дактрынай, трывала ўсталявалася тэндэнцыя адноснай незалежнасці яе развіцця. Працэс секулярызацыі этыка-педагагічнай думкі Беларусі вызваляў яе ад вузкай канфесіянальнасці, на аснове сінтэзу маральных паняццяў традыцыйнай народнай культуры, хрысціянства, Антычнасці, ідэй Рэнэсансу скіроўваў да агульначалавечых маральна-духоўных каштоўнасцей, надаваў ёй трываласць і перспектыўнасць далейшага развіцця.

На першым этапе рэлігійнае напаўненне маральных асноў скіроўвала індывіда на дабрадзейнасць і дасягненне духоўных вяршынь у якасці падрыхтоўкі да замагільнага жыцця, арыентавалася на *рэгулятыўную функцыю маралі* ва ўдасканаленні людскай супольнасці. На другім этапе маральная дасканаласць набывае секулярызацыйную завостранасць, праблема пасмяротнага лёсу чалавека паступова саступае месца вызначэнню яго месца ў грамадстве. Фарміраванне маральнай годнасці асобы абапіраецца на *чалавекастваральную функцыю маралі*. На трэцім этапе робіцца выснова аб магчымасці высокай духоўнасці без рэлігійнага напаўнення, хаця рэлігійнае выхаванне разглядалася як найважнейшы сродак дасягнення маральна-выхаваўчых мэт; удасканаленне маральнай прыроды чалавека, яго грамадзянскай скіраванасці становіцца галоўнай дамінантай як усёй адукацыйнай сістэмы, так і грамадства ўвогуле; зацвярджаецца выснова аб неабмежаваных магчымасцях выхавання

ў фарміраванні высокамаральнай асобы і сацыяльна справядлівага грамадства. Пры гэтым дамінуе *культуратворная функцыя маралі*.

Найважнейшай тэндэнцыяй развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі з’яўлялася паглыбленне і пашырэнне яе **дэмакратычнай скіраванасці**. Падставы для генезісу такой тэндэнцыі меліся як у народна-педагагічнай культуры, так і ў хрысціянскім веравучэнні. К. Тураўскі пераконваў, што адукацыя ў якасці асновы маральна-духоўнага ўдасканалення асобы і грамадства не павінна станавіцца прывілеяй асобных саслоўяў. Звяртаючыся да прасталюдзінаў, ён павучаў: *“Не глаголите: жену имам и дети кормлю, и дом строю, ли князю служю, ли власть держю, ли ремесло; да не наше есть дело почитанье книжное, но чернецкое”* [379]. Невыпадкова Ф. Скарына сцвярджаў, што многія біблейскія тэксты павінны быць прадстаўлены ў экзатэрычнай форме, дзе даступна для простых людзей асвятляюцца пытанні практычнай маралі, гісторыі права і інш. [359, с. 62].

Арыентацыя прадстаўнікоў этыка-педагагічнай думкі Беларусі на “люд просты, паспаліты” асабліва ярка праявілася ў пратэстантызме, з яго зваротам да раннехрысціянскіх ідэй, і ярка выражаным дэмакратызме як у тлумачэнні Святога Пісання, так і ў рэлігійных абрадах, формах богаслужэння. Сама “царква ў пратэстанцкім разуменні – гэта адзіны народ, аб’яднаны евангельскім вучэннем” [326, с. 13], нават дзяржава павінна падпарадкоўвацца народу. Нельга не пагадзіцца з высновамі сучасных даследчыкаў і аб асаблівым укладзе Рэфармацыі ў дэмакратызацыю асветы [326, с. 18–22]. На трэцім этапе развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі тэндэнцыя дэмакратызацыі даходзіць да ўзроўню сацыяльна-рэвалюцыйных ідэй у абарону простых людзей. Антыпрыгонніцкія настроі, імкненне да сацыяльнай спавядлівасці вылучалі важнейшай задачай маральнага выхавання прывіццё павагі да працоўных людзей. Уставам Эдукацыйнай камісіі прадпісвалася настаўнікам у выбары заняткаў для вясковых дзяцей “улічваць іх занятасць у гаспадарцы па аказанню дапамогі бацькам...” [160, с. 150].

Пры аналізе развіцця метадычных асноў арганізацыі маральнага выхавання была паказана ўзрастаючая роля сям’і ў гэтым працэсе. Апора на народна-педагагічныя каштоўнасці, дапоўненая зваротам да новазапаветных ідэй хрысціянства, абумовіла выдзяленне выхаваўчай функцыі сям’і ў якасці самай важнай сярод усіх іншых. Прычым у структуры выхаваўчага патэнцыялу сям’і на галоўнае месца вылучаецца менавіта маральна-каштоўнасны кампанент. Сямейнае выхаванне, як ніякае іншае, характарызуецца пераемнасцю. Тут дзеці ў значнай ступені навучаюцца ў папярэднікаў. У гістарычных умовах развіцця беларускага грамадства, са спалучэннем калектывісцкіх і індывідуалістычных падыходаў, таксама было запатрабавана сямейнае выхаванне. Трэба адзначыць, што меркаванні аб асноватворным значэнні сямейнага выхавання ў маральным

развіцці дзяцей адстойваліся слыннымі асветнікамі ў гарачых спрэчках з прыхільнікамі поглядаў езуіцкіх і піярскіх педагогаў, якія адмоўна ставіліся да выхавання ў сям’і [320, с. 168]. Такім чынам, **павышэнне ролі сям’і ў маральным выхаванні** ўяўляе ўстойлівую тэндэнцыю развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

Адзначаныя тэндэнцыі фарміравання этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст. адлюстроўвалі яе асаблівасці, пацвярджалі пераемны характар з вызначэннем каштоўнасных асноў і стваралі падмурак прагнастычнасці развіцця ў будучым.

5.2 Аксіёлага-прагнастычная мадэль развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі

Гістарычна непазбежныя глабалізацыйныя працэсы сучаснасці істотна ўплываюць на развіццё традыцыйна-нацыянальных культур. Па сутнасці, адбываецца затушоўванне нацыянальнай самабытнасці, навязванне звонку сацыякультурных каштоўнасцей невялікай колькасці індустрыяльных дзяржаў, што ў выніку прыводзіць да збыднення сусветнай культуры, сацыяльнай напружанасці, этнічных канфліктаў. Хоць патрэбна адзначыць, што практычна ўсе вывераныя жыццём і часам нацыянальныя каштоўнасці ўяўляюць сабой нацыянальную інтэрпрэтацыю агульначалавечых каштоўнасцей, і такі працэс іх фарміравання ўяўляецца цалкам заканамерным. Але ж ён можа будавацца толькі на падмурку нацыянальных культур, якія ў процістаянні ўніфікацыі атрымліваюць дадатковы імпульс свайго развіцця. Як слушна адзначае А. Э. Салікаў, “глабальныя тэндэнцыі нельга ўспрымаць толькі ў кантэксце разбурэння самабытных асноў нацыянальных культур” [400, с. 17]. Аўтар даказвае, што апора на духоўную спадчыну беларускага народа з’яўляецца своеасаблівым імунітэтам супраць псеўдакультурных артэфактаў глабальнай медыяпрасторы, а глабалізацыйныя працэсы можна выкарыстаць у якасці абагачэння самабытных форм нацыянальнай культуры. Без глыбокага і поўнага засваення сваёй этнічнай культуры чалавек не можа далучыцца да агульначалавечых каштоўнасцей. Так, вядучай ідэяй Балонскай дэкларацыі 1999 г. з’яўляецца стварэнне адзінай адукацыйнай прасторы ў Еўропе, але пры захаванні культурнай разнастайнасці ўсіх краін [54]. У “Нацыянальнай стратэгіі ўстойлівага сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на перыяд да 2020 года”, зацверджанай урадам краіны, стратэгічнай мэтай у галіне культуры вылучаецца “забеспячэнне пераемнасці ў развіцці беларускай культуры” [301].

Усе сказанае цалкам адносіцца і да маральнай культуры, таму ўздымае значнасць развіцця этыка-педагагічнай думкі, якая прызвана

забяспечыць распрацоўку сучасных падыходаў да маральнага выхавання, што грунтуецца на назапашаным гістарычным вопыце. Апора на этнічныя традыцыі свайго народа абумоўлівае актыўнае ўздзеянне на генетычную памяць выхаванцаў, забяспечвае пераемнасць паміж пакаленнямі, спрыяе духоўна-маральнай устойлівасці, надае ёй гуманістычны характар. Адсюль – выхаваўчая эфектыўнасць працэсу і псіхалагічная камфортнасць яго ўдзельнікаў. Заканамерна, што беларускія навукоўцы В. П. Горленка, Ф. У. Кадол, У. Ц. Кабуш, М. А. Станчыц, В. Ц. Чэпікаў, А. В. Чэкіна і інш., якія займаюцца распрацоўкай сучасных праблем маральнага выхавання, падмацоўваюць свае вывады айчынным гісторыка-педагагічным матэрыялам. В. П. Таранцей адзначае, што кожная асоба павінна асэнсавачь ідэнтычнасць з сябе падобнымі і абапірацца на агульначалавечыя каштоўнасці [461, с. 120–121].

У апошнія гады ў выніку творча-крытычнага пераасэнсавання сучасных падыходаў гісторыясофіі і навуказнаўства, філасофіі і метадалогіі педагогікі развіццё гісторыка-педагагічных працэсаў стала асэнсоўвацца ў яго рэальнай паўнаце і цэласнасці, пераемнасці і дыскрэтнасці. З сінергетычнага пункту гледжання працэс развіцця этыка-педагагічнай думкі як нелінейны, з наяўнасцю ўнутранай логікі, што не заўсёды супадае са знешнімі дэтэрмінантамі, выпрацоўвае ўласныя тэндэнцыі, якія могуць то раскрывацца ў пэўныя перыяды ва ўсёй паўнаце, то “затухаць” пад уплывам комплексу прычын, умоў і фактараў, а таксама якасных змен у самім працэсе. Таму, як слушна адзначае М. В. Багуслаўскі, “будучае развіццё працэсу не “рэтрасказальнае” і не прадказальнае ў тым плане, што не дэтэрмінуецца мінулым і сучасным” [51, с. 7]. Такім чынам, істотна ўзрастае мноства верагодных напрамкаў развіцця этыка-педагагічнай думкі як самастойнай сістэмы, што ўскладняе магчымасць праектавання прагнастычных шляхоў яе фарміравання ў сучаснасці і будучым.

Такая гнэсеалагічная ўстаноўка ў ажыццяўленні педагогічнай прагностыкі карэктую метадалагічныя прыярытэты ў звароце ўвагі не толькі на знешнія фактары, але і на ўнутраныя. Дзякуючы генетычнай пераемнасці ў развіцці этыка-педагагічнай думкі Беларусі, гэты працэс выглядае досыць устойлівым, хаця і не аднамерна лінейна-паступальным. Асновай такой устойлівасці часта выступаюць этыка-педагагічныя архетыпы як неасэнсоўваемая базавая сістэма агульных уяўленняў. У. М. Конан падкрэслівае, што “як бы ні выракаліся сучасныя мадэрністы і постмадэрністы ад традыцыяналізму, а ўсё ж за ўсімі іх навацыямі добра праглядваецца стылізаванае вяртанне нястрымнага наватарства да архетыпаў традыцыйнай свядомасці, якія ў форме “асобаснага несвядомага” на ментальным узроўні перадаваліся кожнаму” [212, с. 16–17].

Выяўлены мэтанакіраваны, сістэмны і заканамерны характар працэсу фарміравання этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. пры ўліку плаўнасці працякання дазваляе мадэліраваць яго ў анталагічным аспекце з раскрыццём зместу, сутнасці і прагназаваннем далейшага развіцця. Такая мадэль як вынік тэарэтычнага аналізу этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. выяўляе найважнейшыя рысы, заканамернасці і асаблівасці яе функцыянавання і развіцця, таму служыць тэарэтыка-метадалагічнай асновай распрацоўкі этыка-педагагічных ідэй у сучаснасці. М. В. Багуслаўскі падкрэслівае: “З рэфлексіяй на з’явы, якія “вяртаюцца” з мінулага пры атрыбуцыі з пэўным гістарычным перыядам, становіцца магчымым не толькі прадказаць, што хутка з’явіцца і ў якой форме, але і выкарыстоўваць атрыманыя гісторыка-прагнастычныя веды: стымуляваць пазітыўныя рэтрапрацэсы і блакіраваць негатыўныя” [51, с. 7]. Прычым менавіта прагнастыцызм даследчых задач скіроўвае да распрацоўкі аксіялагічнай мадэлі развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі. Каштоўнасны падыход арганічна ўласцівы гуманістычнай педагогіцы наогул, бо чалавек у ёй – найвышэйшая каштоўнасць, і гэта асноўны аргумент на карысць разгляду такой мадэлі, што дапаўняецца шэрагам фактараў і абставін:

- гуманітарныя веды ўвогуле арыентаваны на каштоўнасны аспект, што ўзмацняецца ў пераходныя эпохі;
- любы выхаваўчы працэс арыентуецца на сукупнасць педагагічных каштоўнасцей, якія вызначаюць яго мэту і рэгламентуюць педагагічную дзейнасць;
- мараль як форма грамадскай свядомасці сваёй сутнасцю цалкам і поўнасцю грунтуецца на каштоўнасцях грамадства;
- тэорыя маральнага выхавання як сістэма ідэй з’яўляецца адной з асноўных чалавечых каштоўнасцей;
- генезіс і напрамкі развіцця этыка-педагагічнай думкі ў значнай ступені дэтэрмінаваны вартаснымі арыентацыямі грамадства.

Усе яны маюць сінтагматычны характар, гэта значыць, фарміруюцца гістарычна, фіксуюцца ў этыка-педагагічнай думцы ў выглядзе спецыфічных вобразаў і ўяўленняў і маюць на мэце фарміраванне каштоўнаснага свету чалавека, які ў сваю чаргу абумоўлены этычнымі каштоўнасцямі грамадства.

Аксіёлага-прагнастычныя ўласцівасці развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі значна ўзмацняе канструктыўна-генетычны патэнцыял айчынных ідэй маральнага выхавання. Як адзначае Е. В. Беляева, у сучасны момант асноўныя параметры сістэмы маральнасці беларускага грамадства вызначыліся [44, с. 29]. Дзякуючы ўстойлівасці традыцыйных каштоўнасцей, якія даследчык называе “ядром сістэмы”, зацвярджаюцца “маральныя канцэпты, адэкватныя гістарычным выклікам эпохі, а таксама менталітэту і сацыякультурным асаблівасцям беларускага народа” [44,

с. 29]. Прычым тэндэнцыяй сучаснага маральнага развіцця становіцца рэстаўрацыя традыцыйных каштоўнасцей. Адзначаючы іерархію духоўных каштоўнасцей сучаснай беларускай культуры, А. С. Лапцёнак абгрунтоўвае яе “маральны кансерватызм” [247, с. 26]. Усё гэта падводзіць да высновы, што *актуалізацыя маральна-педагагічных набыткаў папярэдніх пакаленняў становіцца найважнейшым вызначальным фактарам развіцця этыка-педагагічных ідэй у сучаснасці*. Айчынныя даследчыкі падкрэсліваюць, што мараль сучаснага беларускага грамадства мае статус “неатрадыцыйны” [44, с. 29], яе змястоўна-сутнасняя характарыстыкі сфарміраваліся пад уздзеяннем феномена глыбокіх традыцый. Пры гэтым выключная роля належыць аксіялагічнаму вымярэнню ў вывучэнні і выкарыстанні маральнай спадчыны.

Аксіялагізм і пераемнасць у фарміраванні этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. як прагнастычны падмурак яе будучага развіцця выразна праяўляюцца пры разглядзе распрацоўкі мэта-зместавых асноў маральнага выхавання, што можна прадставіць у выглядзе наступнай мадэлі (малюнак 5.2.1).

Малюнак 5.2.1. – Развіццё мэта-зместавых асноў маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі X–XVIII стст.

Пабудаваная на выніках даследавання сістэмастваральная мадэль адлюстроўвае як агульнапедагагічныя падыходы да маральнага выхавання, так і ўплыў на распрацоўку яго праблем шматлікіх крыніц і фактараў кожнага з вызначаных этапаў развіцця. Аксіялагічнае прачытанне суадносін маральнага ідэалу і зместу маральнага выхавання паказвае, што сінкрэтызм пастулатаў хрысціянскай ідэалогіі і язычніцкай светапогляднай сістэмы абумовіў фарміраванне на ментальным узроўні рыс і якасцей асобы, якія на працягу развіцця беларускай нацыі з'яўляліся характарыстычна вызначальнымі. Духоўнасць, чалавекалюбства, абшчыннасць, аксіялагічнае адзінства чалавека і свету на ўсе часы сталі неад'емнай часткай маральнай характарыстыкі сапраўднага беларуса. Антрапацэнтрызм і гуманізм Рэнесансу, абапіраючыся на хрысціянскае разуменне духоўнай самакаштоўнасці і непаўторнасці кожнага чалавека, зрабіў акцэнт у маральным ідэале на магчымасцях свабоднай і творчай асобы, узбагаціў змест маральнага выхавання арыентацыяй на талерантнасць, індывідуалізм і патрыятызм. Духоўнасць набывае і свецкае вымярэнне. Такія падыходы да маральнага выхавання ў сукупнасці з этыка-педагагічнымі набыткамі папярэдніх пакаленняў умацоўвалі падмурак далейшага развіцця ідэй маральнага ўдасканалення асобы і грамадства, новы ўзровень якога быў дасягнуты дзякуючы распаўсюджаным у Беларусі тэорыям Асветніцтва (вучэнне фізіякратаў, тэорыі “натуральнага права” і “грамадскага дагавору”). Перадумовы іх развіцця яскрава праяўляюцца ў другой палове XVII ст., а непасрэднае ўвасабленне ў жыццё ідэй Асветніцтва атрымлівае пашырэнне ў апошняй чвэрці XVIII ст. У выніку іх уздзеяння ў маральным ідэале на першым плане застаецца сацыяльная значнасць асобы, якая ў спалучэнні з уласнай годнасцю набывае дэмакратычную скіраванасць і грамадзянскую заостранасць. Сацыяльная справядлівасць, спалучэнне калектывісцкіх і індывідуалістычных асноў надаюць зместу маральнага выхавання адпаведныя асаблівасці.

Мадэль раскрывае змест маральнага выхавання, што абапіраецца на выпрацаваную сістэму духоўных каштоўнасцей як універсальных, так і традыцыйных, этнічных, якія, у сваю чаргу, павінны быць інтэрыярызаваны ва ўнутраны свет асобы. На такой аснове фарміруюцца адпаведныя паводзіны індывіда. Таму патрабуецца пераход ад ацэначнага да нарматыўнага мадэліравання. Усё гэта магчыма праз функцыянаванне арганізацыйна-працэсуальнага кампанента, які ўяўляе сабой адносна самастойную падсістэму мадэлі маральнага выхавання. Абумоўленасць тэхналагічна-працэсуальных асноў арганізацыі маральнага выхавання яго мэта-зместавай скіраванасцю і інтэрналісцкай самастойнасцю развіцця раскрываецца ў прапануемай мадэлі (малюнак 5.2.2).

Як відаць, на працягу разглядаемага перыяду прынцыпы маральнага выхавання эвалюцыйным шляхам развівалі свае сутнасна-зместавыя

характарыстыкі ў адпаведнасці з прыведзенай класіфікацыяй і ўтваралі тэарэтыка-метадалагічны базіс распрацоўкі метадаў маральнага выхавання, характэрных для вызначаных этапаў развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі. Найважнейшай задачай, якая вырашалася пры практычнай арганізацыі маральна-выхаваўчага працэсу, было не толькі засваенне каштоўнаснага нападўнення зместу маральнага выхавання, а і яго інверсійная праекцыя ва ўнутраны свет асобы, актыўна-дзеяснае “пражыццё” яго сэнсаўтваральных асноў. Дадзенае патрабаванне ў той ці іншай ступені прысутнічае ва ўсіх групах прынцыпаў: базавых, гісторыка-анталагічных, метадычна-інструментальных, прадстаўленых разглядаемай мадэлі.

Малюнак 5.2.2. – Развіццё ідэй практычнай арганізацыі маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі X–XVIII стст.

Мадэль паказвае акцэнтаванне асаблівай увагі кожнага этапу на пэўнай групе метадаў:

I этап адзначаны дамінаваннем метадаў забарон і арганізацыі маральнай дзейнасці пераважна наратыўна-прадпісальнага ўзроўню. Шырокае распаўсюджванне мелі пропаведзі, павучэнні, унушэнні, угаворы, растлумачэнні, прывучэнні, вусная народная творчасць. Змястоўныя асновы многіх метадаў і прыёмаў маральнага выхавання абапіраліся на трансцэндэнталізм, а таксама на прымус і шматлікія віды пакаранняў.

II этап характарызуецца асаблівай увагай метада стымулявання і рэгулявання маральных паводзін пераважна экзістэнцыяльна-гуманістычнай скіраванасці. Сярод іх – метады прыкладу, гутарка, дыялог, споведзь, малітва. Актыўна выкарыстоўваліся заахвочванні, асэнсоўвалася маралеўтваральная роля эстэтыкі.

III этап вылучаўся, у першую чаргу, распрацоўкай метадаў шматбаковага ўздзеяння на свядомасць, пачуцці і волю, якія арыентаваліся на рацыяналістычна абумоўленыя самадэтэрмінацыю і самастварэнне асобы. Асаблівы акцэнт рабіўся на агульную адукацыю, маральную асвету, перакананне, самавыхаванне. Першараднае значэнне надавалася дзейнасці падыходу і істотнаму змяненню прымусу ў маральна-выхаваўчым працэсе.

Такім чынам, у этыка-педагагічнай думцы Беларусі X–XVIII стст. былі закладзены трывалыя аксіялагічныя асновы асобна-арыентаванай, хрысціянска-гуманізаванай мадэлі маральнага выхавання, якія ўвабралі ў сябе этнапедагагічныя дасягненні папярэдніх пакаленняў і арыентаваліся на агульначалавечыя аксіялагічныя каштоўнасці. Абагульнены аналіз фарміравання этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. дазваляе сістэматызаваць яе найбольш **устойлівыя асаблівасці**, характэрныя як для асобных кампанентаў, так і да ўсёй даследуемай гісторыка-педагагічнай з’явы.

На беларускіх землях гістарычна склаліся адносіны да маральнасці асобы як найважнейшага інтэгральнага крытэрыю яе годнасці. Яны не толькі сфарміраваліся ў адну з устойлівых базавых тэндэнцый развіцця этыка-педагагічнай думкі, але і прадвызначылі характэрныя адметнасці ў вызначэнні ролі і месца маральнага выхавання ў жыцці грамадства. *Па-першае*, у іерархіі асобных рыс і якасцей кожнага чалавека маральныя, бяспрэчна, вылучаліся на першае месца, і таму ім аддаваўся прыярытэт у фарміраванні асобы. *Па-другое*, змястоўнае напauненне навучання, асветы і адукацыі ў самым шырокім сэнсе падпарадкоўвалася задачам маральнага выхавання. *Па-трэцяе*, маральнасць асобы разглядалася як падмурак духоўнай моцы дзяржавы. Дзяржаўная ідэалогія, грамадзянскае выхаванне абапіраліся на маральнае ўдасканаленне асобы і грамадства.

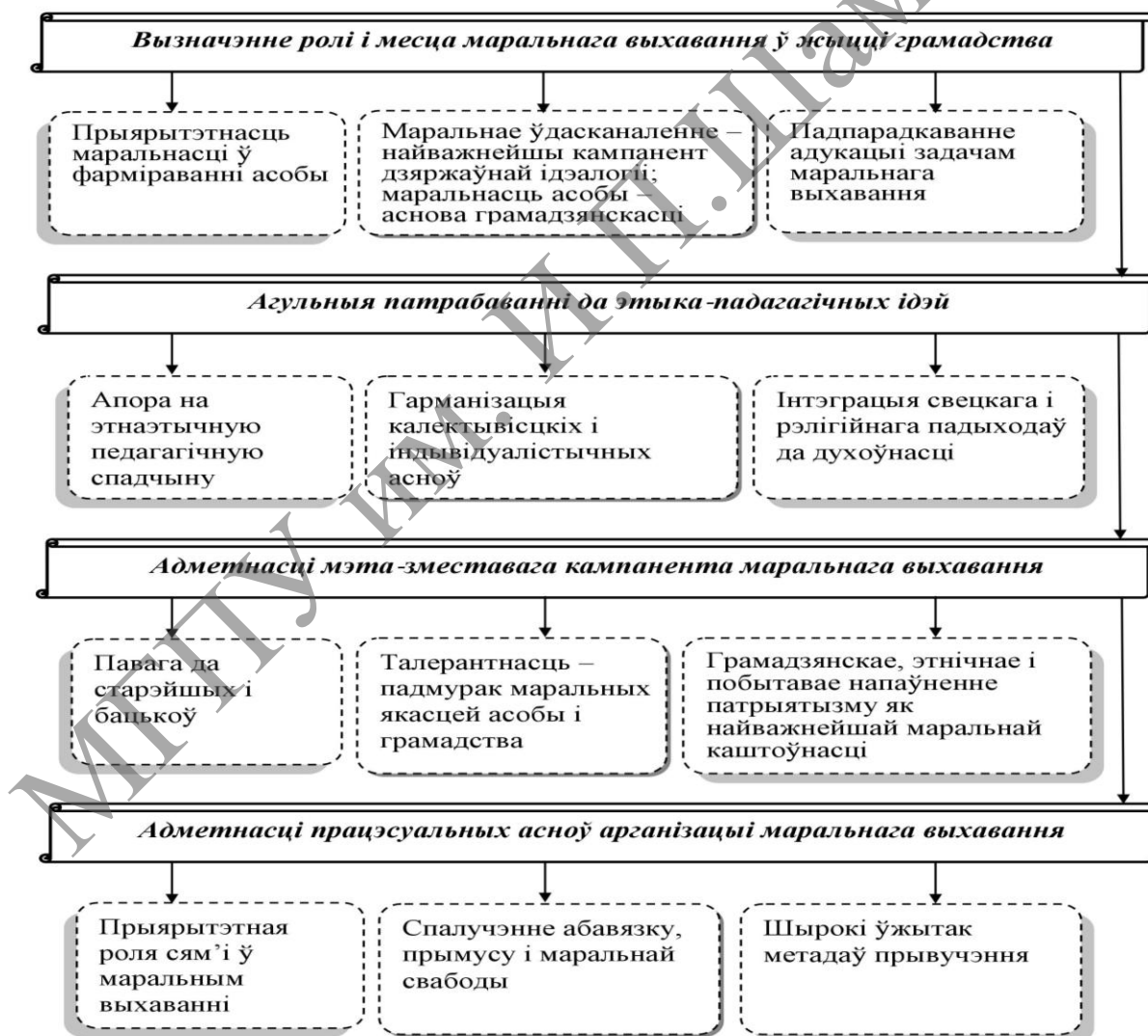
Тэндэнцыя *гарманізацыі калектывістычных і індывідуалістычных асноў* у развіцці этыка-педагагічнай думкі Беларусі адначасова адлюстроўвала адну з характэрных яе асаблівасцей. Згодна з гэтай асаблівасцю, не толькі менталеўтваральныя маральныя якасці прадстаўніка беларускага народа адрозніваюцца ад прадстаўнікоў народаў-суседзяў [199, с. 30], але і арганізацыя маральна-выхаваўчага працэсу мела адзначаныя вышэй адметнасці.

Мэта-зместавы аспект этыка-педагагічнай думкі Беларусі характарыстычна выдзяляўся вылучэннем *талерантнасці* ў якасці падмурку

маральнасці асобы і грамадства. Адметнасцю фарміравання зместу маральнага выхавання для ўсіх этапаў развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі было выхаванне *павагі да старэйшых, шанаванне бацькоў*. Як адзначана, *патрыятызм* адносіўся да найважнейшых маральных якасцей асобы з разуменнем яго ў грамадзянскім, рэлігійным і пабытовым сэнсах.

У развіцці працэсуальна-тэхналагічнага аспекту этыка-педагагічнай думкі Беларусі ўстойлівай асаблівасцю было прызнанне *сям'і* ў якасці найпершага і найважнейшага асяродка арганізацыі маральнага выхавання. Пад уплывам народнай педагогікі шырока выкарыстоўваліся шматлікія формы і сродкі *метаду практыкаванняў* (прывучэння). У практычнай арганізацыі маральна-выхаваўчага працэсу адзначаецца спалучэнне *патрабаванняў абавязку, прымусу і маральнай свабоды*.

Названыя адметнасці этыка-педагагічнай думкі Беларусі можна прадставіць у выглядзе схемы (малюнак 5.2.3)

Малюнак 5.2.3. – Характэрныя асаблівасці развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі

Асэнсаванне гісторыі развіцця этыка-педагагічнай спадчыны нашых продкаў дапамагае вызначыць неабходныя заснаванні – каардынаты для вырашэння сучасных праблем маральнага выхавання. Далейшае фарміраванне айчыннай этыка-педагагічнай думкі павінна і будзе адбывацца на падмурку дасягненняў мінулага. Недапушчальна парушэнне пераемнасці ў духоўным жыцці, прынясенне нацыянальных каштоўнасцей у ахвяру масавай глабалізаванай культуры.

Метадалагічнае абгрунтаванне пераемнасці этыка-педагагічнай думкі Беларусі абумоўлівае развіццё сучаснай тэорыі і практыкі маральнага выхавання. Трэба адзначыць, што, якія б *рацыяналістычныя канструкцыі* будучыні не будаваліся на аснове гістарычнай спадчыннасці, рэальны вынік будзе заўсёды адрознівацца ад іх. Уся сукупнасць прычын, абставін, умоў з’яўлення і функцыянавання любой этыка-педагагічнай ідэі практычна не можа паўтарыцца ў абсалютнай ідэнтычнасці. Але ж многія тэндэнцыі, сярод іх і “безумоўныя”, “рана ці позна, праяўляюцца і нарастаюць” [386, с. 62]. Таму матэрыялы дадзенага даследавання дазваляюць распрацаваць **гістарычныя асновы канцэпцыі маральнага выхавання ў Рэспубліцы Беларусь.**

Прагнастыцызм этыка-педагагічнай думкі асабліва выразна праяўляецца пры праектаванні выбару каштоўнасцей асноў маральнага выхавання, выяўленні стратэгічных напрамкаў развіцця тэорыі маральнага выхавання, вызначэнні метадычных асноў практычнай арганізацыі маральна-выхаваўчых працэсаў. Прадстаўленыя вышэй досыць фармалізаваныя мадэлі ў сціслым выглядзе выражаюць змястоўна-сутнасныя характарыстыкі генезісу і пераемнасці развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. Абапіраючыся на гнасеалагічна-прагнастычныя яе ўласцівасці, з улікам выяўленай скіраванасці развіцця, можна вызначыць перспектыўныя мэтафункцыянальныя і логіка-змястоўныя каштоўнасныя заснаванні гэтага працэсу ў якасці стваральных кампанентаў абагульненай **аксіёлага-прагнастычнай мадэлі развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі.** Асновы структурных элементаў такой мадэлі будуць утвараць раскрытыя вышэй тэндэнцыі і асаблівасці развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст.

Аксіёлага-прагнастычную мадэль развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі ўтвараюць два блокі этыка-педагагічных каштоўнасцей, якія характарыстычна вызначаюць яе змястоўна-сутнаснае напаўненне. Першы блок – базісны – аб’ядноўвае ўніверсальныя этыка-педагагічныя каштоўнасці, уласцівыя сусветнаму гісторыка-педагагічнаму працэсу. Другі блок – **нацыянальна-ідэнтыфікацыйны** – уяўляе сабой нацыянальна-спецыфічную сукупнасць этнаэтычных педагагічных каштоўнасцей, якія надаюць характэрныя адметнасці этыка-педагагічнай думцы.

Сярод універсальных этыка-педагагічных каштоўнасцей метадалагічнага ўзроўню вылучаецца рацыяналістычнае і эмацыянальна-пачуццёвае асэнсаванне рэчаіснасці пры фарміраванні ідэй маральнага выхавання. Аналіз генезісу этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст. вылучае рацыяналістычную скіраванасць у якасці тэндэнцыі яе развіцця. Маральнасць асобы абавязкова грунтуецца на светапоглядных асновах. Як паказана вышэй, такая тэндэнцыя не можа не захоўвацца ў сучаснасці і яе наяўнасць у прадстаўленай мадэлі ў якасці аднаго з кампанентаў базіснага блока абумоўлена наступным:

– этыка-педагагічныя ідэі – вынік калектыўнай мысліцельнай дзейнасці;

– у аснове фарміравання маральных якасцей асобы ляжыць кагнітыўны пачатак;

– павышэнне агульнаадукацыйнага ўзроўню развіцця грамадства садзейнічае маральнаму яго ўдасканаленню.

Адсюль вынікае, што і тэарэтычная распрацоўка этыка-педагагічных ідэй увогуле, і практычная арганізацыя маральна-выхаваўчага працэсу павінны абапірацца на рацыяналістычнае асэнсаванне рэчаіснасці і свядомасць асобы. Пры гэтым нельга не ўлічваць напрацоўкі айчыннай этыка-педагагічнай думкі, дзе істотнае месца адводзіцца *эмацыянальна-пачуццёваму кампаненту*. Маральнасць асобы не можа быць сфарміравана на пачуццёвым засваенні маральных патрабаванняў. Маральная свядомасць, мысленне ў сукупнасці з пачуццямі садзейнічаюць праяўленню маральнай волі, што вядзе да адпаведных учынкаў і маральных паводзін. Такім чынам, пры распрацоўцы этыка-педагагічных ідэй у сучаснасці павінна ўлічвацца гістарычна сфарміраваная іх апора на інтэлектуальна-разумовыя, рацыяналістычныя асновы, істотна дапоўненыя і ўзбагачаныя эмацыянальна-пачуццёвым напаўненнем. Маральнае выхаванне павінна забяспечваць адзінства думак і пачуццяў, слоў і спраў, перакананняў і паводзін.

Вышэй адзначалася, што Ф. Скарына засяроджваў увагу на дваістай аснове маральных паняццяў, іх апоры на веды і пачуцці [486, с. 483]. Паводле яго перакананняў маральнасць асобы фарміруецца з апорай на ўсвядомленасць нормаў сумеснага існавання людскай супольнасці і прыняцці іх асабіста для сябе на пачуццёвым узроўні. Такія падыходы былі ўласцівы многім прадстаўнікам этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст. Нават у эпоху Асветніцтва з яе прыматам розуму, ведаў і навукі адзначалася, што хоць у аснове маралі ляжаць пастаянныя прыродныя законы, але ўсё, што зыходзіць з чалавечай душы, можа адпавядаць ці не адпавядаць натуральным законам і змяняцца ў залежнасці ад шэрагу аб’ектыўных ці суб’ектыўных фактараў. Згодна з уяўленнямі айчынных асветнікаў, “веды, доўг і сумленне – абавязковая ўмова

маральных учынкаў” [545, с. 54]. Такім чынам, *спалучэнне рацыяналізму з эмацыянальна-пачуццёвай сферай* утварае адзін з найважнейшых элементаў базіснага блока аксіёлага-прагнастычнай мадэлі этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

Гісторыя развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі паказвае, што гуманізацыйны кірунак як увасабленне ўласна этнацыянальнага і агульначалавечага вопыту ўдасканалення грамадства з’яўляецца адным з усеабдымных, сістэматворных, ім прасякнуты практычна ўсе падыходы да распрацоўкі тэарэтычных і практычных пытанняў маральнага выхавання. Размяшчэнне чалавека ў цэнтры любых этыка-педагагічных ідэй і маральна-выхаваўчых сістэм, істотнае павышэнне суб’ектыўнай ролі асобы ва ўласным маральным удасканаленні характарыстычна вызначае перспектыўныя напрамкі развіцця айчыннай этыка-педагагічнай думкі. Зварот да цэласнага чалавека (розум, пачуцці, воля), скіраванасць на яго ўнутраны свет арыентуе развіццё этыка-педагагічных ідэй ад экстравертнага характару ўздзеяння на індывіда да інтравертнай магчымасці яго маральнага ўдасканалення. *Гуманізацыя этыка-педагагічных ідэй* ва ўсёй яе паўнаце, глыбіні ахопу ўсіх структурных элементаў з’яўляецца адным з асноўных элементаў базіснага блока.

Не страчвае сваёй актуальнасці ў прапануемай мадэлі этыка-педагагічнай думкі і *дэмакратызацыя этыка-педагагічных ідэй* у якасці ўтваральнага элемента гэтага блока. На сучасным этапе ён праяўляецца ў звароце да традыцыйных падыходаў у арганізацыі маральнага выхавання, апоры на народна-педагагічную спадчыну. Дэмакратызацыя айчынных этыка-педагагічных ідэй не дапускае выдзялення ў самастойны кірунак элітную адукацыю і выхаванне, як гэта назіраецца ў шэрагу краін-суседзяў. З улікам гістарычнага вопыту маральна-выхаваўчых функцый ўскладваюцца на шматлікія дзяржаўныя і грамадскія інстытуты і само грамадства. Асаблівы акцэнт павінен рабіцца на ўзаемаўзгодненасці выхаваўчых намаганняў.

Акрамя адзначаных этыка-педагагічных каштоўнасцей універсальнага характару, уласцівых сусветным тэндэнцыям развіцця гісторыка-педагагічнага працэсу, якія абумоўліваюць фарміраванне этыка-педагагічнай думкі Беларусі як цэласнай сістэмы, існуюць каштоўнасці, якія непасрэдна вызначаюць змястоўнае напаўненне асобных кампанентаў маральна-выхаваўчага працэсу. Яны таксама ўяўляюць сабой элементы аксіёлага-прагнастычнай мадэлі этыка-педагагічнай думкі Беларусі. Вышэй адзначана, што для праблема-матывацыйнага кампанента *характэрны сацыяльная значнасць і самакаштоўнасць асобы*; для мэта-зместавага – *справядлівасць, сумленнасць, сацыяльна-маральная актыўнасць*; для тэхналагічнага кампанета – *сістэмнасць, актывізацыя выхаванняў ва ўласным маральным удасканаленні, сувязь з жыццём*.

Найважнейшым элементам другога блока мадэлі этыка-педагагічнай думкі Беларусі з'яўляецца *этнаэтычнае выхаванне*. Асэнсаванне арганізацыі маральнага выхавання на набытках этнанацыянальнай культуры сёння становіцца адным з прыярытэтных напрамкаў развіцця этыка-педагагічных ідэй. На гэта ўказваюць у сваіх працах даследчыкі народнай педагогікі беларусаў Г. П. Арлова, В. У. Буткевіч, Л. М. Варанецкая, А. А. Грымаць, М. С. Кавалевіч, А. Л. Міхайлава, Г. В. Сегянюк, І. І. Сычова, Я. І. Сярмяжка, С. Р. Туболец і інш. Этнаэтычнае выхаванне ў адказ на сучасныя глабалізацыйныя праявы ў маральнай культуры не толькі ўздымае значнасць унікальна-культурнага, індывідуальна-асобаснага, але і вырашае задачу далучэння да агульначалавечых каштоўнасцей праз глыбокае і поўнае засваенне этнанацыянальнай маральнай спадчыны. Фарміраванне этнаэтычнай культуры ў адпаведнасці з прынцыпам культураадпаведнасці выхавання з'яўляецца неабходнай, абавязковай умовай працэсу маральнага ўдасканалення асобы і грамадства. Гісторыя развіцця этыка-педагагічнай думкі сведчыць, што ўключэнне этнанацыянальнага кампанента ў маральна-выхаваўчы працэс істотна павышае яго выніковасць [109, с. 37].

Распрацоўка дадзенага напрамку ў гісторыі айчыннай і замежнай педагогічнай думкі дазволіла атрымаць шэраг важных высноў. *Па-першае*, адхілены сумненні адносна неабходнасці ўключэння этнанацыянальнага кампанента ў выхаванне. Паводле заключэння В. М. Сарокі-Расінскага, “зараз ужо не можа быць пытання аб праве нацыянальнага выхавання ў рускай школе, бо нацыянальнае пачуццё ёсць вялікая, невыкараненая і страшэнная сіла. Яе трэба выходзіць, трэба культываваць” [446, с. 125–126]. Такія высновы поўнастаю прымальныя і для беларускай школы.

Па-другое, імкненне супрацьпаставіць нацыянальную адукацыю прыярытэтам і каштоўнасцям сусветнай культуры збядняе іх абедзве, вядзе да нацыянальнай самаізаляцыі, падрывае саму сутнасць паўнацэннай адукацыі. Роля нацыянальнай адукацыі прадугледжвае не раз'ядноўваць, а злучаць народы і пакаленні і арыентавацца на агульную будучыню. На гэтай падставе М. М. Рубінштэйн адзначаў, што “агульначалавечую ідэю мы можам спалучаць і выяўляць у школе на ўважлівым вывучэнні ўсяго роднага, народнага (але не толькі яго аднаго!)” [387, с. 393]. Гісторыя развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі пераканаўча сведчыць, што апора на набыты вопыт папярэднікаў і арганічнае ўключэнне ў духоўнае жыццё дасягненняў сусветнай культуры ўзбагачае асобу і грамадства, робіць трывалым і ўстойлівым асновы іх далейшага развіцця і ўдасканалення. Супрацьпастаўленне нацыянальнага і агульначалавечага збядняе іх.

Па-трэцяе, пры любым узроўні насычанасці адукацыі этнакультурным кампанентам гарманізацыя нацыянальных і агульначалавечых каштоўнасцей не павінна аддаляць на другі план каштоўнасць канкрэтнай

асобы. Сучасныя расійскія навукоўцы У. А. Белаволаў і С. П. Белаволаў робяць заключэнне аб неабходнасці этнакультурнай скіраванасці зместу адукацыі і падкрэсліваюць, што “галоўнай мэтай адукацыйнай сістэмы павінна стаць стварэнне гуманістычнай атмасферы, арыентаванай на асобасны падыход у фарміраванні кожнага дзіцяці” [41, с. 44]. Аналіз этыка-педагагічнай спадчыны Беларусі дазваляе зрабіць яшчэ адну выснову. Гарманізацыя нацыянальных і агульначалавечых духоўных каштоўнасцей, узгадненне з імі асабістых памкненняў індывіда накіроўвае працэс маральнага развіцця ў жыццесцвярдзальнае рэчышча ўсеагульнага ўдасканалення. Акіялагічную вартасць маральнага выхавання ў адначасовым задавальненні патрэб асобы, грамадства і дзяржавы падкрэслівалі слыннымя прадстаўнікі этыка-педагагічнай думкі Беларусі ўсіх этапаў яе развіцця.

Па-чацвёртае, этнакультурная пабудова адукацыі дапускае арганічнае ўключэнне ў яе змест паняццяў “грамадзянскае” і “дзяржаўнае”. Узяўшы пад апеку развіццё этнічнай культуры, дзяржава мае права разлічваць на адэкватнае стаўленне да сябе носьбітаў гэтай культуры. У Кодэксе Рэспублікі Беларусь аб адукацыі запісана: “Выхаванне засноўваецца на агульначалавечых, гуманістычных каштоўнасцях, культурных і духоўных традыцыях беларускага народа, дзяржаўнай ідэалогіі, адлюстроўвае інтарэсы асобы, грамадства і дзяржавы” [207, с. 20].

Гісторыя сведчыць, што дзяржава павінна пастаянна клапаціцца аб высокім маральна-духоўным узроўні грамадства ў якасці падмурку яе надзейнасці і моцы. Яшчэ Ф. Скарына звяртаў увагу на тое, што *маральна выхаваны чалавек – гэта законапаласлухны чалавек* [429, с. 64]. Грамадзянская пазіцыя індывіда перш за ўсё адлюстроўваецца ў патрыятызме, які асветнікамі Беларусі заўсёды разглядаўся як неад’емная рыса этнічнасці, натуральная ўласцівасць асобы. Падкрэслівалася, што гэтае паняцце першапачаткова лакалізуецца геаграфічным месцам нараджэння чалавека – “зямля бацькоў”. “Мы ж па законах бацькоў – не інакш!” [108, с. 272], – узрушана пісаў М. Гусоўскі. Сёння ў паняцці “патрыятызм” адлюстроўваецца і грамадзянская пазіцыя чалавека, і адначасова абарона нацыянальных інтарэсаў.

Этнаэтычнае выхаванне арыентавана на развіццё і сацыялізацыю асобы як суб’екта пэўнага этнасу і прадстаўніка сусветнай супольнасці, здольнага да самавызначэння ва ўмовах сучаснай цывілізацыі. Яно заклікана вырашыць трыадзінную задачу: *у этнакультурным плане* – выхаванне асобы – носьбіта вызначанай маральнай культуры з высокім узроўнем этнічнай самасвядомасці; *у міжкультурным* – фарміраванне асобы, дасведчанай і ўважлівай да культуры іншых народаў; *у полікультурным* – далучэнне да агульначалавечых маральных

каштоўнасцей. Найвышэйшым паказчыкам узроўню развіцця этнаэтычнай культуры выхаванцаў з’яўляецца іх гатоўнасць і здольнасць да этнакультурнай трансляцыі, дзякуючы чаму захоўваецца ўстойлівасць самога этнасу і забяспечваецца пераемнасць і эфектыўнасць маральнага выхавання [48–А, с. 77].

У фарміраванні духоўна-маральных якасцей на аснове далучэння да этнаэтычнай культуры ўмоўна можна вылучыць *наступныя этапы*: а) набыццё выхаванцамі каштоўнасцей ведаў, якія адлюстроўваюць прынятыя ў дадзенай супольнасці адносіны да навакольнага свету, людзей, самога сабе; б) фарміраванне каштоўнасцей арыентацый да зместу набытых этнакультурных ведаў; в) развіццё каштоўнасцей адносін да асноўных патрабаванняў этнічнай культуры; г) арганізацыя адпаведнай дзейнасці патрыятычнай, экалагічнай, гуманістычнай скіраванасці, якая характарызуецца талерантнасцю, самапавагай і самарэалізацыяй. Структура асобы прадстаўніка сучаснай этнакультурнай традыцыі павінна ўключаць агульнаграмадзянскую і этнічную ідэнтычнасць і міжкультурную кампетэнтнасць [41–А, с. 50].

Асноватворным элементам нацыянальна-ідэнтыфікацыйнага блоку разглядаемай мадэлі з’яўляецца *гарманізацыя калектывісцкіх і індывідуалістычных падыходаў у маральным выхаванні*. Па сутнасці, ён адлюстроўвае характарыстычную адметнасць этыка-педагагічнай думкі Беларусі, якая з асаблівай выразнасцю праяўляецца на сучасным этапе развіцця і сэнс якой зводзіцца да наступнага:

– мэта-зместавае напаяўненне ідэй маральнага выхавання накіравана на задавальненне патрэб асобы, яе самарэалізацыю, але абавязкова ў рэчышчы імкнення да агульнага добра;

– метадычна-працэсуальныя асновы маральнага выхавання будуцца на спалучэнні калектывісцкага і індывідуалістычнага падыходаў;

– сям’я з’яўляецца ўвасабленнем гарманізацыі індывідуальнага і абшчыннага, найважнейшым выхаваўчым інстытутам грамадства.

Найважнейшая роля ў фарміраванні этыка-педагагічнай думкі Беларусі належыць хрысціянскай этыцы. Нельга не пагадзіцца з меркаваннямі, што “сама змена метафізічных парадыгмаў, пераход ад партыкулярызму да халізму прывяла да рэальнага збліжэння ведаў і веры ў XX ст.” [78, с. 77]. Вывучэнне гісторыі развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі дапамагае ўзважана асэнсаваць ролю царквы і рэлігіі ў арганізацыі маральна-выхаваўчага працэсу. Вынікі падобнага асэнсавання былі ўвасоблены ў дзейнасці Адукацыйнай камісіі 1773 г. Аддзяліўшы царкву ад школы ў арганізацыі навучальнага працэсу, рэфарматары, па сутнасці, аб’ядноўвалі іх намаганні ў стратэгічным кірунку – выхаванні “сапраўднага хрысціяніна” [550, с. 53]. І гэта ішло не ў

разрэз, а ў рэчышчы мэтавых і змястоўных асаблівасцей развіцця айчыннай этыка-педагагічнай думкі. Ва ўмовах Беларусі, дзе палажэнні хрысціянскай этыкі сумяшчаліся з этнакультурнымі традыцыямі народа, працэс развіцця этыка-педагагічнай думкі абапіраўся на *інтэграцыю свецкага і рэлігійнага падыходаў* у распрацоўцы тэарэтычных асноў маральнага выхавання і наогул праблемы духоўнасці, што вызначаецца ў якасці ўтваральнага элемента другога блока мадэлі.

Такая арыентацыя этнакультуры нашых продкаў не можа не знайсці адпаведнага адлюстравання ў арганізацыі сучаснай сістэмы адукацыі. Пасля папярэдніх дзесяцігоддзяў панавання атэізму акрэсліўся перагляд стаўлення да рэлігіі. Інстытуцыянальны ўзровень зместу, метадаў і форм арганізацыі такой дзейнасці вызначаны шэрагам дакументаў. 12 чэрвеня 2003 года падпісана Пагадненне аб супрацоўніцтве паміж Рэспублікай Беларусь і Беларускай Праваслаўнай царквой [442]. 13 лютага 2015 г. падпісана Праграма супрацоўніцтва паміж Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь і Беларускай Праваслаўнай царквой на 2015–2020 гг. [363], у якой вызначаюцца змест і напрамкі сумеснай дзейнасці ўстаноў адукацыі і царквы галоўным чынам у сферы духоўна-маральнага і сямейнага выхавання моладзі на аснове праваслаўных традыцый. У дзяржаве прыняты і іншыя нарматыўныя дакументы, якія рэгламентуюць сумесную дзейнасць навучальных устаноў з рэлігійнымі арганізацыямі розных канфесій. Маецца шмат прыкладаў плённай дзейнасці органаў адукацыі і розных рэлігійных устаноў па арганізацыі маральнага выхавання падростаючага пакалення.

Разам з тым непажаданы і перакосы ў гэтай справе. Сумесная выхаваўчая дзейнасць з царквой не павінна парушаць прынцып свецкасці адукацыі, які на заканадаўчым узроўні зацверджаны ў Рэспубліцы Беларусь. З’явіліся праблемы і метадалагічнага характару. У прыватнасці, духоўнасць часта стала атаясамляцца з рэлігійнасцю. *Свецкая духоўнасць* адлюстроўвае стаўленне чалавека да вышэйшых этнічных і агульначалавечых каштоўнасцей, характарызуе ўзровень узаемадзеяння з іншымі людзьмі, усведамленне ўласнага “Я”, раскрывае ўзаемасувязі чалавека з прыродай, культурай, навукай і мастацтвам. Як слухна адзначае А. П. Паліканава: “Духоўнасць – гэта ўнутраны свет чалавека, сінтэз яго ўяўленняў, вераванняў, перакананняў, сістэмы каштоўнасцей арыентацый. Яе нельга атаясамліваць з рэлігійнасцю” [351, с. 161].

Этыка-педагагічную думку Беларусі і хрысціянскую этыку аб’ядноўвае асноватворнае палажэнне аб сцвярджэнні прымату ў чалавеку духоўнага над біясацыяльным. Аналіз тэндэнцый фарміравання этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. дазваляе канстатаваць, што асноватворным, адметным элементам яе мадэлі з’яўляецца этнаэтычная педагагічная каштоўнасць *прыярытэтнасці маральнасці і маральнага выхавання ў развіцці асобы і грамадства*. Па сутнасці, яна ў асноўным і

вызначае праблемна-матывацыйны кампанент маральна-выхаваўчага працэсу. Як паказана вышэй, адзначаная каштоўнасць набыла не толькі ўстойлівы ўсёабдымны характар, але і паступова падпарадкавала сабе ўсе задачы выхавання асобы і ўдасканалення грамадства. На *сярэдневякова-хрысціянскім этапе* даволі пашыранай была думка аб тым, што чалавек “по естеству”, г.зн. ад прыроды, не бывае толькі добрым ці толькі дрэнным. Такім ён можа стаць у выніку адпаведнага выхаваўчага ўздзеяння і сфарміраваных звычак. “Выработанные навыки оказываются прочнее врожденных черт характера – *обычай предложився крепльши есть естества*” [11, с. 61]. У канцы XVIII ст. у дырэктыўных дакументах Эдукацыйнай камісіі было запісана: “Знаніе, сведеніе само по себе не имеет никакого значенія, если оно не служит всецело возбужденію добрыхъ инстинктовъ, къ утвержденію ученика во всех добродетеляхъ, необходимых для его личного и общаго счастія. Иначе лучше вовсе не иметь школьнаго образованія” [235, с. 441]. Адзначым, што сучасныя даследчыкі прагназуюць падобны напрамак развіцця ўсёй сусветнай супольнасці ў цэлым, калі будзе пакладзены канец ідэалам “багацця, улады, поспеху, стане непазбежным пераход чалавека да духоўнай цывілізацыі, дзе галоўнай каштоўнасцю будзе дабрыня, любоў да бліжняга, духоўнае самаўдасканаленне” [447, с. 61].

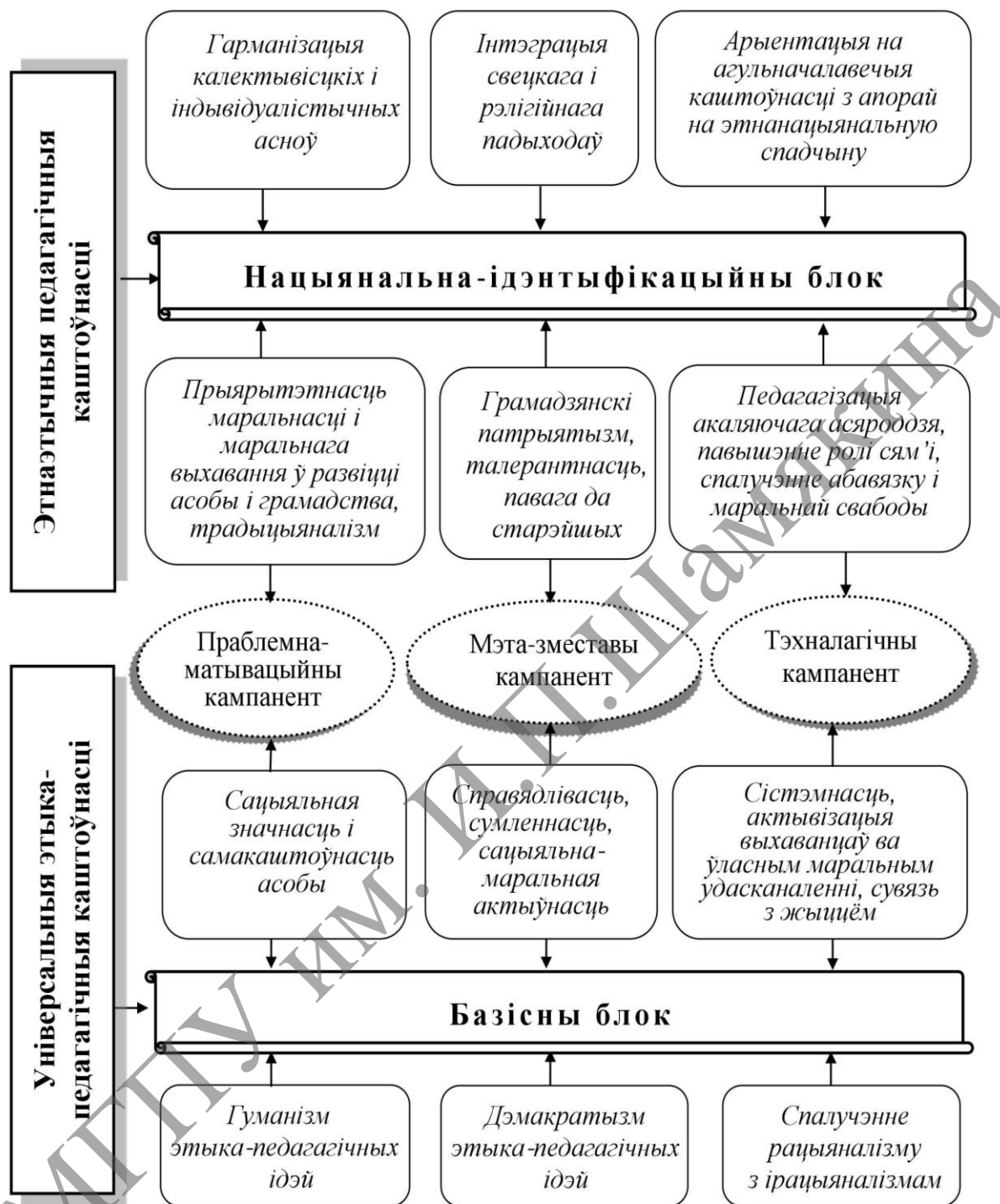
Такім чынам, можна канстатаваць, што ў мадэлі этыка-педагагічнай думкі Беларусі вызначэнне ролі і месца маральнага выхавання павінна грунтавацца на наступных палажэннях:

- прыярытэт маральнага выхавання ў фарміраванні асобы;
- падпарадкаванне адукацыі задачам маральнага выхавання;
- маральнае выхаванне – найважнейшы кампанент дзяржаўнай ідэалогіі, маральнасць асобы – аснова грамадзянскасці.

Таксама, як адзначана вышэй, нацыянальныя адметнасці мэта-зместавага кампанента маральна-выхаваўчага працэсу вызначалі *грамадзянскі патрыятызм, талерантнасць, павага да старэйшых, а тэхналагічнага кампанета – педагагізацыя акаляючага асяроддзя, павышэнне ролі сям’і, спалучэнне абавязку і маральнай свабоды*, якія ў якасці этнаэтычных педагагічных каштоўнасцей з’яўляюцца ўтваральнымі элементамі другога блока мадэлі этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

Схематычна апісаная мадэль прадстаўлена на малюнку 5.2.4.

Такая мадэль дазваляе трактаваць працэс фарміравання этыка-педагагічнай думкі ў рэальнай паўнаце і цэласнасці праз трансляцыю апрабаванага традыцыйнага вопыту і магчымых інавацыйных трансфармацыі. Яна акцэнтуюе ўвагу на істотных уласцівасцях, устойлівых тэндэнцыях і дапамагае больш глыбока раскрыць сутнасць і прагназаваць накірункі і характар развіцця этыка-педагагічных ідэй у сучаснасці і ў будучым з імкненнем надаць маральна-выхаваўчаму працэсу анталагічны характар, які стварае ўмовы для маральнага самастварэння асобы.

Малюнак 5.2.4. – Аксіёлага-прагнастычная мадэль развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі

***

Такім чынам, устойлівасць тэндэнцый развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі непасрэдна звязана з пераемнасцю ў гэтым працэсе. З аднаго боку, дзякуючы пераемнасці і фарміруюцца тэндэнцыі, з іншага - наяўнасць тэндэнцый забяспечвае пераемнасць у развіцці этыка-педагагічных ідэй.

Цалкам гэта прадвызначае прагнастычны характар развіцця этыка-педагагічнай думкі. Гістарычна склалася так, што ў Беларусі этыка-педагагічныя ідэі, арыентаваныя на агульначалавечыя каштоўнасці, заўсёды абапіраліся на этнанацыянальную спадчыну, што, у сваю чаргу, абумовіла фарміраванне іх характарыстычнай асаблівасці і найважнейшай тэндэнцыі развіцця – *сцвярджэнне прыярытэтнасці маральнасці і вызначальнай ролі маральнага выхавання ў развіцці асобы і грамадства*. Пад уплывам унутраных нелінейных сувязей паміж этыка-педагагічнымі ідэямі ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі Х–XVIII стст. у адказ на “выклік” знешніх дэтэрмінант фарміруецца ўстойлівая *тэндэнцыя гарманізацыі калектывісцкіх і індывідуалістычных падыходаў у маральным выхаванні*. Прычым такая скіраванасць ахоплівала як мэта-зместавы, так і арганізацыйна-метадычны бакі маральна-выхаваўчага працэсу. Пры распрацоўцы зместу маральнага выхавання ў асобны, характэрны накірунак выдзелілася *грамадзянска-патрыятычная скіраванасць этыка-педагагічнай думкі Беларусі*. *Спалучэнне рацыяналізму з эмацыянальна-пачуццёвай сферай* таксама выражала скразную тэндэнцыю развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі, характэрную для ўсіх яе структурных кампанентаў, і абумовіла істотную ўвагу да праблем этычнага выхавання. У межах сусветнага гісторыка-педагагічнага працэсу з улікам уплыву хрысціянскай ідэалогіі сфарміравалася ўстойлівая *тэндэнцыя гуманізацыі этыка-педагагічнай думкі Беларусі*. Таксама ўсеабдымны характар насілі *тэндэнцыі секулярызацыі і дэмакратызацыі этыка-педагагічных ідэй*. У самастойназначную, выразна сфарміраваную тэндэнцыю распрацоўкі працэсуальна-арганізацыйных асноў маральнага выхавання выдзелілася *тэндэнцыя павышэння ролі сям’і ў гэтым працэсе*.

Выяўленыя ўстойлівыя тэндэнцыі фарміравання этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст., якія ствараюць падмурак распрацоўкі тэорый маральнага выхавання, у сувязі са зваротам сучасных маральна-выхаваўчых ідэй да набывкаў традыцыйнай педагагічнай культуры ўяўляць сабой найважнейшыя этыка-педагагічныя каштоўнасці, якія мэтазгодна выкарыстоўваць у якасці элементаў **аксіёлага-прагнастычнай мадэлі развіцця айчыннай этыка-педагагічнай думкі**. Такая мадэль абапіраецца на распрацаваныя мадэлі развіцця мэта-зместавых асноў і ідэй практычнай арганізацыі маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі Х–XVIII стст. Яе істотна ўзбагачаюць выяўленыя характэрныя адметнасці развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі як адносна выдзеленых этапаў, так і ў параўнанні з напрамкамі развіцця сусветнага гісторыка-педагагічнага працэсу. Таму мэтазгодна ўсе каштоўнасныя элементы разглядаемай мадэлі падзяліць на два блокі. **Базісны блок** – сукупнасць універсальных этыка-педагагічных каштоўнасцей агульначалавечага кшталту, якія забяспечваюць функцыянаванне этыка-педагагічнай думкі Беларусі ў межах сусветнай культуры (*гуманізм этыка-педагагічных ідэй; дэмакратызм этыка-*

педагогічных ідэй; спалучэнне рацыяналізму з эмацыянальна-пачуццёвай сферай), а таксама каштоўнасцей, уласцівых асобным кампанентам этыка-педагогічнай думкі Беларусі і характэрных для аналагічных з'яў сусветнага гісторыка-педагогічнага працэсу (сацыяльная значнасць і самакаштоўнасць асобы; справядлівасць, сумленнасць, сацыяльна-маральная актыўнасць; сістэмнасць, актывізацыя выхаванцаў ва ўласным маральным удасканаленні, сувязь з жыццём). **Нацыянальна-ідэнтыфікацыйны блок** – этнаэтычныя педагогічныя каштоўнасці, характэрныя як для этыка-педагогічнай думкі Беларусі цалкам (гарманізацыя калектывісцкіх і індывідуалістычных падыходаў; інтэграцыя свецкага і рэлігійнага падыходаў; арыентацыя на агульначалавечыя каштоўнасці з апорай на нацыянальную спадчыну), так і для асобных яе кампанентаў: прыярытэтнасць маральнасці і маральнага выхавання ў развіцці асобы і грамадства, традыцыяналізм – праблемна-матывацыйны кампанент; грамадзянскі патрыятызм, талерантнасць, павага да старэйшых – мэта-зместавы кампанент; педагогізацыя акаляючага асяроддзя, павышэнне ролі сям'і, спалучэнне абавязку і маральнай свабоды – тэхналагічны кампанент.

Апісаная мадэль этыка-педагогічнай думкі Беларусі тэарэтычна – па ўзроўні абагульнення і фармалізацыі – мае структурна-функцыянальны характар узнаўлення яе базавых элементаў, таму дазваляе прагназаваць асноўныя напрамкі развіцця ідэй маральнага выхавання ў Беларусі, распрацоўваць яго мэта-зместавае напаўненне і тэхнолага-інструментальнае забеспячэнне з улікам гісторыка-культурных асаблівасцей беларускага народа, ідэалагічнай скіраванасці дзяржаўнага развіцця.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

На аснове даследавання генезісу этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст., якая характарызуецца сістэмнасцю, дынамізмам і самаарганізацыяй, прадстаўлена цэласнае разуменне гэтага працэсу ў выглядзе канцэпцыі яе развіцця. Вывучэнне этыка-педагагічнай думкі Беларусі ўяўляе сабой новы накірунак у гістарыяграфіі гісторыі айчыннай педагогікі.

1. Прадстаўленне на дэфініцыйным узроўні паняцця “этыка-педагагічная думка” як навуковага феномена найбольш поўна адбываецца праз яе структурна-ўзроўневыя кампаненты, якія вызначаюцца наступным чынам: **этыка-педагагічныя погляды** – асобныя абгрунтаваныя пункты гледжання, меркаванні па пытаннях маральнага выхавання; **этыка-педагагічныя ідэі** – кагнітыўная цэласнасць пэўнай сукупнасці поглядаў, паняццяў і ўяўленняў аб змястоўна-сутнасным нападзенні і метадыка-тэхналагічным забеспячэнні арганізацыі маральна-выхаваўчага працэсу. **Этыка-педагагічная думка** – дынамічная тэарэтыка-метадалагічная і эмпірычная сістэма гістарычна абумоўленых ідэй, поглядаў, паняццяў і ўяўленняў, у якой усебакова і комплексна асэнсоўваюцца пытанні тэорыі і практыкі маральнага выхавання.

Найважнейшыя характарыстыкі этыка-педагагічнай думкі раскрываюцца праз яе **анталагічныя ўласцівасці**: антрапаскіраванасць, аксіялагічнасць, ідэалагічнасць і **асноўныя функцыі**: метадалагічная, навукова-пазнавальная, гнэсалагічная, светапоглядная, культуратворная, пераемна-традыцыйная, прагнастычная, практычна-дзеясная.

2. Пры развіцці этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст. у якасці дэтэрмінантаў інтэрналісцкага характару выступалі **тэарэтыка-светапоглядныя крыніцы**: міфалогія язычніцтва, хрысціянская этыка, этычныя вучэнні Антычнасці, візантыйская патрыстыка, вучэнні пелагіянства і арыянства, старабалгарская кніжнасць, гуманізм і антрапацэнтрызм Адраджэння, этыка пратэстантызму, ідэалогія Асветніцтва; у якасці дэтэрмінантаў эктэрналісцкага характару – **светапоглядныя гістарычныя фактары**: своеасаблівасць хрысціянізацыі ўсходнеславянскіх зямель, геапалітычнае становішча Беларусі, працэс этнагенезу і менталітэт беларусаў, станаўленне і развіццё старажытнарускай дзяржавы, знаходжанне беларускіх зямель у складзе ВКЛ і Рэчы Паспалітай, беларуска-руско-ўкраінскія ўзаемасувязі, літоўска-польскі ўплыў, развіццё гарадоў і гандлю, аграрная рэформа XVI ст., шматканфесійнасць, кнігадрукаванне, дынамізм адукацыйных працэсаў.

3. Нягледзячы на істотны замежны ўплыў, ідэі этыка-педагагічнай думкі Беларусі распрацоўваліся на **ўласным этнакультурным падмурку**, што ў значнай ступені забяспечвала пераемнасць у яе развіцці.

Этнаэтычная педагогіка беларусаў як цэласная сукупнасць эмпірычных ведаў, устойлівых поглядаў, шматварыянтных ідэй народа аб маральным выхаванні з'яўляецца базісам генезісу этыка-педагагічнай думкі Беларусі. Сінкрэтызм язычніцкіх і хрысціянскіх маральна-выхаваўчых падыходаў абумовілі трываласць, непарыўнасць, дынамізм, пераемнасць і самаўзнаўляльнасць этнапедагагічных ідэй. Мэта-зместавы аспект маральнага выхавання быў скіраваны да міралюбнасці, талерантнасці, шчырасці, памяркоўнасці, павагі да старэйшых, чуласці, дабрачыннасці, цяроўнасці, цнатлівасці, паслухмянасці, сумленнасці, сціпласці. Маральнае выхаванне ў народным асяроддзі абапіралася на шэраг прынцыпаў і метадаў, але характарыстычна вызначальнымі для беларусаў былі гарманічнае спалучэнне аўтарытарных і гуманістычных падыходаў, індывідуалістычных і калектывісцкіх асноў арганізацыі маральна-выхаваўчага працэсу, які будаваўся на фарміраванні ўстойлівых звычак паводзін.

4.3 пазіцыі генетычнай эпістэміялогіі, дэтэрмінаваная выяўленымі гістарычнымі крыніцамі і фактарамі канцэптуалізацыя этыка-педагагічных ідэй адбывалася на працягу вызначаных этапаў:

I этап – *сярэдневякова-хрысціянскі (X–XIII стст.)* – характарызуецца абумоўленасцю развіцця маральна-выхаваўчых ідэй тэалагічнай эсхаталагічнай парадыгмай духоўна-маральнага ўдасканалення з хрысціянскім ідэалам служэння Богу і людзям, аксіялагічным адзінствам чалавека і свету; біблейска-хрысціянскім асэнсаваннем мудрасці ў якасці асновы духоўнага жыцця;

II этап – *хрысціянска-рэнесансны (XIV – першая палова XVII ст.)* – генезіс рэнесансна-гуманістычных падыходаў да выхавання ў межах хрысціянска-антрапалагічнай педагагічнай парадыгмы, сінтэз тэалагізму і натуралізму, пашырэнне асветы з узвелічэннем маральнай свабоды асобы;

III этап – *перадасветніцкі (сярэдзіна XVII – XVIII ст.)* – актыўная секулярызацыя этыка-педагагічных ідэй на аснове рацыяналістычнай парадыгмы, замацаванне ўзаемасувязі і ўзаемаабумоўленасці маральнага ўдасканалення асобы і сацыяльнай справядлівасці, усталяванне пераканання аб усемагутнай, пераўтваральнай сіле маральнага выхавання і прымат маральнасці ў развіцці асобы і грамадства.

5. Развіццё тэалагічных асноў этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. у значнай ступені забяспечвала канцэптуалізацыю этыка-педагагічных ідэй. На першым этапе галоўнай мэтай маральнага выхавання асобы было духоўна-маральнае напаўненне яе зямнога існавання ў якасці падрыхтоўкі да замагільнага жыцця. Зямное быццё, а разам з ім этыка-педагагічныя мэтавызначальныя ідэі ў значнай ступені абапіраліся на рэгулятыўную функцыю маралі. Маральны ідэал у вобразе Ісуса Хрыста ўвабраў у сябе *абсалютную ісціну, дабро і прыгажосць* і ўяўляў сабой вяршыню духоўна-маральнай дасканаласці. Змест маральнага

выхавання меў ярка выражаны абшчынна-калектывісцкі ўхіл. Вызначальныя рысы маральна-дасканалай асобы фарміраваліся на падмурку *любві, пакорлівасці, цярплінасці і лакальных формах патрыятызму*. На другім этапе змястоўнае напаўненне мэт маральнага выхавання набывала секулярызацыйныя адценні з зацвярджэннем самакаштоўнасці кожнай асобы. Сінтэз антычных, хрысціянскіх і народных уяўленняў аб маральным ідэале садзейнічаў трансфармацыі праблемы пасмяротнага лёсу ў грамадска скіраванае самасцвярджэнне асобы з адраджэннем галоўнай выхаваўчай мэты Антычнасці – усебакова і гарманічна развітай асобы, дапоўненай арыентацыяй на высокую духоўнасць. Распрацоўка такой мэты адбывалася з апорай на чалавекастваральную функцыю маралі. Рэнэсансныя інтэнцыі эпохі ўзбагачаюць маральны ідэал гуманістычна-арыентаваным зместам з выразным праяўленнем *чалавекалюбства, справядлівасці, талерантнасці, індывідуалізму і грамадска-этнічнага патрыятызму*. На трэцім этапе закладваюцца асновы размежавання свецкай і рэлігійнай духоўнасці, пры гэтым ў абодвух выпадках змястоўнае напаўненне маральнага ідэалу грунтуецца на новазапаветных каштоўнасцях і асноўных пастулатах хрысціянскай этыкі, але ў першым – з рацыяналістычна-гуманістычным і натуралістычным асэнсаваннем сутнасці чалавека. Акцэнтаванне ўвагі на сацыяльна-маральнай актыўнасці асобы з дамінаваннем грамадзянскага аспекту аддавала перавагу культуратворнай функцыі маралі. Арыентаванасць зместу маральнага выхавання на знешнюю і ўнутрыасабовую актыўнасць пры гарманізацыі калектывісцкіх і індывідуалістычных асноў мэтавызначэння развіваецца да праяў сацыяльна-рэвалюцыйнага ўзроўню з апорай на маральныя рысы і якасці, у аснове якіх сацыяльная справядлівасць, маральная свабода, грамадская актыўнасць, грамадзянска-патрыятычны ўхіл.

Увогуле, мэта маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі Х–XVIII стст. канцэптуальна трансфарміравалася ва ўяўны ідэал – цэласную, цнатлівую, дабрачынную, актыўную асобу з высокім узроўнем маральнай свядомасці і волі, устойлівымі станоўчымі адносінамі да маральных каштоўнасцей і адпаведнымі паводзінамі.

Характэрнымі якасцямі маральна дасканалай асобы з’яўляліся: чалавекалюбства, добрачынасць, сумленнасць, працалюбства, патрыятызм, талерантнасць, памяркоўнасць, сціпласць, спагадлівасць, дабрачынасць, дружалюбнасць, шчырасць, цярплінасць, міласэрнасць, калектывізм.

6. Распрацаваныя на працягу развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі Х–XVIII стст. патрабаванні да маральна-выхаваўчага працэсу абумовілі развіццё адпаведных **прынцыпаў маральнага выхавання**. У залежнасці ад сутнасных характарыстык і функцыянальнай скіраванасці мэтазгодна іх класіфікаваць на 3 групы: *базавыя* (прыродазгоднасці,

Богазгоднасці, культуразгоднасці, традыцыяналістычнасці); *гісторыка-анталагічныя* (вядучай ролі выхавацеля, прыярытэтнасці сямейнага выхавання, спалучэння калектывісцкіх і індывідуалістычных падыходаў, гуманізацыі адносін да выхаванцаў, актывізацыі выхаванцаў ва ўласным маральным удасканаленні); *методыка-інструментальныя* (сістэмнасці, мэтанакіраванасці, арганізацыі маральна-выхаваўчага працэсу, сістэматычнасці, інтэнсіўнасці ўздзеяння на выхаванцаў, даступнасці, нагляднасці). Дзякуючы пераемнасці развіцця прынцыпаў маральнага выхавання адбываецца эвалюцыя іх палажэнняў. На першым этапе прынцыпы маральнага выхавання адлюстроўваюць імператыўную прадпісальнасць у характары адносін настаўнікаў да выхаванцаў; эфектыўнасць маральнага выхавання бачыцца ў яго грамадскім характары. На другім этапе на першы план вылучаецца сямейнае выхаванне; гуманізуюцца адносіны да выхаванцаў. На трэцім этапе абгрунтоўваецца прамая залежнасць маральнага стану грамадства ад узроўню асветы насельніцтва; дамінуе перакананне аб павышэнні актыўнасці выхаванцаў ва ўласным духоўным развіцці.

Выкарыстанне *метадаў маральнага выхавання* ў залежнасці ад характару адносін да выхаванцаў абумовіла спецыфічны характар пераемнасці іх развіцця ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі X–XVIII стст. На першым этапе шырокае распаўсюджанне маюць метады забарон і арганізацыі маральнай дзейнасці. На другім этапе прыярытэт аддаваўся распрацоўцы метадаў актывізацыі, стымулявання і рэгулявання маральных паводзін. На трэцім этапе асабліва ўвага надаецца метадам шматбаковага ўздзеяння на свядомасць, пачуцці і волю.

У залежнасці ад змястоўна-сутнасных характарыстык самога метаду генезіс этыка-педагагічнай думкі Беларусі на працягу сярэднявэка-хрысціянскага этапу характарызуецца перавагай *метадаў і сродкаў нарматыўна-прадпісальнага характару*, у аснову патрабаванняў якіх было пакладзена спалучэнне апісальнасці з імператыўнасцю (павучэнні, унушэнні, растлумачэнні, патрабаванні, прывучэнні і інш.), што дапаўнялася прымусам, актыўна і пашырана ўжываемымі пакараннямі, зваротам да фальклору і трансцэндэнталізму. Хрысціянска-рэнесансны этап перавагу аддае метадам з *экзістэнцыяльна-гуманістычнымі падыходамі*, якія абапіраліся на гуманістычную сутнасць чалавека (метады прыкладу, гутаркі, споведзь, малітва, пост і інш.). Акцэнтуюцца ўвага на захвочваннях і актыўным эстэтычным уздзеянні. Прадстаўнікі перадасветніцкага этапу засяроджвалі ўвагу на *метадах самадэтэрмінацыі і самастварэння асобы*, у аснове якіх хрысціянскае “самаўладдзе душы” (дыялог, самапазнанне, перакананне і інш.), апора на патэнцыял агульнай адукацыі, маральную асвету, дзейнасны падыход з істотным змяншэннем прымусу.

7. *Агульныя тэндэнцыі і асаблівасці фарміравання этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст.* абапіраюцца на каштоўнасныя

арыентацыі беларускага грамадства, адпавядаюць яго менталітэту і асаблівасцям гістарычнага развіцця і ў поўнай меры дапасуюцца да агульначалавечых ці нацыянальных духоўных каштоўнасцей, таму маюць універсальны ці адметны характар; уяўляюць сабой ключавыя *этыка-педагагічныя каштоўнасці ў якасці ўтваральных элементаў двухблокавай аксіёлага-прагнастычнай мадэлі развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі*. Базісны блок мадэлі ўяўляе сабой сукупнасць універсальных этыка-педагагічных каштоўнасцей агульначалавечага кшталту, першая група якіх абумоўлівае змястоўна-сутнасныя характарыстыкі этыка-педагагічнай думкі Беларусі цалкам (гуманізм этыка-педагагічных ідэй; дэмакратызм этыка-педагагічных ідэй; спалучэнне рацыяналізму з ірацыяналізмам), а другая – асобныя яе кампаненты (сацыяльная значнасць і самакаштоўнасць асобы – праблемна-матывацыйны кампанент; справядлівасць, сумленнасць, сацыяльна-маральная актыўнасць – мэта-зместавы кампанент; сістэмнасць, актывізацыя выхаванцаў ва ўласным маральным удасканаленні, сувязь з жыццём – тэхналагічны кампанент). Нацыянальна-ідэнтыфікацыйны блок аб'ядноўвае этнаэтычныя педагагічныя каштоўнасці, якія адлюстроўваюць нацыянальную спецыфіку этыка-педагагічнай думкі Беларусі ўвогуле (гарманізацыя калектывісцкіх і індывідуалістычных асноў, інтэграцыя свецкага і рэлігійнага падыходаў, арыентацыя на агульначалавечыя каштоўнасці з апорай на этнанацыянальную спадчыну) і надаюць нацыянальныя адметнасці асобным кампанентам маральна-выхаваўчага працэсу: прыярытэтнасць маральнасці і маральнага выхавання ў развіцці асобы і грамадства, традыцыяналізм – праблемна-матывацыйны кампанент; грамадзянскі патрыятызм, талерантнасць, павага да старэйшых – мэта-зместавы кампанент; педагагізацыя акаляючага асяроддзя, павышэнне ролі сям'і, спалучэнне абавязку і маральнай свабоды – тэхналагічны кампанент. Прагнастыцызм апісанай аксіялагічнай мадэлі абумоўвіў распрацоўку **гістарычных асноў канцэпцыі маральнага выхавання ў сучаснай Беларусі**, якія прадвызначаюць як каштоўнасна-сэнсавую значнасць гэтага працэсу, так і яго змястоўна-сутнаснае нападзенне ў адзінстве матывацыйнага, кагнітыўнага, эмацыянальна-валявога, рэфлексіўна-паводзіннага фактараў, а таксама тэхнолага-інструментальнае забеспячэнне з улікам гісторыка-культурных асаблівасцей развіцця грамадства і менталітэту беларускага народа.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Акты Литовско-Русского государства : в 2 т. / М. В. Довнар-Запольский. – М. : Унив. тип., 1897. – Т. 2. – XXIII, 570 с.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 5 т. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1846. – Т. 1 : 1340–1506. – 435 с.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 5 т. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1848. – Т. 2 : 1506–1544. – 287 с.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 5 т. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1848. – Т. 3 : 1544–1587. – 184 с.
5. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 5 т. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1851. – Т. 4 : 1588–1632. – 583 с.
6. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 5 т. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1853. – Т. 5 : 1633–1699. – 318 с.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 5 т. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1865. – Т. 2. – 288 с.
8. Алексютович, Н. А. Будный – идеолог гуманизма и реформации в Белоруссии и Литве / Н. А. Алексютович // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии: избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 40–50.
9. Алексютович, Н. А. Культурно-просветительская деятельность братьев Зизаниев / Н. А. Алексютович // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 126–133.
10. Амфитеатров, Я. Чтения о церковной словесности, или Гомилетика : сочинения / Я. Амфитеатров. – Киев : Тип. И. Вальнера, 1846. – Ч. 1–2. – 302 с.
11. Андриянова-Перетц, В. П. Человек в учительской литературе Древней Руси / В. П. Андриянова-Перетц // Труды отдела древнерусской литературы института русской литературы Академии наук СССР. – Л., 1972. – Т. 27. – С. 3–68.
12. Анталогія беларускай народнай прыказкі, прымаўкі, выслоўя / склад. А. С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1999. – 456 с.
13. Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; падрыхт.: А. І. Богдан [і інш.] ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – 2-е выд., выпр. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 1015 с.
14. Антология педагогической мысли Белорусской ССР / сост.: Э. К. Дорошевич, М. С. Мятельский. – М. : Педагогика, 1986. – 468 с.
15. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв. / сост.: С. Д. Бабишин, Б. Н. Митюров. – М. : Педагогика, 1985. – 367 с.
16. Антология педагогической мысли России первой половины XIX в. / сост. П. А. Лебедев. – М. : Педагогика, 1987. – 560 с.
17. Антология педагогической мысли христианского средневековья : в 2 т. / сост., вступ. ст. и общ. ред. В. Г. Безрогова, О. И. Варьяш. – М. : Аспект Пресс, 1994. – Т. 1. – 399 с.

18. Аповед зямніна Валентыя Каўнацкага пра напад Тэадора Лядскага з слугамі і памочнікамі на маёнтак Вінькоўскі Лідскага пав., збіццё і абрабаванне падданных, гаспадароў і ўтрыманне іх пад стражай у дварэ Высокі Троцкага пав. // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 4. Л. 1–5.
19. Аповед зямніна Мікалая Гарбоўскага пра абвінавачванне яго зямнінам Крыштафам Млажэўскім у чыненні пахвалак і замахх апошняга на яго жыццё // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 4. Л. 1338.
20. Аповед умацаванага гетмана найвышэйшага ВКЛ Крыштафа Радзівіла п. Крыштафа Мікалаевіча пра забойства і зраненне падданных маёнтка Зблянскі Лідскага павета падданымі вязавецкімі п. Мікалая Рэя і ўтойванні іх імёнаў і прозвішчаў // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 15. Л. 185.
21. Аповесць жыцця і смерці святой і блажэннай і найпадобнейшай Еўфрасінні, ігуменні манастыра Святога Спаса і Найсвяцейшай Ягонай Маці, што ў горадзе Полацку. Благаславі, Ойча! // Кніга жыцця і хаджэнняў / уклад., прадм. і камент. А. Мельнікава. – Мінск, 1994. – С. 42–57.
22. Аповесць пра Міндоўга і Войшалка / прадм. і пер. са старажытнарус. В. Чамярыцкага // Спадчына. – 1990. – № 3. – С. 50–53.
23. Аристотель. Сочинения : в 4 т. : пер. с древнегреч. / Аристотель ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
24. Арлова, Г. П. Беларуская народная педагогіка / Г. П. Арлова. – Мінск : Нар. асвета, 1993. – 120 с.
25. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа : в 14 т. – Вильна : Печатня Губерн. правл., 1867. – Т. 3. – 366 с.
26. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / предисл. О. Левицкого. – Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Т. 6, ч. 1 : Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.). – 938 с.
27. Асвета і педагогічная думка ў Беларусі са старажытных часоў да 1917 г. / М. А. Ткачоў [і інш.] ; пад рэд. М. А. Лазарука [і інш.]. – Мінск : Нар. асвета, 1985. – 464 с.
28. Асвета і педагогічная думка на Беларусі: са старажытнасці да пачатку ХХ ст. : бібліягр. паказ. : у 2 ч. – Мінск : НІА, 1995. – Ч. 1. – 172 с. ; Ч. 2. – 206 с.
29. Афанасьев, А. Н. Живая вода и вещее слово : избр. ст. по фольклору и мифологии / А. Н. Афанасьев ; сост., вступ. ст. и коммент. А. И. Баландин. – М. : Сов. Россия, 1988. – 510 с.
30. Багдановіч, М. Поўны збор твораў : у 3 т. / М. Багдановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – Т. 2 : Мастацкая проза, пераклады, літаратурныя артыкулы, рэцэнзіі і нататкі, чарнавыя накіды. – 600 с.
31. Барташевич, Г. А. Белорусский детский фольклор : (стихотворные жанры) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.03 / Г. А. Барташевич ; АН УССР, Ин-т искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рыльского. – Киев, 1974. – 26 с.
32. Батвіннік, М. Б. Брацкія школы / М. Б. Батвіннік // Рэлігія і царква на Беларусі : Энцыклапедычны даведнік. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2001. – С. 52–53.
33. Безобразова, М. В. Рукописные материалы к истории философии в России / М. В. Безобразова // Женщины в философии : (из истории философии в России конца XIX – начала XX вв.) / В. Ванчугов. – М., 1996. – С. 270–290.

34. Беларусіка = Albaruthenica / рэд.: А. Анціпенка [і інш.]. – Мінск : Нац. навук.-асвет. цэнтр імя Ф. Скарыны, 1993. – Кн. 2 : Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў. – 403 с.
35. Беларуская міфалогія : дапаможнік / уклад. І. А. Васілевіч. – Мінск : Унів., 2001. – 208 с.
36. Беларускі фальклор : хрэстаматыя / склад.: К. П. Кабашнікаў, А. С. Ліс. – 4-е выд., перапрац. – Мінск : Выш. шк., 1996. – 856 с.
37. Беларускія народныя казкі / склад.: Г. А. Барташэвіч, К. П. Кабашнікаў. – 2-е выд., дап. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – 512 с.
38. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі / склад. Я. Рапановіч. – Мінск : Дзяржвыд БССР, 1958. – 380 с.
39. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. – 3-е выд., дапрац., дап. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 491 с.
40. Беленчук, Л. Н. Методология истории педагогики: рефлексия и перспективы / Л. Н. Беленчук // Развитие основных направлений педагогической науки XXI века : материалы XXVI сес. Науч. Совета по проблемам истории образования и пед. науки, посвящ. 90-летию со дня рождения акад. РАО З. И. Равкина / под ред. М. В. Богуславского, Т. Б. Игнатъевой. – М. ; Тверь, 2009. – Ч. 1. – С. 91–97.
41. Беловолов, В. А. Этнокультурная направленность содержания образования / В. А. Беловолов, С. П. Беловолова // Пед. образование и наука. – 2002. – № 4. – С. 37–45.
42. Белорусский архив древних грамот : сб. документов по истории вост. белорус. земель в XVI–XVIII вв. – М. : Тип. С. Селивановского, 1824. – Ч. 1. – 164 с.
43. Беляев, И. Д. Очерк истории Северо-Западного края России / И. Д. Беляев. – Вильно : Тип. А. Сыркина, 1867. – 121 с.
44. Беляева, Е. В. Историческая динамика систем нравственности : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.05 / Е. В. Беляева ; Ин-т философии НАН Беларуси. – Минск, 2011. – 47 с.
45. Бердяев, Н. А. Творчество и объективация / Н. А. Бердяев / сост.: А. Г. Шиманский, Ю. О. Шиманская. – Минск : Экономпресс, 2000. – 301 с.
46. Бестужев-Рюмин, К. Н. Русская история : в 2 т. / К. Н. Бестужев-Рюмин. – СПб. : Тип. А. Траншеля, 1872. – Т. 1. – 742 с.
47. Бестужев-Рюмин, К. Н. Русская история : в 2 т. / К. Н. Бестужев-Рюмин. – СПб. : Изд-во Д. Е. Кожанчикова, 1872. – Т. 1. – 480 с.
48. Блинова, Т. Б. Иезуиты в Беларуси. Роль иезуитов в организации образования и просвещения / Т. Б. Блинова. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 425 с.
49. Бобков, А. Н. Проблема обоснования морали / А. Н. Бобков // Этическая мысль. – Вып. 6. – М. : ИФРАН, 2005. – С. 240–254.
50. Бобрышов, С. В. Методология историко-педагогического исследования развития педагогического знания : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / С. В. Бобрышов ; Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. – СПб., 2007. – 45 с.
51. Богуславский, М. В. Моделирование процесса развития отечественной педагогики XX века / М. В. Богуславский // Историко-педагогичний альманах : збірник праць. – Умань : Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, 2008. – 200 с.
52. Болбас, Г. В. Развитие принципа природосообразности воспитания в образовании и педагогической мысли Беларуси (XVI–XVII вв.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Г. В. Болбас ; БГПУ им. М. Танка. – Минск, 2013. – 28 с.
53. Болдырев, Н. И. Нравственное воспитание школьников: вопросы теории / Н. И. Болдырев. – М. : Педагогика, 1979. – 224 с.
54. Болонская декларация. Зона европейского высшего образования : совместное заявление европейских министров образования г. Болонья,

19 июня 1999 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.msmsu.ru/userdata/manual/images/fac/ped_obr/Bolonskaja_deklaracij.pdf. – Дата доступа: 24.10.2015.

55. Бондарь, С. В. Историко-философский анализ древнерусских «Изборников» 1073 и 1076 гг. : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / С. В. Бондарь ; АН УССР, Ин-т философии. – Киев, 1985. – 16 с.

56. Борисенков, В. П. Вызовы современной эпохи и приоритетные задачи педагогической науки / В. П. Борисенков // Педагогика. – 2004. – № 1. – С. 3–10.

57. Брагина, Л. М. Итальянский гуманизм: этические учения XIV–XV веков / Л. М. Брагина. – М. : Высш. шк., 1977. – 255 с.

58. Будный, Б. Собрание нравоучительных, кратких и замысловатых речей: в трех частях, в которых помещены также различные вопросы и ответы, жизни и поступки, пословицы и разговоры древних философов, знатных государей и других знаменитых мужей / Б. Будный. – М. : Тип. при театре, 1788. – 270 с.

59. Будный, С. О светской власти: из «посвящения...» / С. Будный // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 69–78.

60. Будный, С. Из письма к Фоксу / С. Будный // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 63–67.

61. Будный, С. Из предисловия к «Катехизису» / С. Будный // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 50–51.

62. Будный, С. Катихисис то ест наука стародавняя христианская, от светого писма для простых людей языка руского, в цытаниях и отказех събрана / С. Будный, Л. Крышковский, М. Кавечинский. – Несвиж : Тип. М. Кавечинского, 1562. – 520 с.

63. Будный, С. О синоде в Ивье / С. Будный // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 78–82.

64. Будный, С. Приписки к переводу некоторых мест нового завета / С. Будный // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 59–63.

65. Будовниц, И. У. Русская публицистика XVI в. / И. У. Будовниц. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1947. – 309 с.

66. Буткевич, В. В. Эстетическое воспитание младших школьников средствами народного декоративно-прикладного искусства : монография / В. В. Буткевич, Ю. С. Любимова ; Белорус. гос. пед. ун-т им. М. Танка. – Минск : БГПУ, 2007. – 239 с.

67. Буш, В. В. Памятники старинного русского воспитания: к истории древнерусской письменности и культуры / В. В. Буш. – Петроград : Тип. Кюгельгена, Глича и К, 1918. – 120 с.

68. Былинин, В. К. Педагогическая функция древнерусской книжной поэзии / В. К. Былинин // Просвещение и педагогическая мысль Древней Руси : сб. науч. тр. – М., 1983. – С. 45–64.

69. Вахтомин, Н. К. Генезис научного знания: факт, идея, теория / Н. К. Вахтомин. – М. : Наука, 1973. – 287 с.

70. Виноградов, Г. С. Народная педагогика : (отрывки и наброски) / Г. С. Виноградов // Сибирская живая старина : этногр. сб. – Иркутск, 1926. – Вып. 1 (5). – С. 1–28.

71. Владимир (Перевертайло ; игумен). Методологические основания духовно-нравственного воспитания в православной педагогике / игумен Владимир (Перевертайло) // Педагогика. – 2007. – № 5. – С. 76–84.
72. Владимир Мономах. Поучение / Владимир Мономах // Изборник: повести Древней Руси / сост. и примеч. Л. Дмитриева, Н. Поньрко ; вступ. ст. Д. Лихачева. – М., 1987. – С. 59–70.
73. Владимиров, П. В. Доктор Франциск Скорина: его переводы, печатные издания и язык / П. В. Владимиров. – СПб. : Тип. Императ. Акад. наук, 1888. – 389 с.
74. Владимирский-Буданов, Ф. Немецкое право в Польше и Литве / Ф. Владимирский-Буданов. – СПб. : [Б. и.], 1868. – 312 с.
75. Водзинский, Д. И. Теоретические основы идейно-нравственного воспитания школьников / Д. И. Водзинский // Идейно-нравственное воспитание учащихся в процессе обучения / Д. И. Водзинский [и др.] ; под ред. Д. И. Водзинского, Ж. Е. Завадской. – Минск, 1991. – С. 5–43.
76. Волян, А. Аб палітычнай альбо грамадзянскай свабодзе / А. Волян // Культура. – 1994. – 15 чэрв. – С. 10–11.
77. Волян, А. Пра дзяржаўнага мужа і яго асабістыя дабрачыннасці : пер. з лац. / А. Волян // Спадчына. – 1991. – № 6. – С. 95–104 ; 1992. – № 1. – С. 90–98.
78. Вольскі, В. Ф. Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры эпохі феадалізма / В. Ф. Вольскі. – Мінск : Вучпедвыд, 1958. – 166 с.
79. Вялікае Княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг. : матэрыялы Міжнар. круглага стала (г. Гродна, 16–18 мая 2003 г.) / [рэдкал.: С. Б. Каўн (адк. рэд.) і інш.]. – Мінск : Медисонт, 2006. – 540 с.
80. Вяткин, Б. А. Этническое самосознание как фактор развития индивидуальности / Б. А. Вяткин, В. Ю. Хотинец // Психол. журн. – 1996. – Т. 17, № 5. – С. 69–75.
81. Гавриловец, К. В. Гуманистическое воспитание в школе / К. В. Гавриловец. – Минск : Полюмя, 2000. – 128 с.
82. Гавриловец, К. В. Нравственно-эстетическое воспитание школьников : кн. для учителя / К. В. Гавриловец, И. И. Казимирская. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Нар. асвета, 1988. – 128 с.
83. Галактионов, А. А. Русская философия IX–XIX вв. / А. А. Галактионов. – 2-е изд., испр. и доп. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 744 с.
84. Ганецкая, І. У. Беларуская культура XI–XIII стст. у агульнаеўрапейскім кантэксце / І. У. Ганецкая // Гуманітарныя і сацыяльныя навукі на зыходзе XX ст. : зб. навук. арт. / уклад. В. К. Шчэрбін. – Мінск, 1998. – С. 366–369.
85. Гегель, Г. Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. / Г. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1974. – Т. 1 : Наука логики. – 452 с.
86. Геллерштейн, Л. С. Древнерусская педагогика как предмет историко-педагогического изучения / Л. С. Геллерштейн, О. Е. Кошелева // Просвещение и педагогическая мысль Древней Руси : (малоисследованные проблемы и источники) : сб. науч. тр. – М., 1983. – С. 22–35.
87. Гильдебранд, Д. Сущность христианства / Дитрих фон Гильдебранд ; пер. с нем. А. И. Смирнова. – СПб. : Алетей : Ступени, 1998. – 473 с.
88. Гісторыя Беларусі : у 2 ч. / І. П. Крэнь [і інш.]. – Мінск : РІВШ БДУ, 2000. – Ч. 1 : Са старажытных часоў да канца XVIII ст. – 656 с.
89. Гісторыя беларускай літаратуры: старажытны перыяд / М. М. Грынчык [і інш.] ; пад рэд. М. А. Лазарука, А. А. Семяновіча. – 3-е выд., стэр. – Мінск : Выш. шк., 1997. – 351 с.
90. Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі : у 6 т. / В. Б. Евароўскі [і інш.] ; рэдкал. тома: В. Б. Евароўскі [і інш.] ; Нац. акад. навук

Беларусі, Ін-т філасофіі. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – Т. 3 : Рэфармацыя. Контррэфармацыя. Барока. – 615 с.

91. Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі : у 6 т. / В. Б. Евароўскі [і інш.] ; рэд. кал.: В. Б. Евароўскі [і інш.] ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т філасофіі. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – Т. 1 : Эпоха Сярэднявечча. – 576 с.

92. Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі : у 6 т. / С. І. Санько [і інш.] ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т філасофіі. – Мінск : Беларус. навука, 2010. – Т. 2 : Протарэнесанс і Адраджэнне. – 840 с.

93. Голенченко, Г. Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII вв. / Г. Я. Голенченко. – Минск : Наука и техника, 1989. – 285 с.

94. Голубев, С. Отзыв о сочинении В. О. Эйнгорна «Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича» / С. Голубев // Записки Императорской академии наук. – СПб., 1899. – Т. 6, № 2. – С. 87–137.

95. Горина, Л. В. «Похвальное слово Евфимию Тырновскому» Григория Цамблака как исторический источник / Л. В. Горина // Славянские культуры и Балканы (IX–XVII вв.). – София, 1978. – Т. 1. – С. 342.

96. Гравюры Францыска Скарыны / аўт. тэксту і склад. Л. Ц. Баразна. – Мінск : Беларусь, 1990. – 212 с.

97. Гринблат, М. Я. Основные этапы происхождения и этнической истории белорусской народности / М. Я. Гринблат. – М. : Наука, 1964. – 91 с.

98. Грицкевич, А. П. Положение православной церкви в Белоруссии в XIV–XVI веках (до Люблинской унии 1569 г.) / А. П. Грицкевич // Христианизация Руси и белорусская культура. – Минск, 1988. – С. 90–113.

99. Грицкевич, А. П. Социально-экономическое развитие частновладельческого города Белоруссии в XVI–XVIII вв. : (по материалам Слуцка) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. П. Грицкевич ; Акад. наук Беларус. ССР, Ін-т історыі. – Минск : Наука и техника, 1963. – 20 с.

100. Громов, М. Н. Памятники древнерусской литературы как источник изучения раннего этапа отечественной педагогики / М. Н. Громов // Просвещение и педагогическая мысль Древней Руси : (малоисследованные проблемы и источники) : сб. науч. тр. – М., 1983. – С. 35–45.

101. Громов, М. Н. Русская философская мысль X–XVII веков / М. Н. Громов, Н. С. Козлов. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.

102. Грушевский, А. С. Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI вв.: старина и борьба за старину / А. С. Грушевский. – Киев, 1918. – 243 с.

103. Грымаць, А. А. Фарміраванне маральных ідэалаў школьнікаў / А. А. Грымаць. – Мінск : Геомант, 2000. – 446 с.

104. Грыцкевіч, А. П. Беларуская шляхта / А. П. Грыцкевіч // Спадчына. – 1993. – № 1. – С. 11–16.

105. Гуревич, А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1972. – 317 с.

106. Гусейнов, А. А. Понятие морали / А. А. Гусейнов // Этическая мысль. – М., 2003. – Вып. 4. – С. 3–12.

107. Гусейнов, А. А. Этика / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М. : Гардарики, 2004. – 472 с.

108. Гусоўскі, М. Малітва да святой Ганны / М. Гусоўскі // Літаратура XI–XVI стагоддзяў / уклад. і камент. А. У. Бразгунова, І. У. Будзько, Л. В. Ляўшун ; прадм. У. В. Гніламёдава ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск, 2011. – С. 272.

109. Гусоўскі, М. Песня пра зубра на лацінскай, беларускай, рускай мовах / М. Гусоўскі. – Мінск : Маст. літ., 1980. – 192 с.

110. Гусоўскі, М. Песьня пра зубра / М. Гусоўскі ; пер. з лац. У. Шатона. – Мінск : Маст. літ., 1994. – 48 с.
111. Дворниченко, А. Ю. Русская история / А. Ю. Дворниченко. – СПб. : Лань, 1997. – 256 с.
112. Девятова, С. В. Методологические проблемы и перспективы диалога богословия и науки / С. В. Девятова // Соц.-гуманит. знания. – 2006. – № 1. – С. 69–88.
113. Дема, Н. И. К вопросу об истории школы Белоруссии (с конца XVI до раздела Польши в 1772 г.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н. И. Дема. – М., 1941. – 22 с.
114. Демков, М. И. История русской педагогики : в 3 ч. / М. И. Демков. – М. : Тип. Г. Лиссерна и Д. Собко, 1913. – Ч. 1 : Древнерусская педагогика (X–XVII вв.). – 302 с.
115. Демков, М. И. Русская педагогика в главнейших ее представителях / М. И. Демков. – 2-е изд., испр. и сокр. – М. : Книгоизд-во К. И. Тихомирова, 1915. – 334 с.
116. Демьянович, А. Иезуиты в Западной России в 1569–1772 гг. / А. Демьянович. – СПб. : Тип. В. И. Головина, 1872. – 226 с.
117. Дзюба, Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским, вторая половина XVI – первая половина XVII вв. / Е. Н. Дзюба. – Киев : Наук. думка, 1987. – 131 с.
118. Дзяржаўны гістарычны музей (Масква) Адзел рукапісаў Сінадальнага збору (ДГМ АР Сінод. збор.) № 130., Лл. 228 адв. – 229.
119. Довнар-Запольский, М. В. Исследования и статьи / М. В. Довнар-Запольский. – Киев : А. П. Сапунов, 1909. – Т. 1 : Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность. – 486 с.
120. Довнар-Запольский, М. В. История Белоруссии / М. В. Довнар-Запольский. – Минск : Беларусь, 2003. – 680 с.
121. Дончева-Панайотова, Н. Григорий Цамблак и българските литературни традиции в Източна Европа XV–XVII вв. / Н. Дончева-Панайотова. – Велико Търново : Веста, 2004. – 576 с.
122. Дорошевич, Э. К. Очерк истории эстетической мысли Белоруссии / Э. К. Дорошевич, В. М. Конон. – М. : Искусство, 1972. – 320 с.
123. Дорошкевич, В. И. Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы: первая половина XVI в. / В. И. Дорошкевич. – Минск : Наука и техника, 1979. – 208 с.
124. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия [в 5 т.] / Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории [и др.] ; под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. – Том II : Византийские источники / сост. М. В. Бибииков. – М. : Рус. фонд содействия образованию и науке, 2010. – 384 с.
125. Дубровский, В. В. Илья Копиевич (Копиевский) / В. В. Дубровский // Памятники философской мысли Белоруссии XVII – первой половины XVIII вв. / [В. В. Дубровский [и др.] ; [редкол.: А. С. Майхрович [и др.] ; АН БССР, Ин-т философии и права. – Минск, 1991. – С. 198–202.
126. Дубянецкі, Э. С. Беларускі нацыянальны характар: спроба даследавання / Э. С. Дубянецкі // Адукацыя і выхаванне. – 1995. – № 5. – С. 29–39.
127. Дыярыюш Князя Міхала Казімера Радзівіла Ваяводы Віленскага, Гетмана Вялікага В. К. Літ. / пер. і публ. В. Арэшкі // Спадчына. – 1994. – № 4. – С. 18–47 ; № 5. – С. 37–57 ; 1995. – № 1. – С. 52–65 ; № 2. – С. 47–76 ; № 3. – С. 100–137 ; № 4. – С. 35–60 ; № 5. – С. 135–161 ; № 6. – С. 170–199.
128. Дюркгейм, Э. Социология: её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; пер. с фр., сост., послесл. и примеч. А. Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
129. Евангелие. – [Тяпино : Изд-во В. Тяпинского, не позднее 1580]. – [Более] 126 с.

130. Еворовский, В. Б. Философская мысль Киевской Руси XI–XIII вв. : тенденции становления / В. Б. Еворовский ; под ред. А. С. Майхровича. – Минск : Тэхналогія, 1996. – 126 с.
131. Еремин, И. П. Литература Древней Руси: этюды и характеристики / И. П. Еремин. – М. ; Л. : Наука, 1966. – 264 с.
132. Ермаловіч, М. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае / М. Ермаловіч. – Мінск : Беллітфонд, 2000. – 448 с.
133. Ермаловіч, М. Старажытная Беларусь: Полацкі і Навагародскі перыяды / М. Ермаловіч. – 2-е выд. – Мінск : Маст. літ., 2001. – 366 с.
134. Еўлашоўскі, Ф. Дзёнік / Ф. Еўлашоўскі // Старажытная беларуская літаратура : зборнік / уклад.: Л. С. Курбека, У. А. Марук. – Мінск, 2002. – С. 349–389.
135. Житие и терпение преподобного отца нашего Авраамия архимандрита, просветившего в терпении мнозе и новаго града во святых Смоленскаго // Кніга жыццй і хаджэнняў : пер. са старажытнарус., старабеларус. і пол. / уклад., прадм. і камент. А. Мельнікава. – Мінск., 1994. – С. 66–91.
136. Житие преподобного Моисея Угрина // Патерик Печерский, или Отечник. – Киев, 2001. – С. 216–224.
137. Жлоба, С. П. Место и роль религии в этнической культуре / С. П. Жлоба // Исторические судьбы христианства и современность : материалы междунар. науч. конф. (Брест, 19–20 окт. 1999 г.) / Гос. ком. по делам религий и национальностей Респ. Беларусь, Брест. гос. ун-т им. А. С. Пушкина ; науч. ред. И. И. Акинчиц. – Брест, 2000. – С. 75–80.
138. Жук, О. Л. Реализация поликультурного диалога в образовательном процессе университета / О. Л. Жук // Адукацыя і выхаванне. – 2013. – № 5. – С. 21–25.
139. Жук, О. Л. Современные подходы к воспитанию студенческой молодежи / О. Л. Жук // Праблемы выхавання. – 2011. – № 3. – С. 33–38.
140. Жукович, П. Н. Борьба против унии на современных ей литовско-польских сеймах (1595–1660 гг.) / П. Н. Жукович. – СПб. : Типо-лит. И. Ф. Пухира, 1897. – 135 с.
141. Жураўскі, А. І. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага / А. І. Жураўскі // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск, 1994. – С. 346–348.
142. Жыццё Кірылы Тураўскага: спіс Сцішнага Пролага XVI ст. збору РНБ, ОЛЛП F. 212, арк. 299–300 адв.
143. Забияко, А. П. История древнерусской культуры / А. П. Забияко. – М. : Интерпракс, 1995. – 304 с.
144. Зайцев, В. К. Франциск Скорина и гуманистическая мысль в Белоруссии XV–XVI вв. : автореф. ... дис. д-ра филол. наук : 10.01.03 / В. К. Зайцев ; АН БССР. Ин-т лит. им. Я. Купалы. – Минск, 1970. – 63 с.
145. Закалюжный, М. Н. Русско-украинско-белорусские взаимосвязи в развитии отечественной педагогической мысли XVI–XVII веков : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / М. Н. Закалюжный ; НИИ педагогики УССР. – Киев, 1987. – 24 с.
146. Замалеев, А. Ф. Восточнославянские мыслители: эпоха Средневековья / А. Ф. Замалеев. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1998. – 270 с.
147. Запіс па скарзе падкаморага Грыгорыя Масальскага на шляхціца Юрыя Крэўскага за нанясенне шкоды ў двары // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 1755. Воп. 1. Спр. 154. Л. 12–15.
148. Зеньковский, В. В. Принципы православной антропологии / В. В. Зеньковский // Русское Зарубежье в год тысячелетия крещения Руси : сб.-альм. богосл., искусствоведч., худож. очерков. – М., 1991. – С. 115–148.
149. Зеньковский, В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. В. Зеньковский. – М. : Изд-во Свято-Владимир. братства, 1993. – 224 с.

150. Зизаний, Л. Грамматика славянского языка. Грамматика словенска съвершеннаго искусства осми частей слова и иных нужных. Новостьставленна / Л. Зизаний. – Вильна : Тип. братская, 1596. – 96 л.
151. Зизаний, Л. Послание старательным ученикам и всем любителям славянского языка, благозвучного и распространенного... : (отрывок) / Л. Зизаний // Антология педагогической мысли Белорусской ССР / сост.: Э. К. Дорошевич, М. С. Мятельский, П. С. Солнцев. – М., 1986. – С. 108.
152. Зизаний, Л. Толкование молитвы которой научил господь Иисус Христос учеников своих / Л. Зизаний // Божым шляхам. – 1976. – № 3. – С. 18–29.
153. Зизаний, С. Казанье святого Кирилла патриарха иерусалимского о антихристе и знаках его, з розширением науки против ересей розных / С. Зизаний. – Вильно : Тип. Братская, 1596. – 448 с.
154. Зизаний, С. Поучение Лаврентия Зизания, сказанное при погребении княгини Софии Чарторыйской / С. Зизаний // Львовское Ставропигиальное братство : (опыт церковно-исторического исследования) : (с тремя рисунками) / А. Крыловский. – Киев, 1904. – Прил. : С. 53–64.
155. Зимин, А. А. Россия на рубеже XV–XVI столетий : очерки социально-политической истории / А. А. Зимин. – М. : Мысль, 1982. – 333 с.
156. Иванов, В. Г. История этики Древнего мира / В. Г. Иванов. – СПб. : Лань, 1997. – 256 с.
157. Идеи гуманизма в общественно-политической и философской мысли Белоруссии: доокт. период / АН БССР, Ин-т философии и права ; редкол.: К. П. Буслов (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Наука и техника, 1977. – 280 с.
158. Идея // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 201.
159. Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск : Изд-во АН БССР, 1962. – 524 с.
160. Из Устава Комиссии национального образования // Антология педагогической мысли Белорусской ССР / сост.: Э. К. Дорошевич, М. С. Мятельский, П. С. Солнцев. – М., 1986. – С. 149–150.
161. Ильинский, Ф. М. Большой катихизис Лаврентия Зизания / Ф. М. Ильинский. – Киев : Тип. И. И. Горбунова, 1899. – 145 с.
162. Иоанн (эксарх Болгарский). Шестоднев / Иоанн эксарх Болгарский // Златоуст: Древняя Русь X–XIII веков / сост., авт. текст, коммент. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова. – М., 1990. – С. 246–252.
163. Иоанн Златоуст. Беседа о вдовицах, о воспитании детей и милостыне / Иоанн Златоуст // Антология педагогической мысли христианского средневековья : пособие для пед. колледжей и вузов : в 2 т. / сост., вступ. ст. и общ. ред. В. Г. Безрогова, О. И. Варьяш. – М., 1994. – С. 200–202.
164. Иоанн Златоуст. О воспитании / Иоанн Златоуст. – М. : Паломник, 1990. – 903 с.
165. Исторический обзор деятельности Виленского учебного округа за период его существования 1803 г. – 1832 г. / под общ. ред. А. В. Белецкого. – Вильна : Типогр. А. Г. Сыркина, 1908. – Отдел первый 1803 г. – 1824 г. / сост. Ю. Ф. Крачковский. – 148 с.
166. История белорусской дооктябрьской литературы / Акад. наук Белорус. ССР, Ин-т лит. им. Я. Купалы ; [редкол.: В. В. Борисенко, Ю. С. Пширков, В. А. Чемерицкий]. – Минск : Наука и техника, 1977. – 640 с.
167. История педагогики на пороге XXI века: историография, методология, теория : в 2 ч. / под ред. Г. Б. Корнетова, В. Г. Безрогова. – М. : ИТОиП РАО, 2000. – Ч. 1 : Историографические проблемы историко-педагогической науки. – 382 с.

168. История русской литературы : в 10 т. / гл. ред.: П. И. Лебедев-Полянский. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 2, ч. 2 : Литература 1590-х – 1690-х гг. – 480 с.
169. Иванова, Л. С. Рэфармацыйны дух на Беларусі (другая палова XVI – першая палова XVII ст.) / Л. С. Иванова // Беларус. гіст. часоп. – 1997. – № 2. – С. 52–72.
170. Исаевич, Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Д. Исаевич ; [Ін-т суспільних наук Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка]. – Київ : Наук. думка, 1966. – 251 с.
171. Кабанов, В. В. Источниковедение истории советского общества : курс лекций / В. В. Кабанов ; [Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ист.-арх. ин-т]. – М. : Изд. центр РГГУ, 1997. – 385 с.
172. Кабуш, В. Т. Гуманистическая воспитательная система: теория и практика / В. Т. Кабуш. – Минск : Академия последипломного образования, 2001. – 332 с.
173. Кабуш, В. Т. Теория и практика формирования гуманистической воспитательной системы : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / В. Т. Кабуш ; Беларус. гос. ун-т. – Минск, 2001. – 37 с.
174. Кадол, Ф. В. Формирование чести и личного достоинства учащихся в системе нравственного воспитания : на материале учебно-воспитательной работы со старшими школьниками : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 / Ф. В. Кадол ; Беларус. гос. ун-т. – Минск, 2002. – 40 с.
175. Кадол, Ф. В. Честь и личное достоинство старших школьников: теория и методика формирования / Ф. В. Кадол ; Учреждение образования “Гомел. гос. ун-т им. Ф. Скорины”. – Гомель : ГГУ, 2002. – 282 с.
176. Кадол, Ф. У. Праблема выхавання годнасці асобы ў беларускім фальклоры і народнай педагогіцы / Ф. У. Кадол // Рэгіянальныя асаблівасці мовы, літаратуры і фальклору : тэз. дакл. і павед. V Рэсп. навук. канф. / УА “Гомел. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны” ; рэдкал. : А. А. Станкевіч (адк. рэд.) [і інш.]. – Гомель, 1994. – С. 69–70.
177. Казакова, Н. А. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века / Н. А. Казакова, Я. С. Лурье ; Акад. наук СССР. Музей истории религии и атеизма. – Л. ; М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1955. – 544 с.
178. Казакова, Т. Уніяцкая ідэя ў Вялікім княстве Літоўскім напачатку XV ст. / Т. Казакова // 3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі : (да 400-годдзя Брэсцкай уніі) / пад рэд. М. В. Біча, П. А. Лойкі. – Мінск, 1996. – С. 17–22.
179. Калачова, І. І. Народныя традыцыі і звычаі выхавання: этнапед. спадчына народаў Беларусі / І. І. Калачова ; Нац. ін-т адукацыі. – Мінск : НІА, 1999. – 179 с.
180. Канке, В. А. Философия: исторический и систематический курс / В. А. Канке. – М. : Логос, 2001. – 344 с.
181. Канцэпцыя выхавання дзяцей і навучэнскай моладзі ў Рэспубліцы Беларусь / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь. – Мінск, 2000. – 20 с.
182. Капранова, В. А. История педагогики : учеб. пособие / В. А. Капранова. – Минск : Новое знание, 2005. – 240 с.
183. Каптерев, П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев. – Петроград : Тип. В. Безобразова и К^о (вл. Н. П. Зандман), 1915. – 746 с.
184. Карский, Е. Ф. Белорусы : в 3 т. / Е. Ф. Карский. – Варшава : Тип. Варшав. учеб. окр., 1903. – Т. 1 : Введение в изучение языка и народной словесности. – 466 с., [2] л. карт.
185. Карташев, А. В. Очерки по истории русской церкви : в 2 т. / А. В. Карташев. – М. : ТриТЭ – Русский архив, 1991. – Т. 1. – 520 с.
186. Катович, Н. К. Диагностика эффективности процесса нравственного воспитания школьников / Н. К. Катович // Проблемы выхавання. – 2004. – № 1. – С. 39–46.

187. Кашуба, М. В. Этика в Киево-Могилянской академии : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.03 / М. В. Кашуба ; АН УССР, Ин-т обществ. наук. – Киев, 1990. – 29 с.
188. Килбас, А. А. Культура привилегированного сословия на Беларуси (XIV–XVI вв.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. А. Килбас ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т искусствоведения, этнографии и фольклора им. К. Крапивы. – Минск, 2003. – 19 с.
189. Кирилл Туровский. Кирила многогрешнаго мниха притча о человечьей души, и о телеси, и о преступлении Божиих заповедий, и о въскресении телес человекъ, и о будущем суде, и о муце. Господи, благослови! / Кирилл Туровский // Кірыл, епіскап Тураўскі: жыццё, спадчына, светапогляд / А. А. Мельнікаў. – Мінск, 1997. – С. 429–440.
190. Кирилл Туровский. Молитва в неделю по утрени / Кирилл Туровский // Кірыл, епіскап Тураўскі: жыццё, спадчына, светапогляд / А. А. Мельнікаў. – Мінск, 1997. – С. 254–256.
191. Кирилл Туровский. Повесть о белоризце-человеке и о монашестве / Кирилл Туровский // Златоструй: Древняя Русь X–XIII веков / сост., авт. текст, коммент. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова. – М., 1990. – С. 202–208.
192. Кирилл Туровский. Слово Кирила мниха недостойнаго о поновлении Въскресения, и о артусе, и о Фомине испытании ребр Господень / Кирилл Туровский // Кірыл, епіскап Тураўскі: жыццё, спадчына, светапогляд / А. А. Мельнікаў. – Мінск, 1997. – С. 333–338.
193. Кирилл Туровский. Слово о премудрости притча / Кирилл Туровский // Кірыл, епіскап Тураўскі: жыццё, спадчына, светапогляд / А. А. Мельнікаў. – Мінск, 1997. – С. 443–444.
194. Кирилл Туровский. Слово о расслабленном от бытия и от сказания Евангельского / Кирилл Туровский // Златоструй: Древняя Русь X–XIII веков / сост., авт. текст, коммент. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова. – М., 1990. – С. 209–213.
195. Кирилл Туровский. Слово святого Кирилла о наказанье / Кирилл Туровский // Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв. – М., 1985. – С. 175.
196. Кіеўская Русь // Беларусь : энцыкл. давед. / рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд) [і інш.] ; маст.: М. В. Драко, А. М. Хількевіч. – Мінск, 1995. – С. 383–384.
197. Кірыл Тураўскі. Кірыла манаха слова пра сляпога і пра іудзейскую зайздасць ад сказання Евангельскага ў шостую нядзелю па Вялікадні / Кірыл Тураўскі // Літаратура XI–XVI стагоддзяў / уклад. і камент. А. У. Бразгунова, І. У. Будзько, Л. В. Ляўшун ; прадм. У. В. Гніламедава ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск, 2011. – С. 79–84.
198. Клеман, О. Вопросы о человеке / О. Клеман // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси. – М., 1991. – С. 149–161.
199. Клибанов, А. И. Духовная культура средневековой Руси: материалы к курсу «Культура Древней Руси» / А. И. Клибанов. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 368 с.
200. Климент Смолятич // Златоструй: Древняя Русь X–XIII веков / сост., авт. текст, коммент. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова. – М., 1990. – С. 178–180.
201. Климент Смолятич. Послание пресвитеру Фоме / Климент Смолятич // Златоструй: Древняя Русь X–XIII веков / сост., авт. текст, коммент. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова. – М., 1990. – С. 180–190.
202. Клімуць, Л. Я. Ідэалогія сарматызму ў грамадскім і культурным жыцці беларускіх зямель Рэчы Паспалітай у XVI–XVIII стст. : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук / Л. Я. Клімуць ; Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. – Мінск, 2009. – 23 с.
203. Ключевский, В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский. – М. : Мысль, 1987. – Т. 1. – 430 с.

204. Кніга Ісуса Сірахава. – Прага : Выд-ва Ф. Скарыны, 1517. – 162 с.
205. Кніга Беларусі 1517–1917 гг. : звод. кат. / Дзярж. б-ка імя У. І. Леніна, Беларус. сав. энцыкл. ; склад.: Г. Я. Галенчанка, Т. В. Непарожная, Т. К. Радзевіч. – Мінск : Беларус. сав. энцыкл. імя П. Броўкі, 1986. – 615 с.
206. Кніга жыццй і хаджэнняў : пер. са старажытнарус., старабеларус. і пол. / уклад., прадм. і камент. А. Мельнікава. – Мінск : Маст. літ., 1994. – 503 с.
207. Кодекс Рэспублікі Беларусь аб адукацыі. – Мінск : Нац. центр прававой інформ. Респ. Беларусь, 2011. – 400 с.
208. Козел, А. А. Філасофская мысьль Беларусіі / А. А. Козел. – Мінск : Амалфея, 2004. – 551 с.
209. Козловская, Н. В. Шляхта беларускіх зямель Вялікага княства Літоўскага : (російская дорэвалюцыйная і савецкая істэрыяграфія і істэрыяграфічнае рэшышчэнне праблемы) : аўтарэф. дыс. ... канд. іст. навук : 07.00.09 / Н. В. Козловская ; Беларус. НІІ дакумэнтавядэньня і архів. дэла. – Мінск, 2001. – 25 с.
210. Комаров, Ю. С. Общество и личность в православной философии / Ю. С. Комаров. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1991. – 188 с.
211. Конан, У. “Паче всех воссиявший...” / У. Конан // Крыніца. – 1994. – № 7. – С. 14–18.
212. Конан, У. М. Архетыпы нашай культуры / У. М. Конан // Адукацыя і выхаванне. – 1996. – № 1. – С. 16–21.
213. Кондакова, И. А. Принципы изображения нравственного идеала в литературе Древней Руси XI – первой половины XII вв. : авторэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.01.01 / И. А. Кондакова ; МГУ ім. М. В. Ломаносова, Філал. фак. – М., 1987. – 22 с.
214. Конисский, Г. Из этики / Г. Конисский // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 349–350.
215. Конон, В. М. От Ренессанса к классицизму: становление эстетической мысли в Белоруссии в XVI–XVIII вв. / В. М. Конон. – Минск : Наука и техника, 1978. – 158 с.
216. Константинов, Н. А. Воспитание и обучение в Киевском государстве (IX–XII вв.) и на Руси XIII–XV вв. / Н. А. Константинов // Сов. педагогика. – 1951. – № 9. – С. 61–71.
217. Концепция непрерывного воспитания детей и учащейся молодежи в Республике Беларусь. – Минск, 2015. – 39 с.
218. Копыл, А. Н. О методологических основаниях истории педагогики и образования / А. Н. Копыл // Педагогика. – 2007. – № 8. – С. 98–101.
219. Копыцкий, З. Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З. Ю. Копыцкий ; Акад. навук БССР, Ин-т істэрыі. – Мінск : Наука и техника, 1966. – 227 с.
220. Корнетов, Г. Б. Антропологическая интерпретация историко-педагогического процесса [Электронный ресурс] / Г. Б. Корнетов // Теоретические и прикладные проблемы педагогической антропологии : материалы III Междунар. науч.-практ. конф. (г. Ставрополь, 18–20 октября 2006 г.) / Ставро. гос. пед. ин-т ; под ред. Л. Л. Редько, Е. Н. Шиянова. – Ставрополь, 2006. – 520 с. – Режим доступа: http://www.bim-bad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=484. – Дата доступа: 12.06.2014.
221. Корнетов, Г. Б. Становление воспитания, как общественного явления: эксперим. спецкурс для студентов пед. спец. / Г. Б. Корнетов ; НИИ теории и истории педагогики. – М. : АПН, 1992. – 103 с.
222. Корнетов, Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – М. : ИТП и МПО, 1994. – 265 с.

223. Короткая, Л. Л. Публицистика XIII–XVI вв. в борьбе с церковно-религиозной идеологией / Л. Л. Короткая. – Минск : Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1963. – 82 с.
224. Короткий, В. Г. Творческий путь Мелетия Смотрицкого / В. Г. Короткий. – Минск : Наука и техника, 1987. – 192 с.
225. Корчагин, В. Н. Становление и развитие системно-синергетической парадигмы в педагогике: на основе анализа педагогического наследия Н. М. Таланчука : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / В. Н. Корчагин ; Ин-т педагогики и психологии проф. образования РАО. – Казань, 2005. – 43 с.
226. Коршунаў, А. Ф. Васіль Цяпінскі / А. Ф. Коршунаў // Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры : у 2 т. / Ю. С. Пшыркоў [і інш.]. – Мінск, 1968. – Т. 1. : 3 старажытных часоў да канца XVIII ст. – С. 222–233.
227. Костомаров, Н. И. Исторические монографии и исследования / Н. И. Костомаров. – М. : Книга, 1989. – 237 с.
228. Костомаров, Н. И. Русские инородцы: литовское племя и отношение его к русской истории / Н. И. Костомаров // Русское слово. – СПб., 1860. – С. 1–100.
229. Коялович, М. О. Литовская церковная уния : в 2 т. / М. О. Коялович. – СПб. : Тип. Н. Тихменева, 1859. – Т. 1. – 316 с.
230. Коялович, М. О. Чтения по истории Западной России / М. О. Коялович. – 4-е изд. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1884. – XII, 349 с. : 1 л. карт.
231. Краінскі, Я. Рэляцыя пра гаротны стан Царквы Хрыстовае, што вызнае Пратэстанцкую Рэлігію ў Вялікім Княстве Літоўскім : пер. з ангел. / Я. Краінскі // Спадчына. – 1993. – № 1. – С. 98–104.
232. Менталитет восточных славян: история, современность, перспективы : материалы междунар. науч. конф. (г. Гомель, 27–28 окт. 1999 г.) / под ред. В. В. Кириенко. – Гомель, 1999. – С. 38–40.
233. Кропоткин, П. А. Этика : избр. тр. / П. А. Кропоткин. – М. : Политиздат, 1991. – 486 с.
234. Крываносава, А. Э. Ідэі маральнага выхавання ў беларускай народнай педагогіцы : аўтарэф. дыс. ... канд. пед. навук : 10.01.03 / А. Э. Крываносава ; Віцеб. дзярж. ун-т імя П. М. Машэрава. – Віцебск, 1998. – 19 с.
235. Крыжановский, Е. Учебныя заведенія въ русскихъ областяхъ Польши въ періодъ ея разделовъ / Е. Крыжановский // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 262–300 ; № 3. – С. 441–478.
236. Кузнецова, А. Г. Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография / А. Г. Кузнецова. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
237. Кулінковіч, К. А. Этнічная педагогіка беларусаў : вучэб.-метад. дапам. / К. А. Кулінковіч. – Мінск : МДП імя А. М. Горкага, 1993. – 30 с.
238. Кутузова, Н. А. Концепция «Истинной Церкви» в полемических сочинениях православных авторов Речи Посполитой конца XVI – первой половины XVII в. / Н. А. Кутузова // Евразия: духовные традиции народов. – 2012. – № 2. – С. 74–83.
239. Кутузова, Н. А. Нация, религия и государственность в полемической литературе Беларуси конца XVI – первой половины XVII вв. / Н. А. Кутузова. – Минск : Белорус. негос. ин-т упр. финансов и экономики, 1998. – 111 с.
240. Лабынцаў, Ю. А. Пачатае Скарынам: беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнесансу / Ю. А. Лабынцаў. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 333 с.
241. Лабынцев, Ю. А. Между Востоком и Западом Европы: культура народов Великого княжества Литовского / Ю. А. Лабынцев, Л. Л. Щавинская // Славяноведение. – 1999. – № 5. – С. 20–24.

242. Лабынцев, Ю. А. Ставшие её частью: коллекции русских библиофилов в главной книжной сокровищнице страны / Ю. А. Лабынцев. – М. : Книга, 1990. – 352 с.
243. Лаврович, А. П. Развитие теории и практики школьного дела Беларуси в эпоху Просвещения (1772–1832 гг.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А. П. Лаврович ; Белорус. гос. пед. ун-т им. М. Танка. – Минск, 1998. – 20 с.
244. Лавровский, Н. О древнерусских училищах / Н. Лавровский. – Харьков : Унив. тип., 1854. – 186 с.
245. Лавровский, Н. А. Памятники старинного русского воспитания / Н. А. Лавровский // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете, повременное издание : в 4 кн. – М., 1861. – Кн. 3 : (июль – сентябрь). – С. 1–71.
246. Лаппо-Данилевский, А. С. История русской общественной мысли и культуры XVII–XVIII вв. / А. С. Лаппо-Данилевский. – М. : Наука, 1990. – 29 с.
247. Лаптенюк, А. С. Моральное наследие в динамике культуры: проблема статуса и механизмов трансляции : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.05 / А. С. Лаптенюк ; Белорус. гос. ун-т культуры и искусств. – Минск, 2007. – 44 с.
248. Лаптенюк, А. С. Нравственная культура общества: преемственность и новации / А. С. Лаптенюк. – Минск : НИО, 1999. – 202 с.
249. Лаптенюк, А. С. Особенности нравственного развития личности в современной культуре / А. С. Лаптенюк // Адукацыя і выхаванне. – 2010. – № 7. – С. 72–79.
250. Лаптенюк, А. С. Религия и моральное наследие / А. С. Лаптенюк // Исторические судьбы христианства и современность : материалы междунар. науч. конф., (г. Брест, 19–20 окт. 1999 г.) / Гос. ком. по делам религий и национальностей Республики Беларусь, Брест. гос. ун-т им. А. С. Пушкина ; науч. ред. И. И. Акинчиц. – Брест, 2000. – С. 11–18.
251. Ларчанка, М. Г. Жывая спадчына / М. Ларчанка. – Мінск : Маст. літ., 1977. – 240 с.
252. Лебедев, Н. А. Исторический взгляд на учреждение училищ, школ, учебных заведений и ученых обществ, послуживших к образованию русского народа с 1025 по 1855 год / Н. А. Лебедев. – СПб. : Тип. П. П. Меркулева, 1874. – 168 с.
253. Лейн, Т. Христианские мыслители / Тони Лейн. – СПб. : Мирт, 1997. – 352 с.
254. Летapis вялікіх князеў літоўскіх // Спадчына. – 1991. – № 1. – С. 78–84 ; № 2. – С. 61–68 ; № 3. – С. 78–81 ; № 4. – С. 98–100 ; № 5. – С. 90–93.
255. Летapisная аповесць пра Міндоўга і Войшалка / прадм. і пер. В. Чамярыцкага // Спадчына. – 1990. – № 3. – С. 50–53.
256. Летописи русской литературы и древности : в 5 т. / под ред. Н. С. Тихоновой. – М. : Тип. А. Грачева, 1859. – Т. 2, ч. 2. – 762 с.
257. Литвин, М. Десять отрывков разнообразного исторического содержания (из сочинения) Михалона Литвина «О нравах татар, литовцев и москвитян» / М. Литвин ; пер. С. Д. Шестакова // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачевым : в 3 кн. / ред. Н. В. Калачев. – М., 1854. – Кн. 2, ч. 2. – С. 1–78.
258. Лихачев, Д. С. Крещение Руси и государство Русь / Д. С. Лихачев // Новый мир. – 1988. – № 6. – С. 249–258.
259. Лихачев, Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков: эпохи и стили / Д. С. Лихачев. – Л. : Наука, 1973. – 254 с.
260. Ліст маршалка я. к. м. кн. Фёдара Масальскага аб нязгодзе з прапанаваным старосцінай снятынскай Аляксандрай Цішкевічоўнай фундушам

Бераставіцкаму касцёлу // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 1755. Воп. 1. Спр. 14. Л. 100–101.

261. Ліст угоды паміж зямямі Лукашам Солтанам і Станіславам Брасцоўскім па справе ўзаемных прэтэнзій аб збіцці падданных // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 4. Л. 393.

262. Лойка, П. А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. / П. А. Лойка. – Мінск : БДУ, 2002. – 100 с.

263. Лукин, Ю. А. О структуре педагогического знания / Ю. А. Лукин // Педагогика. – 2015. – № 2. – С. 36–42.

264. Лурье, Я. С. Русские современники возрождения / Я. С. Лурье. – Л. : Наука, 1988. – 159 с.

265. Лыч, Л. Гісторыя культуры Беларусі / Л. Лыч, У. Навіцкі. – Мінск : Экаперспектыва, 1996. – 453 с.

266. Любавский, М. К. Русская история XVII–XVIII вв. / М. К. Любавский. – СПб. : Лань, 2002. – 576 с.

267. Любак, А. Католичество : социальные аспекты догмата / Анри де Любак. – Милан : Христиан. Россия, 1992. – 614 с.

268. Майхрович, А. С. Поиск истинного бытия и человека / А. С. Майхрович. – Минск : Навука і тэхніка, 1992. – 274 с.

269. Майхрович, А. С. Становление нравственного сознания: из истории духовной культуры Беларуси / А. С. Майхрович ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т философии и права, Отд. науч. информ. по гуманит. наукам. – Минск : Беларус. кнігазбор, 1997. – 206 с.

270. Майхрович, С. К. Нарыс гісторыі старажытнай беларускай літаратуры XIV–XVIII ст. / С. К. Майхрович. – Мінск : Выш. шк., 1980. – 254 с.

271. Максимов, Л. В. К проблеме определения морали / Л. В. Максимов // Этическая мысль. – М., 2002. – Вып. 3. – С. 61–72.

272. Макушев, В. Сказанія иностранцевъ о быте и нравахъ славянъ / В. Макушев. – СПб. : Тип. Э. Веймара, 1861. – 327 с.

273. Мальдзіс, А. І ажываюць спадчыны старонкі / А. Мальдзіс. – Мінск : Маст. літ., 1994. – 495 с.

274. Мальдзіс, А. І. На скрыжаванні славянскіх традыцый: літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII – XVIII ст.) / А. І. Мальдзіс ; Акад. навук Беларус. ССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980. – 350 с.

275. Мамед-Заде, И. Р. Из истории социально-этических учений эпохи Возрождения / И. Р. Мамед-Заде // Изв. АН Азерб. ССР. Сер. 3, История, философия и право. – 1984. – № 3. – С. 86–91.

276. Мараш, Я. Н. Очерки истории экспансии католической церкви в Белоруссии (1569—1795 гг.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.571 История СССР / Я. Н. Мараш ; Ин-т истории Акад. наук Белорус. ССР. – Минск, 1972. – 44 с.

277. Мараш, Я. Н. Очерки истории экспансии католической церкви в Белоруссии XVIII века / Я. Н. Мараш. – Минск : Выш. шк., 1974. – 288 с.

278. Марозава, С. В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гг.) / С. В. Марозава. – Гродна : ГрДУ, 2001. – 352 с.

279. Марозаў, А. У. Сацыяльна-педагагічныя аспекты адлюстравання рэчаіснасці ў сямейна-бытавых песнях беларусаў / А. У. Марозаў // Вес. АН БССР. Сер. грам. навук. – 1992. – № 2. – С. 78–89.

280. Медынский, Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии XVI–XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией / Е. Н. Медынский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1954. – 158 с.
281. Медынский, Е. Н. История русской педагогики с древнейших времен до Великой пролетарской революции / Е. Н. Медынский. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во, 1936. – 470 с.
282. Мелешко, В. И. Классовая борьба в белорусской деревне во второй половине XVII–XVIII вв. / В. И. Мелешко. – Минск : Наука и техника, 1982. – 254 с.
283. Мельнікаў, А. А. Кірыл, епіскап Тураўскі: жыццё, спадчына, светапогляд / А. А. Мельнікаў. – Мінск : Беларус. навука, 1997. – 462 с.
284. Мельнікаў, А. Характер і менталітэт беларусаў / А. Мельнікаў // Беларуская думка. – 1997. – № 7. – С. 101–102.
285. Месяца мая в 24 день. Повесть жития и преставления святых и блаженных и преподобных Еуфросинии, игуменьи монастыря Святого Спаса и Пречистой Его Матере, ижи в Полотысьце граде, Благослови, Отче! // Книга жыцій і хаджэнняў : пер. са старажытнарус., старабеларус. і пол. / уклад., прадм. і камент. А. Мельнікава. – Мінск, 1994. – С. 25–41.
286. Мещеряков, В. П. Братские школы Белоруссии (XV – первая половина XVII вв.) / В. П. Мещеряков. – Минск : Изд-во БГУ, 1977. – 56 с.
287. Миловидов, А. И. Описание славяно-русских старопечатных книг Виленской публичной библиотеки (1491–1800 гг.) / А. И. Миловидов. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1908. – 160 с.
288. Миницкий, Н. И. Методы построения научного и образовательного исторического знания : монография / Н. И. Миницкий ; Учреждение образования “Белорус. гос. пед. ун-т им. М. Танка”. – Минск : БГПУ, 2006. – 203 с.
289. Миропольский, С. И. Очерк истории церковно-приходской школы: от ее возникновения на Руси до настоящего времени / С. И. Миропольский. – М. : Православ. Свято-Тихон. гуманит. ун-т, 2006. – 406 с.
290. Митрошенко, И. Я. Иезуиты в восточной части Белоруссии с 1569 по 1772 гг. / И. Я. Митрошенко // Полоцко-Витебская старина. – Витебск, 1912. – Вып. 2. – С. 23–35.
291. Митюрков, Б. Н. Развитие педагогической мысли в Украине в XV–XVII вв. / Б. Н. Митюрков. – Киев : Наук. думка, 1968. – 212 с.
292. Митюрков, Б. Н. Развитие школы и педагогической мысли на Украине и в Белоруссии (XVI–XVII вв.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.730 / Б. Н. Митюрков ; Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. – Л., 1970. – 34 с.
293. Міхайлава, А. Л. Фарміраванне маральнага і фізічнага здароўя асобы ў беларускай народнай педагогіцы канца XIX – пачатку XX стагоддзя : манаграфія / А. Л. Міхайлава ; УА “Віцеб. дзярж. ун-т імя П. М. Машэрава”. – Віцебск : Выд-ва ВДУ, 2007. – 153 с.
294. Моление Даниила Заточника // Древнерусская литература / вступ. ст. Л. А. Ольшевской, С. Н. Травникова. – 2-е изд., стер. – М., 2003. – С. 145–152.
295. Налетова, Н. Ю. Христианская антропология в педагогической науке / Н. Ю. Налетова // Яросл. пед. вестн. Т. 2 : Псих.-пед. науки. – 2010. – № 3. – С. 20–26.
296. Намысловский, Я. Сентенции / Я. Намысловский // Антология педагогической мысли Белорусской ССР. – М., 1986. – С. 80–88.
297. Нарбут, К. Логика, или Наука о размышлении и рассуждении, благодаря которой всякий сможет во всем достигать истины и остерегаться заблуждений : (отрывки) / К. Нарбут // Антология педагогической мысли Белорусской ССР / сост.: Э. К. Дорошевич, М. С. Мятельский, П. С. Солнцев. – М., 1986. – С. 146–149.

298. Народная педагогика / [Л. Н. Воронцовская, Ю. В. Мелешко]. – Минск : Красико-Принт, 2007. – 173 с.
299. Нарысы гісторыі Беларусі : у 2 ч. / М. П. Касцюк [і інш.]. – Мінск : Беларусь, 1994. – Ч. 1. – 527 с.
300. Наставление богатым // Красноречие Древней Руси (XI–XVII вв.) : [сборник] / сост., вступ. ст., подгот. древнерус. текстов и коммент. Т. В. Черторицкой. – М., 1987. – С. 35–37.
301. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 г. / Нац. комис. по устойчивому развитию Респ. Беларусь ; [редкол.: Я. М. Александрович и др.]. – Минск : Юнипак, 2004. – 202 с.
302. Никандров, Н. Д. Ценности как основа целей воспитания / Н. Д. Никандров // Педагогика. – 1998. – № 3. – С. 3–10.
303. Никифор (митрополит Киевский). Послание к князю Владимиру, сыну Всеволода, сына Ярослава / Никиформитрополит Киевский // Златоструй. Древняя Русь X–XIII веков / сост., авт. текст, коммент. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова. – М., 1990. – С. 171–178.
304. Никольский, Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М. : Атеист, 1930. – 248 с.
305. Никольский, Н. К. О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII века / Н. К. Никольский. – СПб. : Тип. Императ. Акад. наук, 1892. – 229 с.
306. Ничипоров, Б. В. Введение в христианскую психологию: размышления священника-психолога / Б. В. Ничипоров. – М. : Шк.-Пресс, 1994. – 192 с.
307. Новиков, А. И. История русской философии X–XX вв. / А. И. Новиков. – СПб. : Лань, 1998. – 320 с.
308. Новиков, А. М. Методология / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М. : Синтег, 2007. – 668 с.
309. Новиков, Н. П. Христианизация Киевской Руси / Н. П. Новиков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 174 с.
310. Огієнко, І. І. Історія українського друкарства / І. І. Огієнко. – Кієв : Либідь, 1994. – 448 с.
311. Онтологические и методологические основы развития педагогической науки в современных условиях : учеб. пособие / П. Д. Кухарчик [и др.] ; Белорус. гос. пед. ун-т им. М. Танка. – Минск : БГПУ, 2005. – 134 с.
312. Оргиш, В. П. Древняя Русь: образование Киевского государства и введение христианства / В. П. Оргиш ; под ред. Е. М. Бабосова. – Минск : Наука и техника, 1988. – 150 с.
313. Оргиш, В. П. Истоки христианства: культурно-исторический генезис / В. П. Оргиш ; науч. ред. Е. М. Бабосова. – Минск : Навука і тэхніка, 1991. – 279 с.
314. Орлова, А. П. Народная педагогика // Антология педагогической мысли Белорусской ССР / сост.: Э. К. Дорошевич, М. С. Мятельский. – М., 1986. – С. 32–43.
315. Орлова, А. П. Преемственность народной и научной педагогики как фактор развития теории нравственного воспитания (на материале русской, украинской и белорусской народной педагогики) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / А. П. Орлова ; Белорус. гос. пед. ун-т. – М., 1995. – 35 с.
316. Орлова, А. П. Этнопедагогика : учеб. пособие / А. П. Орлова. – Минск : РИВШ, 2014. – 408 с.

317. Основы педагогики : учеб. пособие / А. И. Жук [и др.] ; под общ. ред. А. И. Жука. – Минск : Аверсэв, 2003. – 349 с.
318. Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начала XX в. / П. Т. Петриков [и др.] ; АН Беларуси, Ин-т истории, Комис. по истории науки. – Минск : Наука і тэхніка, 1996. – 527 с.
319. Очерки истории русской этической мысли : [сборник] / АН СССР, Ин-т философии. – М. : Наука, 1976. – 400 с.
320. Очерки истории философской и социологической мысли Белоруссии до 1917 года / авт.-сост.: В. М. Конон, С. А. Подокшин, Н. И. Прашкович. – Минск : Наука и техника, 1973. – 560 с.
321. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. / отв. ред. Э. Д. Днепров. – М. : Педагогика, 1989. – 479 с.
322. Павільч, А. А. Развіцце асветы і педагогічнай думкі Старажытнай Беларусі ў XI–XIII стагоддзях : аўтарэф. дыс. ... канд. пед. навук : 13.00.01 / А. А. Павільч ; Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. – Мінск, 2001. – 20 с.
323. Падокшын, С. А. Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры / С. А. Падокшын. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – 315 с.
324. Падокшын, С. А. Унія ў кантэксце дзяржаўнасці і культуры Беларусі ў XIV–XVI стст.: філасофска-гістарычны аналіз / С. А. Падокшын // Гуманітарныя і сацыяльныя навукі на зыходзе XX стагоддзя : зб. навук. арт. / уклад. В. К. Шчэрбін. – Мінск, 1998. – С. 71–79.
325. Падокшын, С. А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага / С. А. Падокшын. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 285 с.
326. Падокшын, С. А. Этычная думка ў культуры Беларусі XVI–XVII стст. / С. А. Падокшын ; навук. рэд. А. С. Майхровіч. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 151 с.
327. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы: в 4 вып. / под ред. А. И. Пономарева. – СПб. : Изд-во журн. «Странник», 1894. – Вып. 1. – 200 с.
328. Памятники литературы Древней Руси: XII век / вступ. ст. Д. С. Лихачёва ; сост. и общ. ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачёва. – М. : Худож. лит., 1980. – 740 с.
329. Памятники литературы Древней Руси: XIII век / вступ. ст. Д. С. Лихачева ; сост. и общ. ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева – М. : Худож. лит., 1981. – 616 с.
330. Памятники российской словесности XII века, изданные с объяснением, вариантами и образцами почерковъ К. Калайдовичемъ. – М. : Тип. Семена Селивановскаго, 1821. – 258 с.
331. Папков, А. А. Беседы о православном приходе / А. А. Папков. – СПб. : Сел. вестн., 1912. – 61 с.
332. Паротц, Ю. Всеобщая история педагогики для руководства учащимся в нормальных школах / Ю. Паротц. – СПб. : Тип. А. М. Котомина, 1875. – 388 с.
333. Парэцкі, Я. І. Іўеўскі педагог Ян Ліцыній Намыслоўскі / Я. І. Парэцкі // Беларуская літаратура. – Мінск, 1983. – Вып. II. – С. 169–190.
334. Парэцкі, Я. І. Невядомыя вершы Міколы Гусоўскага (1523–1533) / Я. І. Парэцкі // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства : міжвуз. зб. – Мінск, 1975. – Вып. 3. – С. 177–183.
335. Парэцкі, Я. І. Паэма Міколы Гусоўскага “Жыццё Іякінфа” / Я. І. Парэцкі // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства : міжвуз. зб. – Мінск, 1974. – Вып. 2. – С. 156–183.

336. Пацей, І. Прадмова да “Уніі” / І. Пацей // Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; падрыхт.: А. І. Богдан [і інш.] ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – 2-е выд., выпр. – Мінск, 2005. – С. 610–614.
337. Пекарский, П. Наука и литература в России при Петре Великом : в 2 т. / П. Пекарский. – СПб. : Обществ. польза, 1862. – Т. 1 : Введение в историю просвещения в России 18 столетия. – 578 с.
338. Перов, В. Ю. Этика как морально-практическая философия / В. Ю. Перов // Мысль. Философия морали: теория и история : сб. ст. / под ред. А. И. Бродского [и др.]. – СПб., 2000. – С. 3–14.
339. Пиккио, Р. История древнерусской литературы : пер. с итал. / Р. Пиккио ; общ. подгот. изд. И. В. Дергачевой ; науч. ред. Е. Л. Конявская, С. Г. Яковенко. – М. : Кругъ, 2002. – 350 с.
340. Пилипенко, М. Ф. Возникновение Белоруссии : (новая концепция) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.07 / М. Ф. Пилипенко ; Акад. наук Украины, Ин-т искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рильского. – Киев, 1991. – 35 с.
341. Пичета, В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв.: исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития / В. И. Пичета. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – 815 с.
342. Пичета, В. И. История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии: до конца XVI века / В. И. Пичета. – Минск : Белорус. гос. ун-т, 1927. – Ч. 1. – 179 с.
343. Пілецкі, В. А. Выхаваўча-адукацыйны працэс на беларускіх землях у дахрысціянскі перыяд: праблема гістарычнага генезісу : аўтарэф. дыс. ... д-ра гіст. навук : 07.00.02 / В. А. Пілецкі ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск, 2006 – 39 с.
344. Пілецкі, В. А. Генезіс выхаваўча-адукацыйнага працэсу ў гісторыі Беларусі / В. А. Пілецкі. – Мінск : БДПУ імя М. Танка, 2004. – 182 с.
345. Платон. Собрание сочинений : в 3 т. / Платон ; под общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса. – М. : Мысль, 1968. – Т. 1. – 623 с.
346. Повесть временных лет // Златоструй: Древняя Русь X–XIII веков / сост., авт. текст, коммент. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова. – М., 1990. – С. 36–105.
347. Погодин, М. П. Древняя русская история до монгольского ига / М. П. Погодин. – М. : Синод. тип., 1871. – 624 с.
348. Погодин, М. П. Польский вопрос: собрание рассуждений, записок и замечаний: 1831–1867 / М. П. Погодин. – М. : Тип. газ. «Русский», 1867. – [2], VIII, 240 с.
349. Подокшин, С. А. Проблема восточноевропейского Ренессанса и гуманизма / С. А. Подокшин // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание : сб. ст. – Минск, 1984. – С. 30–49.
350. Подокшин, С. А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII вв.) / С. А. Подокшин. – Минск : Наука и техника, 1970. – 224 с.
351. Поликанова, Е. П. Духовность и нравственность – основы суверенности личности / Е. П. Поликанова // Философия образования. – 2013. – № 2. – С. 158–166.
352. Пономарев, А. И. Средневековые мистерии, их церковное и историко-литературное значение / А. И. Пономарев // Христианское Чтение. – 1880. – № 5–6. – С. 517–544.
353. Порецкий, Я. И. «На жертвоприношение черного быка», «Песня к Божественному Себастьяну» и «Победа над турками» Н. Гусовского / Я. И. Порецкий // Вопросы филологии. – 1973. – Вып. 3. – С. 202–206.

354. Порецкий, Я. И. Некоторые «Письма к Луцилию» Л. А. Сенеки в «Конъектурах» С. Рысинского / Я. И. Порецкий // Соломон Рысинский = Solomo Pantherus Leucorussus : конец XVI – начало XVII века / Я. И. Порецкий. – Минск, 1983. – С. 77–108.
355. Порецкий, Я. И. Соломон Рысинский = Solomo Pantherus Leucorussus : конец XVI – начало XVII века / Я. И. Порецкий. – Минск : Изд-во БГУ, 1983. – 158 с.
356. Порецкий, Я. И. Устав Слуцкого лицея / Я. И. Порецкий // Методы обучения иноязычной речи. – Минск, 1972. – Вып. 2. – С. 185–197.
357. Порецкий, Я. И. Цюрихская рукопись Симона Будного / Я. И. Порецкий // Весн. БДУ. Сер. IV, Філалогія. Журналістыка. – 1969. – № 1. – С. 86–89.
358. Похилевич, Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. / Д. Л. Похилевич. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1957. – 178 с.
359. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / уклад. У. Г. Кароткі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 309 с.
360. Прашковіч, М. І. Францішак Скарына – беларускі першадрукар / М. І. Прашковіч. – Мінск : Нар. асвета, 1970. – 95 с.
361. Преимственность // Советский энциклопедический словарь / редкол.: А. А. Гусев [и др.]. – Изд. 4-е. – М. : Сов. энцикл., 1986. – С. 1021.
362. Преображенский, И. Нравственное состояние русского общества в XVI веке, по сочинениям Максима Грека и современным ему памятникам / И. Преображенский. – М. : Тип. Э. Лиснер и Ю. Роман, 1881. – 251 с.
363. Программа сотрудничества между Министерством образования Республики Беларусь и Белорусской Православной Церковью на 2015–2020 годы // 36. нармат. дакументаў М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь. – 2015. – № 8. – С. 27–48.
364. Прокопий Кесарийский. Война с готами / Прокопий Кесарийский // Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия : [в 5 т.] / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. – М., 2010. – Т. 2 : Византийские источники / сост. М. В. Бибиков. – С. 66–93.
365. Пространная редакция русской правды (По Троицкому списку второй половины XV в.) [Электронный ресурс] // Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года / сост. П. П. Елифанов и О. П. Елифанова. – М., 1987. – С. 48–63. – Режим доступа: <http://www.hrono.ru/dokum/1000dok/pravda72.php>. – Дата доступа: 12.02.2015.
366. Прывілей караля Стэфана на пацверджанне фундушаў Берасцейскаму манастыру св. Тройцы ад 12 мая 1579 г. // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 4. Л. 1333.
367. Прыказкі і прымаўкі : у 2 кн. / рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1. – 560 с.
368. Прыказкі і прымаўкі : у 2 кн. / рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 2. – 616 с.
369. Пузікаў, В. М. Новыя матэрыялы аб дзейнасці Сімяона Полацкага / В. М. Пузікаў // Вес. АН БССР. Сер. грам. навук. – 1957. – № 4. – С. 71–78.
370. Пушкирев, Л. И. Общественно-политическая мысль России: вторая половина XVII в. / Л. И. Пушкирев. – М. : Наука, 1982. – 288 с.
371. Пыпин, А. Н. История русской этнографии / А. Н. Пыпин. – Минск : Беларус. энцыкл., 2005. – 254 с.
372. Радзівіл, А. С. Дыярыюш аб падзеях Польшчы, год Панскі 1633 / А. С. Радзівіл ; прадм. і пер. У. Сьвяжынскага // Спадчына. – 1995. – № 6. – С. 130–170.
373. Радзівіл, Г. Ф. Рэчы, якімі годнага магу забавіць госьця, што ў маім доме прабываць будзе, да якога ж часу – ласкавы памяркуе чытач / Г. Ф. Радзівіл ; прадм. і пер. В. Арэшкі // Спадчына. – 2000. – № 3. – С. 118–141.

374. Радзівіл, М. К. Падарожжа ў святую зямлю / М. К. Радзівіл ; пер. з пол. С. Шупа // Спадчына. – 1990. – № 4. – С. 93–96.
375. Разин, А. В. Модели нравственного поведения / А. В. Разин // Этическая мысль. – М., 2001. – Вып. 2. – С. 74–87.
376. Ракава, Л. В. Традыцыі сямейнага выхавання ў беларускай вёсцы / Л. В. Ракава. – Мінск : Ураджай, 2000. – 111 с.
377. Раков, А. А. Восточно-славянские этносы: их менталитет и судьбы / А. А. Раков // Менталитет восточных славян: история, современность, перспективы : материалы междунар. науч. конф. (г. Гомель, 27–28 окт. 1999 г.) / Гомел. обл. совет депутатов, О-во Кирилла Туровского, Гомел. гос. техн. ун-т им. П. О. Сухого ; под ред. В. В. Кириенко. – Гомель, 1999. – С. 96–98.
378. Расійская дзяржаўная бібліятэка (Масква) Адзел рукапісаў (РДБ АР). – Ф. 113. № 632.
379. Расійская нацыянальная бібліятэка (Санкт-Пецярбург) Адзел рукапісаў (РНБ АР). – Ф. 5.89. Л. 283.
380. Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў (РДСА). – Ф. 159. Воп. 1. Спр. 1365. Л. 131.
381. Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў (РДСА). – Ф. 181. № 370, 382, 658.
382. Ревуненкова, Н. Протестантизм / Н. Ревуненкова. – СПб. : Питер, 2007. – 224 с.
383. Рождественскій, С. В. Очерки по истории системъ народного просвещенія въ Россіи въ XVIII–XIX векахъ / С. В. Рождественскій. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1912. – Т. 1. – 736 с.
384. Розанов, В. В. Сумерки просвещения : сб. произведений / В. В. Розанов. – М. : Педагогика, 1990. – 624 с.
385. Розанов, В. В. Цель человеческой жизни / В. В. Розанов // Смысл жизни : антология / ред. Н. К. Гаврюшин. – М., 1994. – С. 19–64.
386. Розов, Н. С. Философия и теория истории / Н. С. Розов. – М. : Логос, 2002. – Кн. 1 : Прологомены. – 655 с.
387. Рубинштейн, М. М. Очерки педагогической психологии в связи с общей педагогией / М. М. Рубинштейн. – М. : Задруга, 1920. – 540 с.
388. Рубинштейн, М. М. Современное образование и нравственность / М. М. Рубинштейн // Вестн. воспитания. – 1917. – № 1. – С. 1–45.
389. Рувинский, Л. И. Нравственное воспитание личности / Л. И. Рувинский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 184 с.
390. Рыбаков, Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья / Б. А. Рыбаков // Вопр. истории. – 1974. – № 1. – С. 3–30.
391. Рыбаков, Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1994. – 608 с.
392. Рымша, А. На гербы ясновельможного пана, пана Теодора Скумина, воеводы новгородского, епикграмма / А. Рымша // Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.) / уклад., прадм., камент. І. Саверчанкі. – Мінск, 2007. – С. 244–245.
393. Рысинский, С. Важно заложить хорошее начало / С. Рысинский // Соломон Рысинский = Solomo Pantherus Leucorussus : конец XVI – начало XVII века / Я. И. Порецкий. – Минск, 1983. – С. 94.
394. Рысинский, С. Из писем / С. Рысинский // Соломон Рысинский = Solomo Pantherus Leucorussus : конец XVI – начало XVII века / Я. И. Порецкий. – Минск, 1983. – С. 24–41.

395. Рысинский, С. Совершенствовать дух, закалять тело / С. Рысинский // Соломон Рысинский = Solomo Pantherus Leucogussus : конец XVI – начало XVII века / Я. И. Порецкий. – Минск, 1983. – С. 95–96.
396. Саверчанка, I. В. Aureamediocritas. Книжна-письмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе барока / I. В. Саверчанка. – Мінск : Тэхналогія, 1998. – 319 с.
397. Саверчанка, I. В. Сымон Будны: гуманіст і рэфарматар / I. В. Саверчанка. – Мінск : Унів., 1993. – 223 с.
398. Сагановіч, Г. Рэлігійная талеранцыя ў Вялікім княстве Літоўскім (заканадаўства і практыка) / Г. Сагановіч // Матэрыялы па гісторыі Беларусі : зборнік / рэдкал.: М. П. Касцюк (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 1998. – С. 30–35.
399. Салееў, В. А. Этнапедагагіка і эстэтычнае развіццё асобы / В. А. Салееў. – Мінск : НІА, 1994. – 181 с.
400. Саликов, А. Э. Белорусская национальная культура в условиях глобализации: сохранение самобытности и развитие : автореф. дис. ... канд. культурологии : 24.00.01 / А. Э. Саликов ; Белорус. гос. ун-т культуры и искусств. – Минск, 2010. – 25 с.
401. Сапега, Л. Лісты / Л. Сапега // Спадчына. – 1998. – № 2. – С. 3–9.
402. Сахаров, А. М. Русская средневековая культура / А. М. Сахаров // Преподавание истории в шк. – 1966. – № 5. – С. 24–30.
403. Свенцицкая, И. С. Раннее христианство: страницы истории / И. С. Свенцицкая. – М. : Политиздат, 1987. – 336 с.
404. Свешников, В. Очерки христианской этики / В. Свешников. – М. : Паломник, 2001. – 623 с.
405. Сегянюк, Г. В. Этнапедагагіка : вучэб. метаад. дапам. для студэнтаў псіхол.-пед. фак. / Г. В. Сегянюк ; УА “Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна”, Псіхол.-пед. фак., каф. педагагікі пачатк. навучання. – Брэст : БрДУ, 2006. – 125 с.
406. Селицкий, С. В. Школа и педагогическая мысль в Белоруссии в период нахождения ее в составе Великого княжества Литовского и Речи Посполитой (XIV–XVIII вв.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / С. В. Селицкий ; НИИ общ. педагогики АПН СССР. – М., 1973. – 20 с.
407. Сенько, Ю. В. Педагогическая технология в герменевтическом круге / Ю. В. Сенько // Педагогика. – 2005. – № 6. – С. 15–23.
408. Сербовъ, И. А. Белорусы-сакуны : крат. этногр. очерк / И. А. Сербовъ // Сборникъ отделения русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ. – Петроград, 1916. – Т. 94. – С. 1–180.
409. Сержпутоўскі, А. К. Казкі і аповяданні беларусаў-палешукоў / А. К. Сержпутоўскі. – Мінск : Унів., 1999. – 191 с.
410. Сермяжко, Е. И. Семья и личность / Е. И. Сермяжко. – Могилёв : МГУ им. А. А. Кулешова, 2003. – 101 с.
411. Симеон Полоцкий. Букварь языка славенска, сиречь начало учения детем хотящим учиться чтению писаний / Симеон Полоцкий. – М. : Тип. Верхняя, 1679. – 160 л.
412. Симеон Полоцкий. Вечеря душевная / Симеон Полоцкий. – М. : Тип. Верхняя, 1683. – [716] л.
413. Симеон Полоцкий. Вирши / Симеон Полоцкий ; сост., подгот. текстов, вступ. ст. и коммент. Б. К. Былинина, Л. У. Звонаревой. – Минск : Маст. літ., 1990. – 447 с.
414. Симеон Полоцкий. Воздержаніе / Симеон Полоцкий // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 243.

415. Симеон Полоцкий. Глас последний ко господе Богу / Симеон Полоцкий // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 248–253.
416. Симеон Полоцкий. И же хочет, учитель человеком бытии / Симеон Полоцкий // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 265.
417. Симеон Полоцкий. Из «Обеда душевного» / Симеон Полоцкий // Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв. – М., 1985. – С. 341–343.
418. Симеон Полоцкий. Избранные сочинения / Симеон Полоцкий ; под ред. И. П. Еремина. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1953. – 282 с.
419. Симеон Полоцкий. Конца зрети / Симеон Полоцкий // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 260.
420. Симеон Полоцкий. Непристойная / Симеон Полоцкий // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 241.
421. Симеон Полоцкий. Нрав / Симеон Полоцкий // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 263.
422. Симеон Полоцкий. Разнствие / Симеон Полоцкий // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 254.
423. Симеон Полоцкий. Увещание к читателю / Симеон Полоцкий // Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв. – М., 1985. – С. 336–368.
424. Симеон Полоцкий. Учение / Симеон Полоцкий // Хрестоматия по истории педагогики / сост. И. Е. Лакин, М. В. Макаревич, А. Х. Рычагов. – Минск, 1971. – С. 369.
425. Симеон Полоцкий. Учитель / Симеон Полоцкий // Хрестоматия по истории педагогики / сост. И. Е. Лакин, М. В. Макаревич, А. Х. Рычагов. – Минск, 1971. – С. 369.
426. Симон. Послание к Поликарпу / Симон // Златоструй: Древняя Русь X–XIII веков / сост., авт. текст, коммент. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова. – М., 1990. – С. 220–224.
427. Симон. Послание смиренного епископа Симона Владимирского и Суздальского к Поликарпу, черноризцу Печерскому // Патерик Печерский или Отченик. – Изд. 5-е. – Киево-Печерская Успенская Лавра, 2001. – 384 с.
428. Скарга зямяніна ваяводы віленскага Крыштапа Радзівіла Марціна Кардэмячыча на падданых падсудка земскага Грыгорыя Вяжэвіча за напад на яго дом // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 1727. Воп. 1. Спр. 1. Л. 275–276.
429. Скарына, Ф. Творы: прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія / Ф. Скарына ; уступ. арт., падрыхт. тэкстаў, камент., слоўн. А. Ф. Коршунава ; паказ. А. Ф. Коршунава, В. А. Чамярыцкага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 207 с.

430. Склярова, Т. В. Понятие воли в педагогике, психологии, богословии. Возрастные кризисы как опорные точки развития воли в ребенке / Т. В. Склярова // Вестн. ПСТГУ. Сер. IV, Педагогика. Психология. – 2005. – Вып. 1. – С. 114–133.
431. Сліж, Н. У. Шляхецкая сям'я ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI–XVII стагоддзях: уздзеянне саслоўнага падзелу грамадства на яе фарміраванне і развіццё : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / Н. У. Сліж ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск, 2002. – 21 с.
432. Слово о законе и благодати Илариона, митрополита Киевского // Златоустый: Древняя Русь X–XIII веков / сост., авт. текст, коммент. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова. – М., 1990. – С. 106–121.
433. Слово о полку Игореве : сборник / вступ. ст. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева ; реконструкция древнерус. текста и науч. пер. Д. С. Лихачева ; сост., подгот. текстов и примеч. Л. А. Дмитриева. – Л. : Сов. писатель, 1990. – 400 с.
434. Сманцер, А. П. Педагогические основы преемственности в обучении школьников и студентов: теория и практика / А. П. Сманцер ; Белорус. гос. ун-т, Ин-т повышения квалификации и переподгот. руководящих работников и специалистов образования. – Минск, 1995. – 288 с.
435. Смятрыцкі, М. Трэнас, альбо Плач святой Усходняй Царквы : [ліст да Папы Урбана VIII пра сваё схіленне да каталіцкае веры] / М. Смятрыцкі // Крыніца. – 1994. – № 11. – С. 2–24.
436. Смотрицкий, М. Велможной паней, ей милости паней Анне Ходкевичовне, княгини Корецкой и прочая. Паней нам милостивой, о Господе радоватися / М. Смотрицкий // Евангелие учителное албо казаня на каждую неделю и свята урочистыи. – Евьє, 1616. – Арк. 1 нн. – 3 нн., 2 нн.
437. Смотрицкий, М. Велможному пану, его милости пану Богдану Богдановичу княжати Соломирицкому, старостичови Кричевскому и олучицкому, дворянинови кроля его милости, пану моему милостивому, о Господе радоватися / М. Смотрицкий // Евангелие учителное албо казаня на каждую неделю и свята урочистыи. – Евьє, 1616. – Арк. 1 нн. – 4 нн., 2 адв. нн. – 2 нн.
438. Смотрицкий, М. Казанье на погреб Леонтия Карповича / Мелетий Смотрицкий. – Вильно : Тип. Братская, 1620. – [28] л.
439. Смотрицкий, М. Суппликация на имя просвещеннейшего и ясновельможного сената польской короны и Великого княжества Литовского / М. Смотрицкий // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии : избр. произведения XVI – нач. XIX вв. / АН БССР, Ин-т философии ; [под общ. ред. В. А. Сербента]. – Минск, 1962. – С. 177–185.
440. Снапкоўская, С. В. Беларусь: у цэнтры культурна-педагагічных уплываў: са старажытнасці да пачатку XX ст. / С. В. Снапкоўская // Адукацыя і выхаванне. – 1996. – № 6. – С. 17–34.
441. Снядецкий, Я. Предписания, согласно которым должны пребывать в публичном и домашнем надзоре ученики Минской гимназии Винцентий и Юзеф Тышкевичи / Я. Снядецкий // Антология педагогической мысли Белорусской ССР / сост.: Э. К. Дорошевич, М. С. Мятельский, П. С. Солнцев. – М., 1986. – С. 164–165.
442. Соглашение о сотрудничестве между Республикой Беларусь и Белорусской Православной Церковью [Электронный ресурс] // Официальный портал Белорусской Православной Церкви. – Режим доступа: <http://exarchate.by/resource/Dir0009/Dir0015/index.html>. – Дата доступа: 21.02.2014.
443. Сокол, С. Ф. Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половине XVII века / С. Ф. Сокол. – Минск : Наука и техника, 1984. – 188 с.

444. Сокровищница духовной мудрости: выписки из творений св. отцов, располож. в соответствии с годовым кругом еванг. чтений / [сост. М. Нейгум]. – Сергиев Посад : Свято-Троиц. Сергиева Лавра, 2001. – 696 с.
445. Соловьев, С. Н. Сочинения : в 2 т. / С. Н. Соловьев. – М. : Мысль, 1988. – Т. 1. – 892 с.
446. Сорока-Росинский, В. Н. Национальное и героическое в воспитании / В. Н. Сорока-Росинский // Педагогические сочинения / В. Н. Сорока-Росинский ; сост., авт. вступ. ст. и коммент. А. Т. Губко. – М., 1991. – С. 125–135.
447. Спасибенко, С. Г. О социологическом видении проблем образования и устойчивого развития / С. Г. Спасибенко, С. А. Губина // Соц.-гуманит. знания. – 2005. – № 1. – С. 52–73.
448. Спиридонов, М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.) / М. Ф. Спиридонов. – Минск : Навука і тэхніка, 1993. – 223 с.
449. Станчев, К. Описание славянских рукописей / К. Станчев // Славяноведение. – 2001. – № 4. – С. 120–122.
450. Станчиц, М. А. Этическое образование и воспитание в процессе нравственного развития школьника / М. А. Станчиц ; Министерство образования Республики Беларусь, Национальный институт образования. – Минск : НИО, 2001. – 215 с.
451. Старостенко, В. В. Белорусская мысль XVI–XVII вв. и становление национального самосознания : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / В. В. Старостенко ; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 2000. – 16 с.
452. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Давед. Камент. / Беларус. Сав. Энцикл. ; [рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – 573 с.
453. Струменский, В. О разработке истории педагогики Киевской Руси / В. Струменский // Сов. педагогика. – 1938. – № 5. – С. 119–129.
454. Стрыйкоўскі, М. Грунвальдская бітва 1410 г. / М. Стрыйкоўскі // Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; падрыхт.: А. І. Богдан [і інш.] ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – 2-е выд., выпр. – Мінск, 2005. – С. 432–435.
455. Стрыйкоўскі, М. Пра пачатак, паходжанне, адвагу, рыцарскія і дамовыя дзеі слаўнага народу літоўскага, жамойцкага і рускага / М. Стрыйкоўскі // Літаратура XI–XVI стагоддзяў / уклад. і камент. А. У. Бразгунова, І. У. Будзько, Л. В. Ляўшун ; прадм. У. В. Гніламедава ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск, 2011. – С. 356–387.
456. Сухомлинов, М. И. О древней русской летописи как памятнике литературном / М. И. Сухомлинов // Исследования по древней русской литературе / М. И. Сухомлинов. – СПб., 1908. – С. 1–247.
457. Сухомлинов, М. И. О сочинениях Кирилла Туровского / М. И. Сухомлинов. – СПб. : Тип. Императ. Акад. наук, 1858. – 68 с.
458. Сыманович, Т. Н. Развитие идей нравственного воспитания в педагогической мысли восточнославянских земель X–XIII вв. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Т. Н. Сыманович ; Белорус. гос. пед. ун-т им. М. Танка. – Минск, 2004. – 20 с.
459. Сычова, І. С. Народная педагогіка Мазырскага Палесся ў традыцыйнай культуры рэгіёна : аўтарэф. дыс. ... канд. пед. навук : 13.00.01 / І. С. Сычова ; Віцеб. дзярж. ун-т імя П. М. Машэрава. – Віцебск, 2011. – 26 с.
460. Сярмяжка, Я. І. Бязмежна ты, мудрасць народа / Я. І. Сярмяжка // Адукацыя і выхаванне. – 1993. – № 12. – С. 96–102.
461. Тарантей, В. П. Исследования в области межкультурного образования / В. П. Тарантей // Педагогика. – 2012. – № 6. – С. 117–121.

462. Тарантей, В. П. Индивидуально-типологический подход в образовательном и воспитательном пространстве учреждения образования : монография / [В. П. Тарантей и др.] ; под общей ред. В. П. Тарантея ; М-во образования Респ. Беларусь, УО «Гродн. гос. ун-т им. Я. Купалы». – Гродно : ГрГУ, 2010. – 157 с.
463. Тарантей, В. П. Межкультурное образование в европейском измерении / В. П. Тарантей, Я. Зверко // Адукацыя і выхаванне. – 2013. – № 5. – С. 17–20.
464. Тарантей, В. П. Профессиональное становление учителя в условиях непрерывного педагогического образования : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.08 / В. П. Тарантей ; Беларус. гос. ун-т. – Минск, 2002. – 44 с.
465. Тенденция // Советский энциклопедический словарь / редкол.: А. А. Гусев [и др.]. – Изд. 4-е. – М. : Сов.энцикл., 1986. – С. 1321.
466. Торхова, А. В. Формирование индивидуального стиля педагогической деятельности будущего учителя: теоретический аспект : монография / Бел. гос. пед. ун-т им. М. Танка. – Минск : БГПУ, 2004. – 141 с.
467. Трахтенберг, О. В. Очерки по истории Западно-европейской средневековой философии / О. В. Трахтенберг. – М. : Госполитиздат, 1957. – 254 с.
468. Трубецкой, Е. Три очерка о русской иконе / Е. Трубецкой // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси. – М., 1990. – С. 345–357.
469. Туболец, С. Р. Традыцы эстэтычнага выхавання ў беларускай народнай педагогіцы канца XIX – пачатку XX стагоддзяў : аўтарэф. дыс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С. Р. Туболец ; Віцеб. дзярж. ун-т імя П. М. Машэрава. – Віцебск, 2015. – 28 с.
470. Тумасов, Н. С. Дворянство Западной России в XVI в. / Н. С. Тумасов. – М. : Унив. тип. (Катков и К°), 1869. – 109 с.
471. Турчинович, О. В. Обзор истории Белоруссии с древнейших времён / О. В. Турчинович. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1857. – 303 с.
472. Тэстамент зямяніна Івана Барсобы // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 1741. Воп. 1. Спр. 4. Л. 278–280.
473. Тэстамент зямяніна Яна Лазавіцкага // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Фонд 1741. Воп. 1. Спр. 4. Л. 395–397.
474. Улащик, Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н. Н. Улащик. – М. : Наука, 1985. – 261 с.
475. Устав Слуцкой школы // Антология педагогической мысли Белорусской ССР. – Минск, 1986. – С. 92–99.
476. Устрялов, Н. Г. Русская история до 1855 г. : в 2 ч. / Н. Г. Устрялов ; авт. вступ. ст., примеч. В. Г. Баданов. – Петрозаводск : Фолиум, 1997. – 957 с. – Переизд. изд. 1855 г.
477. Ушинский, К. Д. Проблемы педагогики / К. Д. Ушинский. – М. : Изд-во УРАО, 2002. – 592 с.
478. Ушинский, К. Д. Собрание сочинений. Педагогические статьи: 1857–1861 гг. / К. Д. Ушинский. – М. ; Л. : Изд-во Акад. пед. наук, 1948. – Т. 2. – 656 с.
479. Федотов, Г. П. Святые Древней Руси / Г. П. Федотов. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 384 с.
480. Феодосий Печерский. Слово о терпении, и о любви, и о посте / Феодосий Печерский // Златоструй: Древняя Русь X–XIII веков / сост., авт. текст, коммент. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова. – М., 1990. – С. 156–158.
481. Физиолог // Златоструй: Древняя Русь X–XIII веков / сост., авт. текст, коммент. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова. – М., 1990. – С. 291–296.
482. Філіповіч, А. Дыярыуш / А. Філіповіч // Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ.

імя Я. Купалы ; падрыхт.: А. І. Богдан [і інш.] ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – 2-е выд., выпр. – Мінск, 2005. – С. 771–797.

483. Филист, Г. М. Введение христианства на Руси: предпосылки, обстоятельства, последствия / Г. М. Филист. – Минск : Беларусь, 1988. – 254 с.

484. Флеров, И. И. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России в XVI, XVII, XVIII столетиях / И. И. Флеров. – СПб. : Изд-во Н. Г. Овсянникова, 1857. – 200 с.

485. Флоровский, Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. – Киев : Христиан.-благотвор. асоц. «Путь к истине», 1991. – 599 с.

486. Францыск Скарына і яго час : энцыкл. давед. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1988. – 608 с.

487. Фроянов, И. Е. Киевская Русь: очерки социально-экономической истории / И. Е. Фроянов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1974. – 158 с.

488. Харламов, И. Ф. Методологические проблемы теории нравственного воспитания / И. Ф. Харламов // Сов. педагогика. – 1979. – № 4. – С. 7–15.

489. Харламов, И. Ф. Теория нравственного воспитания / И. Ф. Харламов. – Минск : Изд-во БГУ, 1972. – 364 с.

490. Харлампович, К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVIII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты веры и церкви / К. Харлампович. – Казань : Тип. Императ. Ун-та, 1898. – 525 с.

491. Хвостов, В. М. Теория исторического процесса: очерки по философии и методологии истории / В. М. Хвостов. – М. : КомКнига, 2006. – 392 с.

492. Христова, Е. Понятие «народной педагогики» в советской историко-педагогической литературе / Е. Христова // Актуальные вопросы историографии и источниковедения истории школы и педагогики : сб. науч. тр. / АПН СССР, НИИ общ. педагогики ; под ред. Э. Д. Днепров, О. Е. Кошелевой. – М., 1986. – С. 157–168.

493. Хроніка Быхаўца // Польша. – 1993. – № 10. – С. 160–182 ; № 11. – С. 197–218 ; № 12. – С. 192–213.

494. Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры / склад. А. Ф. Коршунаў. – Мінск : Вучпедвыд БССР, 1959. – 473 с.

495. Цамблак, Г. Слова на Узвіжанне святога крыжа / Г. Цамблак // Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; падрыхт.: А. І. Богдан [і інш.] ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – 2-е выд., выпр. – Мінск, 2005. – С. 232–237.

496. Цамблак, Г. Слова пахвальнае Яўфімію Тырнаўскаму / Г. Цамблак // Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; падрыхт.: А. І. Богдан [і інш.] ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – 2-е выд., выпр. – Мінск, 2005. – С. 228–232.

497. Ценности // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 646–647.

498. Циглер, Т. Система воспитания у езуитов / Т. Циглер // Хрестоматия по истории педагогики / под ред. С. А. Каменева. – М., 1936. – С. 164–167.

499. Цыркун, И. И. Методология и методы педагогических исследований / И. И. Цыркун // Педагогика современной школы: основы педагогики. Дидактика : учеб.-метод. пособие / И. И. Цыркун [и др.] ; под общ. ред. И. И. Цыркуна. – Минск, 2012. – С. 134–175.

500. Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў БССР у г. Мінску (ЦДГАМ). – Ф. 3157. Воп. 1. Спр. 13. Л. 119.

501. Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Украіны, г. Кіеў (ЦДГАК). – Ф. 129. Воп. 2. Спр. 54. Л. 16.
502. Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Украіны, г. Львоў. (ЦДГАЛ). – Ф. 733. Воп. 62. Спр. 433. Лл. 110, 111, 113, 155.
503. Цяпінскі, В. Прадмова да Евангелля / В. Цяпінскі // Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; падрыхт.: А. І. Богдан [і інш.] ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – 2-е выд., выпр. – Мінск, 2005. – С. 405.
504. Чамярыцкі, В. А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры: узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 191 с.
505. Чатырохсотлеце беларускага друку, 1525–1925 гг. : зб. арт. / адк. рэд. А. Смоліч. – Мінск : Ін-т беларус. культуры, 1926. – 353 с.
506. Чекина, Е. В. Теория нравственного воспитания: история развития и современное состояние / Е. В. Чекина ; Учреждение образования «Гродн. гос. ун-т им. Я. Купалы». – Гродно : ГрГУ, 2008. – 119 с.
507. Чепиков, В. Т. Воспитание нравственных качеств младших школьников / В. Т. Чепиков. – Гродно : ГрГУ, 2001. – 189 с.
508. Чепиков, В. Т. Теоретические и методические основы процесса воспитания нравственных качеств личности младшего школьника : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / В. Т. Чепиков ; Моск. гос. открытый пед. ун-т. – М., 1998. – 42 с.
509. Чечет, В. В. Основные направления исследования проблем воспитания детей и учащейся молодежи отечественными учеными-педагогами (90-е годы XX – начало XXI века) / В. В. Чечет, А. В. Позняк // Выхаванне і дадатковая адукацыя. – 2014. – № 10. – С. 27–31.
510. Чечет, В. В. Педагогическая терминология: о корректности ее использования / В. В. Чечет // Адукацыя і выхаванне. – 2014. – № 1. – С. 57–61.
511. Чэчат, В. У. Педагогіка сямейнага выхавання: тэарэтыка-метадалагічны аспект / В. У. Чэчат. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 1995. – 195 с.
512. Шалькевіч, В. Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі / В. Ф. Шалькевіч, Дз. В. Мазарчук. – Мінск : Мінскі інстытут кіравання, 2005. – 103 с.
513. Швейцер, А. Жизнь и мысли / сост., пер. снем., послесл., примеч. и указ. А. Л. Чернявского. – М. : Республика, 1996. – 528 с.
514. Школа и педагогика в культуре Древней Руси: историческая хрестоматия : в 2 ч. / сост. О. Е. Кошелева, Л. В. Мошкова. – М. : Рос. открытый ун-т, 1992. – Ч. 1. – 208 с.
515. Шлюбскі, А. Матэр’ялы да Крыўскае гісторыі. Доля кнігасховаў і архіваў / А. Шлюбскі // Спадчына. – 1992. – № 3. – С. 67–75 ; № 4. – С. 18–27 ; № 5. – С. 42–55.
516. Шматаў, В. Ф. Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII стст. / В. Ф. Шматаў ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору, Беларус. Рэсп. фонд фундамент. даслед. – Мінск : Тэхналогія, 2000. – 131 с.
517. Шохин, К. В. Проблема прекрасного в эстетических воззрениях Древней Руси (XI–XIII вв.) / К. В. Шохин // Из истории эстетической мысли древности и средневековья. – М., 1961. – С. 282–302.
518. Эволюционная эпистемология [Электронный ресурс] // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М. : «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 45. – Режим доступа: http://epistemology_of_science.academic.ru/917 – Дата доступа: 01.11.2015.
519. Этнаграфія Беларусі : энцыклапедыя / рэдкал.: І. П. Шамякін [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – 575 с.
520. Юхо, И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И. А. Юхо. – Минск : Изд-во БГУ, 1978. – 143 с.

521. Юхо, Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі / Я. А. Юхо. – Мінск : Унів., 1992. – 286 с.
522. Balicski, M. Dawna Akademia wilecska / M. Balinski. – Petersburg : Nakiadem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1862. – 617 с.
523. Bardach, J. O dawnej i niedawnej Litwie / J. Bardach. – Poznan : Wyd-wo Uniw. im. A. Mickiewicza, 1988. – 443 s.
524. Bardach, J. Studia zuztroju i prawa Wielkiego Ksiekstwa Litewskiego XIV–XVII w., Warszawa : Pacstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. – S. 68–85.
525. Barycz, H. Spojrzenia wprzeszloc polska-wloska / H. Barycz. – Wroclaw : Ossolineum, 1965. – 447 s.
526. Bersohn, M. Studenci Polacy na uniwersytecie Bolonskim w XVI i XVII wieku / M. Bersohn. – Krakow : Kluczycki i S-ka, 1890. – 23 s.
527. Boguslawski, K. O doskonalym prawodawstwie / K. Boguslawski. – Warszawa, 1786. – 283 s.
528. Bruckner, A. Starozytna Litwa : ludy i bogi : szkice history c zneimito logiczne / A. Bruckner. – Warszawa : Nakiadem Ksiegarni Naukowej, 1904. – 170 s.
529. Budny B. Krotkich o węzłowatych opowieści, które po grecku zową Apophthemata. / B. Budny. – Lubcza: W drukarni Piotra Blastusa, 1614. – 67, [4] s.
530. Budny, S. O Urzędzie miecza używajacem. Wyznanie Zboru Pana Chrystusowego, który w Lit'wie, z Pisma Świętego krótko spisane. Przy tem tegoż urzędu Obrona przeciw wszem jego sprzeciwnikom przez Simona Budnego napisana... Roku od narodzenia Pana Chrystusowego», 1583) / S. Budny— Zabytki Literatury z doby Reformacji, Warszawa, 1932. – 259 s.
531. Chreptowich, J. O prawie natury / J. Chreptowich. – Warszawa : Wyd. S. K. (Kłokocki), 1814. – 224 s.
532. Długosz, J. Roczniki Czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego. Księga / J. Diugosz. – Warszawa : Pacstowe Wydaw. Naukowe, 1974–1985. – Ks. 1–11.
533. Dmochowski, F. S. Dawne obyczaje i zwyczaje szlachty i ludu wiejskiego w Polsce i w ościennych prowincjach / F. S. Dmochowski. – Warszawa : F. S. Dmochowski, 1860. – 314 s.
534. Dobrovský, J. Litterarische Nachrichten von einer auf Veranlassung der königl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften im Jahre 1792 unternommenen Reise nach Schweden. / J. Dobrovský. – Prag : J. G. Calve, 1796. – 274 c.
535. Geryczowa, A. (z Rejtenow). Zpamietnikow Anny z Rejtenow Geryczowejz marlej w Paryzuroku 1857 [Microform] / Anna z Rejtenow Geryczowa. – Lwow : Wdruk. Zakl. Nar. im Ossolinskich, 1858. – 54 s.
536. Gyrski, K. Mentalité polonaise des XVIe–XVIIIe siecles / K. Gyrski // Poland at the 14th International Congress of Historical Sciences in San-Fransisco. Studies in Comparative History. – Wroclaw ; Warszawa ; Krakow ; Gdaesk, 1975. – S. 7–15.
537. Guagnini, A. Sarmatiae Europaeae descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariaequepartemcomplectitur / A. Guagnini. – Cracoviae, 1578.
538. Kopysski, Z. J. Ohlashusitstvina Bile Rusi / Z. J. Kopysski, V. V. Cepko. – Praga, 1958. – 105 s.
539. Kot, S. Historia wychowania : w 2 t. / S. Kot. – Warszawa : Wyd. Akademickie «Żak», 2010. – Tom I : Od starozytnej grecji do połowy wieku XVIII. – 448 s.
540. Kot, S. Polska Złotego Wieku a Europa : studia i szkice / S. Kot. – Warszawa : PIW, 1987. – 914 s.
541. Jempicki, S. Opiekunowie kultury w Polsce / S. Jempicki. – Lwow : Pacstwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1938. – 90 s.

542. Jozicski, W. *Życie polskie w dawnych wiekach* / W. Jozicski. – Wyd. 4. – Krakow : Wydaw. Literackie, 1974. – 286 s.
543. Jukaszewicz, J. *Historia szki w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskie modnej dawniejszychcasywał doroku 1794* / J. Lukaszewicz. – Poznań : Jan Konstanty Żupacski, 1849–1851.
544. Modrzewski, A. F. *O należyte wynagrodzenie nauczycieli* / A. F. Modrzewski // *O poprawie rzeczypospolitej : o obyczajach o prawach w przekładzie Cypriana Bazyliska (1577)*. – Warszawa : Wydawnictwo PIW, 1953. – S. 110–115.
545. Narbutt, K. *Logika szyli rozważania i rozsądzania rzeczy nauka* / K. Narbutt. – Wilno, 1769. – 233 s.
546. Niemcewicz, J. U. *Pamiętniki czasyw moich : w 2 t.* / J. U. Niemcewicz ; tekst oprac. i wstępem poprzedz. J. Dłhm. – Warszawa : Państwowyin-t wydawniczy, 1957. – T. 1. – 442 s. ; T. 2. – 446 s.
547. Ochocki, J. D. *Pamiętniki* : w 2 t. / J. D. Ochocki. – Wilno, 1857.
548. Pac, S. *Podryzy królewicza Wiadysiawa Wazy do krajów Europy Zachodniej w latach 1624–1625 (fragmenty)* / wyd. A. Przybos. – Warszawa, 1977. – 165 s.
549. Peters, T. «On Creating the Cosmos», in *Physics, Philosophy, and Theology : a Common Quest for Understanding* / T. Peters ; ed.: R. Russell, W. Stoeger, G. Coyne. – Vatican City : Vatican Observatory, 1988. – 383 s.
550. *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*. – Lublin, 1923. – 378 s.
551. Radziwiłł, H. F. *Pisma różne przeważnie myśliwskie [rkps]* / H. F. Radziwiłł // *Biblioteka Czartoryskich*. – Krakow : Sygn, 1721.
552. Sarbiewski, M. K. *Dii gentium = Bogowie pogan* / M. K. Sarbiewski. – Wrocław : Ossolineum ; Warszawa : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1972. – 799 s.
553. Sokolova, F. *Nad některými problémy života a díla Francyska Skoryny* / F. Sokolova // *Slavia*. – 1978. – № 3. – S. 314–319.
554. Strojnowski, H. *Nauka, prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki polityczney i prawa narodyw* / H. Strojnowski. – Wilno : Druk. królewska, 1785. – 375 s.
555. Strykowski, M. *Goniec cnoty do prawych szlachcizow : przez Matysa Strykowinsa wczyniony, w którym sa przykłady piękne spraw mezw zacnych* / M. Strykowski. – Krakow : MaciejWirzbieta, [post 9 IV], 1574. – 186 s.
556. Strykowski, M. *Kronika polska, litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi* / M. Strykowski. – Warszawa : Głücksberg, 1846. – 440 s.
557. Szczucki, L. *Jan Licinius Namysłowski. Studia nad arianizmem* / L. Szczucki. – Warszawa, 1959. – 183 s.
558. Tazbir, J. *Kultura szlachecka w Polsce : rozkwit, upadek, relikty* / J. Tazbir. – Wrocław, 1971. – 376 s.
559. Topolska, M. B. *Z dziejow kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVIII w.* / M. B. Topolska // *Litwa i jej sąsiedzi od XII–XX w.* / pod red. G. Biaszczyka [et al.]. – Poznań, 1994. – S. 37–52.
560. Tync, S. *Nauka moralna w szkoiach Komisji Edukacji i Narodowej* / S. Tync. – Krakow : Książnica Polska, 1922. – 307 s.
561. Tync, S. *Wyższaszkoibraci polskich w Rakowie* / S. Tync. – Warszawa, 1959. – 213 s.
562. Urban, W. *Losywychowankow Akademii Krakowskiejw XVI–XVII w.* / W. Urban // *Studia dziejow młodzi Uniwersytetu Krakowskiego w dobie Renesansu* / I. Kaniewska, R. Zelewski, W. Urban. – Krakow, 1964. – 306 s.

563. Volanus, A. De principe et propriis eius virtutibus / A. Volanus. – Dantisci : Martinus Rhodus, 1608. – 128 s.

564. Wasilewski, T. Tolerancja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim w XV–XVII w. / T. Wasilewski // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Warszawa, 1974. – T. 19. – S. 232–241.

565. Wolan, A. O wolności Rzeczypospolitej, albo Szlacheckiej, książka godna ku czytaniu przedtem od niemaiego czasu od pana Andrzeja Wolana sekretarza K. J. M. Pisana, a dopiero nowo z iacicskiego jkzyka na polski przeiożona od Stanisiawa Dubingowicza (1601) // Biblioteka Polska. – Krakow, 1859. – Zeszyt 11, 12, 13.

566. Z dziejów mecenatu kulturalnego w Polsce : studia / fund. bankowa im. L. Kronenberga ; pod red. J. Kosteckiego. – Warszawa : Biblioteka Narodowa, 1999. – 421 s.

567. Zawisza, K. Pamiętniki... wojewody mińskiego (1666—1721) / K. Zawisza. – Warszawa : Wyd. Julian Bartoszewicz, 1862. — 220 s.

568. Zebrowski, S. Recepta na plastr Czechowica / S. Zebrowski. – Kraków, 1597. – 140 s.

Публікацыі аўтара па дадзенай тэме

1 –А. Болбас, В. С. Этыка-педагагічная думка Беларусі (са старажытнасці да XVIII ст.) / В. С. Болбас. – Мінск : Бел. навука, 2004. – 260 с.

2 –А. Болбас, В. С. Этычная педагогіка беларусаў / В. С. Болбас. – Мінск : Бел. навука, 2004. – 175 с.

3 –А. Болбас, В. С. Эстэтычная педагогіка беларусаў / В. С. Болбас, І. С. Сычова. – Мазыр : Белы Вецер, 2011. – 197, [3] с.

4 –А. Болбас, В. С. Маральна-выхаваўчыя погляды Сымона Буднага / В. С. Болбас // Пачат. школа. – 1993. – № 1. – С. 39–41.

5 –А. Болбас, В. С. Народная педагогіка Мазырскага Палесся / В. С. Болбас, І. С. Сычова. – Мазыр : Белы Вецер, 2012. – 246, [2] с.

6 –А. Болбас, В. С. Беларускі асветнік Саламон Рысінскі / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 1993. – № 7–8. – С. 26–32.

7 –А. Болбас, В. С. Сям'я і выхаванне дзяцей у феадальнай Беларусі / В. С. Болбас // Пачат. школа. – 1994. – № 4. – С. 42–46.

8 –А. Болбас, В. С. Пад знакам пчалы: этыка-педагагічныя погляды Ф. Скарыны / В. С. Болбас // Род. слова. – 1994. – № 5. – С. 54–59.

9 –А. Болбас, В. С. Жыватворная крыніца / В. С. Болбас // Пачат. школа. – 1994. – № 7–8. – С. 54–58.

10 –А. Болбас, В. С. “Не только свечу мей...”: этыка-педагагічныя погляды братоў Лаўрэнцыя і Стэфана Зізаніяў / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 1995. – № 1. – С. 28–32.

11 –А. Болбас, В. С. Этнапедагагічныя ідэі продкаў у сучаснае выхаванне / В. С. Болбас // Народ. асвета. – 1995. – № 11. – С. 23–33.

12 –А. Болбас, В. С. Этыка-педагагічная думка Беларусі эпохі Адраджэння (XVI–XVII стст.) : праграма і метадычныя рэкамендацыі да спецкурса / В. С. Болбас // Народ. асвета. – 1996. – № 12. – С. 117–125.

13 –А. Болбас, В. С. Дзеля айчыны і народа: Васіль Цяпінскі аб выхаванні нацыянальнай самасвядомасці / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 1996. – № 3. – С. 23–29.

14 –А. Болбас, В. С. Дабрачыннасцей сад: маральна-выхаваўчыя ідэі аўтара першага айчыннага падручніка па этыцы Яна Ліцынія Намыслоўскага / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 1996. – № 9. – С. 40–47.

- 15 –А. Болбас, В. С. Каштоўней скарбаў царскіх: маральна-выхаваўчыя погляды Сімяона Полацкага / В. С. Болбас // Пачат. школа. – 1996. – № 3. – С. 44–45.
- 16 –А. Болбас, В. С. З глыбіні стагоддзяў: ля вытокаў фарміравання сацыяльна-педагагічных ідэй у Беларусі / В. С. Болбас // Народ. асвета. – 1996. – № 5. – С. 124–132.
- 17 –А. Болбас, В. С. Этнапедагагічная падрыхтоўка будучых настаўнікаў / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 1997. – № 8. – С. 62–68.
- 18 –А. Болбас, В. С. Этнапедагагіка ў сістэме педагагічнай культуры / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 1998. – № 11. – С. 3–12.
- 19 –А. Болбас, В. С. Наука добронравія Сімеона Полоцкага / В. С. Болбас // Педагогіка. – 1998. – № 5. – С. 86–91.
- 20 –А. Болбас, В. С. Этнічная педагогіка беларусаў / В. С. Болбас // Народ. асвета. – 1998. – № 8. – С. 133–138 ; № 9. – С. 138–145.
- 21 –А. Болбас, В. С. Першае ў Еўропе / В. С. Болбас // Народ. асвета. – 1998. – № 10. – С. 148–157.
- 22 –А. Болбас, В. С. Навука добрых нормаў / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 1998. – № 7. – С. 3–14.
- 23 –А. Болбас, В. С. Маральны ідэал этнічнай педагогікі беларусаў / В. С. Болбас // Народ. асвета. – 1999. – № 6. – С. 148–153.
- 24 –А. Болбас, В. С. Таленавіты вучоны, здольны арганізатар / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 1999. – № 10. – С. 49–51.
- 25 –А. Болбас, В. С. Нравственнопросветительские идеи Кирилла Туровского / В. С. Болбас // Педагогіка. – 1999. – № 4. – С. 91–95.
- 26 –А. Болбас, В. С. Метады і сродкі маральнага выхавання ў народнай педагогіцы беларусаў / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 2000. – № 10. – С. 14–19.
- 27 –А. Болбас, В. С. З мінулага – у сучаснасць / В. С. Болбас // Народ. асвета. – 2000. – № 6. – С. 144–152.
- 28 –А. Болбас, В. С. О понятиях и терминах этнопедагогике / В. С. Болбас // Педагогіка. – 2001. – № 1. – С. 41–45.
- 29 –А. Болбас, В. С. Піраміда каштоўнасцей М. Сарбеўскага / В. С. Болбас, І. С. Сычова // Вышэйш. школа. – 2002. – № 3. – С. 71–77.
- 30 –А. Болбас, В. С. Папулярызатар этыка-педагагічных ідэй антычнасці на Беларусі / В. С. Болбас, І. С. Сычова // Адукацыя і выхаванне. – 2002. – № 4. – С. 54–61.
- 31 –А. Болбас, В. С. Маральна-асветны патэнцыял спадчыны Ільі Капіевіча / В. С. Болбас, І. С. Сычова // Адукацыя і выхаванне. – 2002. – № 6. – С. 60–65.
- 32 –А. Болбас, В. С. Этыко-педагагічны потенциал наследия Ф. Скорины / В. С. Болбас // Педагогіка. – 2002. – № 3. – С. 70–74.
- 33 –А. Болбас, В. С. Маральна-выхаваўчы патэнцыял Статутаў Вялікага княства Літоўскага / В. С. Болбас, І. С. Сычова // Адукацыя і выхаванне. – 2003. – № 3. – С. 60–67.
- 34 –А. Болбас, В. С. Народныя гульні як сродак выхавання / В. С. Болбас, І. С. Сычова // Народ. асвета. – 2003. – № 5. – С. 73–75.
- 35 –А. Болбас, В. С. Выхаваўчая і стваральная сіла народных замоў / В. С. Болбас, І. С. Сычова // Род. слова. – 2003. – № 12. – С. 93–97.
- 36 –А. Болбас, В. С. Крыніцы і фактары развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі (са старажытных часоў да XVIII ст.) / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 2004. – № 7. – С. 38–44.
- 37 –А. Болбас, В. С. Маральна-выхаваўчы патэнцыял народнага гумару / В. С. Болбас, І. С. Сычова // Народ. асвета. – 2004. – № 11. – С. 77–79.

- 38 –А. Болбас, В. С. Этыка-педагагічныя погляды А. Волана / В. С. Болбас, І. С. Сычова // Адукацыя і выхаванне. – 2005. – № 12. – С. 66–70.
- 39 –А. Болбас, В. С. Каравайныя абряды ў сістэме нравесна-эстэтычнага выхавання усходніх славян / В. С. Болбас, І. С. Сычова // Мир образования – образование в мире. – 2005. – № 3. – С. 109–119.
- 40 –А. Болбас, В. С. Природасообразность воспитания в народной педагогике белорусов / В. С. Болбас // Педагогика. – 2007. – № 3. – С. 79–83.
- 41 –А. Болбас, В. С. Формирование этнической культуры студентов / В. С. Болбас // Вышэйш. школа. – 2009. – № 5. – С. 48–54.
- 42 –А. Болбас, В. С. Маральна-выхаваўчы патэнцыял народнай педагогікі Мазырскага Палесся / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 2009. – № 4. – С. 71–79.
- 43 –А. Болбас, В. С. Педагогічная думка ў сярэневековай Беларусі аб ролі настаўніка ў нравесна-эстэтычным выхаванні асобы / В. С. Болбас // Весн. Мазыр. дзярж. пед. ун-та імя І. П. Шамякіна. – 2009. – № 2 (23). – С. 71–75.
- 44 –А. Болбас, В. С. Этыка-педагагічны патэнцыял айчыннага трактата Сярэднявечча: матэрыялы да тэмы “Беларускія землі ў складзе Рэчы Паспалітай і 2-я палова XVI – XVIII ст.” / В. С. Болбас // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2009. – № 4. – С. 26–33.
- 45 –А. Болбас, В. С. Фарміраванне этнапедагагічнай культуры будучых настаўнікаў / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 2009. – № 10. – С. 22–29.
- 46 –А. Болбас, В. С. Принципы нравеснага выхавання ў народнай педагогике белорусов / В. С. Болбас // Педагогика. – 2009. – № 10. – С. 86–95.
- 47 –А. Болбас, В. С. Гістарычныя асновы канцэпцыі маральнага выхавання ў Рэспубліцы Беларусь / В. С. Болбас // Праблемы выхавання. – 2010. – № 6. – С. 3–8 ; 2011. – № 1. – С. 3–7.
- 48 –А. Болбас, В. С. Мадэль этнакультурнага выхавання. Мэты, задачы, змест, прынцыпы і формы / В. С. Болбас // Народ. асвета. – 2010. – № 1. – С. 76–80.
- 49 –А. Болбас, В. С. Метадалагічныя асновы даследавання этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стст. / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 2010. – № 2. – С. 42–52.
- 50 –А. Болбас, В. С. Традиции и обычаи белорусского народа как фактор воспитания / В. С. Болбас // Педагогика. – 2010. – № 7. – С. 106–114.
- 51 –А. Болбас, В. С. Рэлігійны аспект генезісу этыка-педагагічнай думкі Беларусі / В. С. Болбас // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины. Соц.-экон. и обществ. науки. – 2011. – № 1. – С. 9–17.
- 52 –А. Болбас, В. С. Афарыстычная этнапедагагіка беларусаў / В. С. Болбас // Народ. асвета. – 2011. – № 8. – С. 84–87 ; № 9. – С. 75–79.
- 53 –А. Болбас, В. С. Этыка-педагагічная думка як аб’ект гісторыка-педагагічнага даследавання / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 2012. – № 1. – С. 57–65.
- 54 –А. Болбас, В. С. Народна-выхаваўчыя вытокі этыка-педагагічнай думкі Беларусі ў X–XVIII стагоддзях / В. С. Болбас // Адукацыя і выхаванне. – 2012. – № 10. – С. 52–58.
- 55 –А. Болбас, В. С. Этнопедагогическая афористика белорусов / В. С. Болбас // Мир образования – образование в мире. – 2013. – № 3. – С. 54–65.
- 56 –А. Болбас, В. С. Нравесна-воспелателны потенциал народнай педагогікі Беларускага Полесся / В. С. Болбас // Педагогика. – 2013. – № 4. – С. 112–120.
- 57 –А. Болбас, В. С. Этнопедагогический тезаурус: разведение понятий / В. С. Болбас // Педагогика. – 2014. – № 5. – С. 17–26.

58–А. Болбас, В. С. Базавыя прынцыпы маральнага выхавання ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі Х–XVIII стагоддзяў / В. С. Болбас // Пед. наука и образование. – 2015. – № 1. – С. 39–46.

59–А. Болбас, В. С. На скрыжаванні еўрапейскіх павеваў: маральны ідэал у педагагічнай думцы Беларусі эпохі Адраджэння / В. С. Болбас // Кантакты і дыялогі. – 1998. – № 5. – С. 3–6.

60–А. Болбас, В. С. Златавуст / В. С. Болбас // Маладосць. – 2000. – № 2. – С. 227–236.

61–А. Болбас, В. С. Тры іпастасі духу / В. С. Болбас, І. С. Сычова // Беларуская думка. – 2001. – № 5. – С. 93–98.

62–А. Болбас, В. С. З чым лічылася Еўропа? / В. С. Болбас, І. С. Сычова // Беларуская думка. – 2002. – № 8. – С. 91–96.

63–А. Болбас, В. С. Не хлебом единым: вопросы формирования этнической культуры молодежи / В. С. Болбас // Беларуская думка. – 2009. – № 11. – С. 76–81.

64–А. Народная педагогіка беларусаў : дапаможнік / В. С. Болбас [і інш.] ; рэдкал.: В. К. Бандарчык, М. Ф. Піліпенка, С. В. Снапкоўская (адк. рэд.). – Мінск : НІА, 1996. – 166 с.

МГПУ ИМ. И. П. ШАМЯГИНА

Навуковае выданне

Болбас Валерый Сяргеевіч

ГЕНЕЗІС І ПЕРАЕМНАСЦЬ РАЗВІЦЦЯ
ЭТЫКА-ПЕДАГАГІЧНАЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ X–XVIII стст.

Карэктар С. І. Жураўлёва
Арыгінал-макет Л. М. Шэцка

Надпісана да друку 21.10.2019. Фармат 60x84 1/16. Папера афсетная. Рызаграфія.
Ум. друк. арк. 13,3. Ул.-выд.арк. 15,28. Тыраж 250 экз. Заказ № 31.

Выдавец і паліграфічнае выкананне: установа адукацыі
“Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна”.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка
друкаваных выданняў №1/306 ад 22 красавіка 2014 г.
Вул. Студэнцкая, 28, 247777, Мазыр, Гомельская вобл.
Тэл. (0236) 32-40-91